

SEÝITNAZAR SEÝDI ADYNDAKY TÜRKMEN DÖWLET
MUGALLYMÇYLYK INSTITUTY

TARYH – GEOGRAFIÝA FAKULTETI

Taryh we ony okatmagyň
usuly kafedrasy

Jepbarguly Hatamow
Jumamyrat Gurbangeldiýew

HINDISTAN

we

TÜRKMENLER

TÜRKMENABAT-2009

Hindistan özüniň daşary syýasatynda Merkezi Aziýa sebitiniň garaşsyz döwletlerine, aýratyn-da Türkmenistan bilen döp bolan gadymy gatnaşyklary dikeltmäge üns berýär. Döwlet ýolbaşçylarynyň birek-bireginkide resmi saparlary mahalynda özara bähbitli döwletara hyzmatdaşlygynyň hukuk binýady goýuldy. Iki döwletiň arasynda ykdysady, ylmy-tehniki we medeni babatda ýygjam gatnaşyklar däbe öwrüldi. Iki halkyň hem göz guwanjyna öwrülen Baýram han Türkmeniň 500 ýyllyk ýubileýi 2000-nji ýylda ýurtlaryň ikisinde-de dabaraly bellenip geçildi. 2007-nji ýylda hindi-türkmen gatnaşyklaryny has-da ösdürmek üçin hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagallasy bilen hökümetara döwlet topary döredildi. Bu topar häzirki wagtda hindi-türkmen gatnaşyklaryny ösdürmegiň ugurlaryny kesgitleýär.

Bu kitapçada biz hindi halklary bilen umumy taryhymyzyň bardygy delilleriň üsti bilen nygtamak isledik.

I BAP.

HINDISTANDAKY TÜRKMEN DÖWLETLERİ BARADAKY TARYHY ÇEŞMELER WE EDEBİYATLAR

ARAP-PARS DILINDÄKI ÇEŞMELER. Deli türkmenleriniň soltanlygy, Kutubşa türkmenleriniň soltanlygy Hindistanyň orta asyrlardaky taryhynyň möhüm bölegidir. Hindistandaky türkmen döwletleriniň taryhyny öwrenmek barada şol döwürde arap we pars dilinde ýazylan birnäçe möhüm ähmiýetli çeşmeler bar. Hindistanda höküm süren türkmen soltanlary öz eden işlerini taryha galdyrmak üçin köşklerinde taryhçy alymlary — möwritnamaçylary saklapdyrlar. Döwlet işlerine belet, resmi maglumatlar elýeterli bolan bu alymlaryň işleri, käbir kemçiliklerine garamazdan, şol döwrüň taryhyny dikeltmekde biziň üçin gymmatly çeşme bolmagynda galýar. Hindistandaky türkmen soltanlary ylym adamlaryna elmydama howandarlyk edipdirler. Alaeddin Muhammet Halajy Bihary eýelände bu ýeriniň kitaphanalaryndaky kitaplary musulman alymlarynyň ygtyýaryna bermegi onuň ylyma nähili ähmiýet berýändigini görkezýär.

Ene dili türkmen dili bolan-da bolsa, Hindistandaky türkmen döwletleriniň köşgünde döwlet dolandyryş işleri pars dilinde alnyp barlypdyr. Şol sebäpli-de döwrüň taryhy möwritnamalarynyň hem şol dilde ýazylandygy tebigydyr. Deli türkmenleriniň soltanlygyna degişli pars dilinde ýazylan çeşmeler — Minhajudeddin Jüzjanynyň «Tabakaty Nasyry», Zyýauddin Baranynyň «Taryhy Firuz-şahy», Şemsi Syraj Afyfyň «Taryhy Firuz-şahy», Ýahýa ibn Sirhindiniň «Taryhy Mübäreksåhy» atly eserleri esasy çeşmeler bolup, olar häzirki zaman taryhçylary tarapyndan giňden peýdalanylýar¹.

Deli türkmenleriniň soltanlygynyň irki döwürüne degişli bize gelip ýeten has irki çeşme taryhçy **Fahreddin Mübäreksånyň «Taryhy Mübäreksåhy»** eseridir. Onuň takmynan 1157-nji ýylda Multanda

---

¹ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. —М., 1954, С. 207.

doglandygy XIII asyryň ilkinji çäreginde aradan çykandygy çaklanylýar. Ol Lahorda on dört ýyllap pygamberler bilen hökümdar kowumlarynyň şejerelerini toplamak bilen meşgullanypdyr. Fahreddin Mübärekså «Şejereýi Mübärekså» atly bu eserini Deli türkmenleriniň soltany Kutbeddin Aýbege sowgat beripdir. E.Denison-Ross Fahreddin Mübäreksåny arapça we parsça şygrylar ýazan Fahreddöwle wed-din Mübärekså şa b. Hüseyin al-Merwerudy bilen garyşdyryp, 1927-nji ýylda bu eseri Londonda Merwerudynyň eseri hökmünde neşir edipdir¹.

«Fahry Mudebbir» lakamy bilen meşhur bolan Fahreddin Mübäreksånyň ikinji bir kitaby — «**Adabul harb we-ş-şuja**» («Söweş we batyrlyk edepleri») Deli türkmenleriniň soltanlygynyň harby sungatyna bagyşlanyp, onda şol döwürde ulanylan ýaraglar, atlary seýislemek, harby tilsimler barada gyzykly maglumatlar bar. Fahreddin Mübärekså Gaznalylar bilen baglanyşykly 18 sany şorta sözi öz içine alýan kitabyňy soltan Şemseddin Iltutmyşa sowgat beripdir².

XIII asyryň 60-njy ýyllaryna çenli wakalary şöhlelendirýän esasy çeşme «Tabakaty Nasyry» eseridir. Onuň awtory **Abu Omar Minhajuddin Osman bin Sirajeddin Muhammet Jüzjany** 1193-nji ýylda doglupdyr. Onuň Firuzkuhda³, Lahorda⁴, Eýranyň Gürgen welaýatynda doglandygy hakda maglumatlar bar⁵. Ata-babalary Gaznaly türkmenleriniň we Gurlularyň köşgünde hyzmat edipdir. Ol Deli soltanlygyny Şemsileriň dolandyran döwründe Deliniň baş kazysy bolupdyr. Jüzjany 1260-njy ýylda ýazyp tamamlan «Tabakaty Nasyry» atly kitabyňy Şemsi hökümdary Nasyreddin Mahmyda bagyşlapdyr. Girişden we 23 sany tabakadan, ýagny gatlakdan ýa-da bapdan ybarat bolan bu eser umumy yslam taryhydyr. Jüzjany kitabyňyň girişinde ony ýazmagynyň sebäbini şeýle düşündirýär — bir gün onuň eline pygamberleriň, Emewi we Abbasy halyflarynyň, ajam hökümdarlarynyň hem-de Gaznalylaryň şejeresi bilen bagly bir kitap düşüpdür. Bu eser

¹ Умняков И. «История» Фахреддина Мубаракшаха // «Вестник древней истории», №???, С.108.

² Nizami K.A. Fahreddin Mübarek Şah // Türkiye diyanet vakfi. İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1995, 12 cilt, 87 s.

³ Ansarı A.S. Cuzcanı Minhac-ı Sırac // Türkiye diyanet vakfi. İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1993, 8 cilt, 98 s.

⁴ İslam ansiklopedisi. İslam alemleri tarih, coğrafya, etnografya ve biyografya lughatı.–Eskişehir, 1997, 3 cilt, 231 s.

⁵ Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М, 1960, С.8.

bilen tanyşan Jüzjany öz döwrüne çenli musulman nesilşalyklaryny hem goşmak bilen onuň üstüni ýetirmegi maksat edinipdir. Eseriň ilkinji on baby pygamberleriň taryhyndan başlap Gaznalylara çenli bolan döwri öz içine alýar. Olarda halyflar, Ýemen hökümdarlary, Tahyrylar, Saffarylar, Samanlylar, Büweýhiler barada maglumatlar bar. Eseriň gurlulara degişli baby hasam ähmiýetlidir, sebäbi awtor bu barada gymmatly çeşmelerden peýdalanyndyr. W.W.Bartold «Tabakaty Nasyryny» Gurlular hakda möhüm çeşme diýip görkezýäri. Eseriň indiki baplary degişlilikde Gaznalylara (XI), Seljuklara (XII), Sanjardan soňra Nyşapurda höküm süren emirlere (XIII), Nimruz we Sistan mäliklerine (XIV), Eýýubylara (XV), Köneürgenç türkmenlerine (XVI), Şensebanylara we Gur mäliklerine (XVII), Toharystan gurlularyna (XVIII), Gazna soltanlaryna (XIX), Hindistandaky Muzzy soltanlaryna (XX), Hindistandaky Şemsi soltanlaryna (Şemseddin Iltutmüş we oruntutarlary) – XXI, Şemsilere tabyn bolan hökümdarlara (XXII), garahytaýlylaryň we mongollaryň çozuşlaryna (XXIII) bagyşlanypdyr.

Taryhy çeşme hökmünde «Tabakaty Nasyryň» ähmiýeti onuň awtoryň öz ýaşan döwrüne, ýagny XIII asyryň I ýarymyna degişli demirgazyk Hindistan we Owganystan bilen baglanyşykly ýazan baplarydyr. Eseriň uly ähmiýetiniň birem onuň ahyrky babynda mongol çozuşlarynyň giňişleýin beýan edilmegidir. Mongollaryň Gur we Gazna etraplaryny talamagyny öz gözi bilen gören Jüzjanynyň mongol çozuşlary baradaky gürrüňleri has ygtybarlydyr².

Jüzjanynyň «Tabakaty Nasyry» eseri özünden soňky döwründe ýaşan musulman taryhçylary üçin esasy çeşme bolup hyzmat edipdir. XVI asyr taryhçysy Zyýauddin Barany «Taryhy Firuzşahy» eserini «Tabakaty Nasyrynyň» dowamy hökmünde ýazypdyr. Mirhond we Handemir ýaly taryhçylaram Jüzjanynyň eserine çeşme hökmünde ýüzlenipdirler. «Tabakaty Nasyryň» diňe Hindistana degişli XI we XVII–XXIII baplary ilkinji gezek 1864-nji ýylda Kalkuttada W.Nassau

---

¹ İslam ansiklopedisi. İslam alemi tarih, coğrafya, etnografya ve biyografya lughati. –Eskişehir, 1997, 3 cilt, 234 s.

² İslam ansiklopedisi...–Eskişehir, 1997, 3 cilt, 231-235 s.

Lees, Hadym Hüseyin we Abdylnaý tarapyndan neşir edilipdir. Eseriň mongollar bilen bagly bölegi «Siýasetul emsar fi tecribetil-asar der Tarihi Al-i Cengiz» ady bilen 1890-njy ýylda Bombeýde neşir edilipdir. 1873–1876-njy ýyllarda eser Rawerti tarapyndan tutuşlygyna iňlis diline terjime edilipdir (Kalkutta). «Tabakaty Nasyry» tutuşlygyna Abdulnaý Habyby Kandagary tarapyndan asyl nusgasynda neşir edilipdir¹.

Zyýauddin Barany we eserleri. Doglan wagty anyk mälim bolmasa-da, 1285-nji ýylda doglandyr diýlip çaklanylýar. Taryhçy Zyýauddin Barany Deli türkmenleriniň soltanlygynyň hökümdary Muhammet Togalagyň (hökümdarlyk eden ýyllary 1325–1351 ý.) köşgünde döwleti dolandyrmak işleri boýunça geňeşçi bolup işläpdir.

Barany döwrüniň beýleki yslam alymlary ýaly, ähli ylymlaryň çeşmesi Gurhandyr diýip hasaplapdyr. Ol taryh we hadys ylymlaryny biri-biri bilen ekiz diýip hasaplapdyr. Baranyň dört sany eseri bize mälimdir:

1. «**Taryhy Firuzşahy**» eseri Deli türkmenleriniň soltany Gyýaseddin Balabanyň tagta çykmagyndan başlap (1266 ý.). Togalaklar neberesinden bolan Firuzşa III soltanlygynyň altynjy ýylyna çenli wakalary (1357 ý.) öz içine alýar. Barany bu eserini 70 ýaşlarynda ýazyp başlapdyr. Ýazar eseriň 11 babyny ýazmaga ýetişipdir². «Taryhy Firuzşahy» hökümdarlary terbiýelemek we olaryň halky yslam dinine laýyklykda dolandyrmagyna ýardam etmek niýeti bilen ýazylypdyr. Eserde hökümdarlaryň goýberýän ýalňyşlary tankytlanypdyr. Baranyň düşünjesine görä, taryh ylmy haýyr işleri wagyz edýän ylym bolmaly³.

Baranyň bu eseriniň gymmatly tarapy onuň Alaeddin Halajynyň köşk taryhçysy Kabyreddiniň golýazmasy biziň günlerimize gelip ýetmedik köp jiltli «Fathnama» («Ýeňişleriň beýany») eserini tankydy nukdaý-nazardan ulananlygydyr⁴. Kitabyň girişinde özüniň taryh ylmyna we taryha garaýşyny beýan etmek bilen Barany «nesilleriň aňynda

¹ Tabakaty Nasyryl Tarihi Iran we İslam, I, –Kwetta, 1949, II, –Lahor, 1954, I–II, –Tähran, 1363. Türkiye diyanet vakfi. İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1993, 8 cilt, 99 s.

² İslam ansiklopedisi. İslam alemleri taryhi, coğrafya, etnografya ve biyografiye lugatı.–Eskişehir, 1997, 2 cilt, 537 s.

³ Özcan A. Bereni // İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1992, 5 cilt, 491 s.

⁴ Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М, 1960, С.11-12.

«aşaky gatlaklardan» gelip çykan adamlaryň däl-de, eýsem diňe beýik şahsyýetleriň hem-de olaryň eden işleriniň galýandygyny; sebäbi taryhyň sapaklaryndan diňe döwleti dolandyrmakdan we dini işlerden oňat habarly beýik adamlar netije çykaryp bilýändir» diýip ýazypdyr. Şonuň üçinem ol ýurduň syýasy taryhyny hem-de soltanlaryň işlerini beýan etmäge ýygyn edipdir. Emma onuň eserinden ýurduň ykdysady durmuşyna, halk köpçüliginiň agyr ýagdaýyna, olaryň göreşine degişli maglumatlary hem tapmak mümkin¹.

Barany özüniň «Taryhynda» musulman taryhnamasynda däp bolan ählumumy taryh ýazmakdan biraz çetleşipdir. «Taryhy Firuzşahyň» ýazary munuň sebäbini özünden öň Jüzjanynyň düýpli eseriniň bardygy bilen delillendiripdir. Ol öz eseriniň wagt çäklerini takmynan Jüzjanynyň tamamlan senesinden, ýagny Deli soltany Gyýaseddin Balabanyň dolandyran döwründen başlap, Firuzşahyň hökümdarlygynyň altynjy ýylyna we özüniň [Barany — awt.] ýogalan ýylyna (1356 ý.) çenli dowam etdiripdir. Barany taryhyny ýazýan döwletiniň ýagdaýlaryna belet adam bolupdyr. XIII asyryň 60-njy ýyllarynyň — XIV asyryň başlarynyň wakalaryny beýan edeninde ýazar bu döwrüň wakalaryny öz gözi bile gören kakasyndan we atasyndan eşiden zatlaryna salgylanyp beýan edipdir. Onuň özem Deli soltanlygyndaky köp wakalary gözli şaýady bolansoň beýan edýän wakalary biziň üçin ygtybarlydyr².

«Taryhy Firuzşahy» ilkinji gezek 1862-nji ýylda Seýit Ahmet Han tarapyndan Kalkuttada neşir edilipdir. Eseriň käbir bölekleri Eliot tarapyndan iňlis diline terjime edilipdir³.

2. **«Fetawaýy Jihandary» («Hökümdarlyk pitwalary»).** Soltanlara öwüt-nesihat bermek üçin ýazylan bu kitapda öňki geçen hökümdarlaryň durmuşyndan, aýratynam yslandan öňki Eýrandan alnan mysallara, şorta sözlere uly orun berlipdir. Ýeke-täk golýazma nusgasy Indian Ofisde (№ 2646) bolan bu eser A.Selim Han tarapyndan 1972-nji ýylda Lahorda neşir edilipdir.

---

¹ История Индии в средние века. —М. «Наука», 1968, С. 225

² Ашрафян К.З. Делийский султанат. —М, 1960, С.12.

³ Ашрафян К.З. Agzalan eser. С.10.

3. «Ahberi Bermekiýan» («Barmaklylar baradaky habarlar»).

Bermekiler hakda, awtory näbelli bolan bu eser Barany tarapyndan 1354-nji ýylda arap dilinden pars diline terjime edilip, Firuzşa Togalaga gowşurylypdyr. Kitap 1889-njy ýylda Bombeýde «Taryhy Aly Bermekiýan» ady bilen neşir edilipdir.

4. «Nat'y-Muhammedi» («Muhammediň waspy»). Baranynyň bu kitabyň ýeke-täk golýazma nusgasy Rampuryň Ryza kitaphanasynda saklanýar.

Ýokardakylardan başga-da, Baranynyň çeşmelerde ady agzalýan «Soltany Kebir» («Uly soltan»), «Inaýetnameýi Ylahy» («Ylahynyň enaýatnamasy»), «Measiri Sadat» («Seýitleriň täsirleri»), «Hasratnama», «Lübbüt Taryh» («Sap, arassalanan, saýlanan taryh») atly eserleri bardyr¹.

Baranynyň «Taryhy Firuzşahy» eserini soňky döwrüň taryhçylary – Ýahýa ibn Ahmet Sirhindi (XIV a.), Ekber döwürüniň senenamaçysy Muhammet Kasym Gürgeni Ferişte, Hoja Nyzameddin al-Herewi tarapyndan hem peýdalanylypdyr².

Meşhur arap syýahatçysy **Abu Abdallah Muhammet Ibn Battutanyň (1304-1377/1378 ý.) «Syýahatnamasy»** Hindistanyň taryhyny öwrenmekde gymmatly çeşmedir³. Ibn Battuta 1304-nji ýylda Tanžerde (Marokko) doglupdyr. 1325-nji ýylda watanyndan alys ýurtlara syýahata ugran syýahatçy 1353-nji ýylda yzyna dolanyp barypdyr. Ol Aleksandriýa, Kaire, Mekgä, Halaba, Damaska, Kaffa, Konstantinopola, Buhara, Kabula we başga-da birnäçe ýerlere syýahat edipdir. 1333-nji ýylda Muhammet Togalak ony Delidäki köşgünde kabul edip, oňa paýtagtyň kazysy wezipesini beripdir. Ol soltanyň köşgünde sekiz ýyllap gulluk edip, uly abraýa eýe bolupdyr. Ibn Battuta soltan Kutbeddin Aýbegiň kümmedine serenjam bermek we onuň wakfyna gözegçilik

¹ Özcan A. Bereni // Türkiye diyanet vakfi. İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1992, 5 cilt, 491 s.

² Ашрафян К.З. Делийский султанат. С.10.

³ Kafesoğlu İ. İbn Battuta // İslam ansiklopedisi. İslam alemleri tarihi, coğrafya, etnografya ve biyografya lughati. – Eskişehir, 1997, 5/2 cilt, 708-711 s., Aykut A.S. İbn Battuta // Türkiye diyanet vakfi. İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1999, 19 cilt, 361-368 s.

etmek wezipesi hem ynanylypdyr¹. Bir gezek ol soltanyň gazabyna duçar bolup, wezipesinden boşadylypdyr. Emma 1341-nji ýylda gaýtadan soltanyň ynamyna giripir we birnäçe aýdan soň Hytaýa iberilipdir. Ol Ýawa, Sumatra, Hindi arhipelagynyň adalarynyň üsti bilen Hytaýa syýahat edipdir. Emma imperator paýtagtda bolmansoň ol özüne tabşyrylan wezipäni ýerine ýetirip bilmän, yzyna dolanypdyr. Kalkutta gelip, gämä münüp, öz watanyna dolanypdyr². 1353-nji ýylda watanyna gaýdyp gelen syýahatçynyň gürrüňlerini Marokko soltanynyň köşk kätibi Ibn Juzaýa ýazga geçiripdir. «**Tuhfat al nuzzar fi garaib al-amsal wa ajaib al-asfar**» ýa-da gysgaça «**Rihle**» («**Syýahatnama**») diýlip atlandyrylan bu eseriň arap teksti we fransuz diline terjimesi ilkinji gezek XIX asyryň ortalarynda Parižde çap edilipdir. Bu eser Muhammet Togalagyň dolandyran döwrüniň wakalaryny beýan etmekde gymmatly çeşme bolup durýar. Eserde Kutbeddin Aýbegden başlap Muhammet Togalagyň ýogalmagyna çenli Deli türkmenleriniň soltanlygynyň syýasy taryhy, ykdysadyýeti, ulag we aragatnaşyk ulgamy we beýleki meseleler beýan edilipdir. Bu eseriň käbir bölekleri türk diline hem terjime edilipdir³.

Şems Siraj Afyfyň «Taryhy Firuzşahy» möwritnamasy XIV asyryň ikinji ýarymyndaky — XV asyryň başyndaky wakalaryň şöhlendiriýär. Bu eseri Baranynyň adybir eseriniň dowamy hasaplamak bolar. Afyf bu işinde öz döwürdeşi bolan Firuzşa Togalagyň taryhy hyzmatlaryny beýan edipdir⁴.

Afyfyň atasy Deli soltanlygynda döwlet salgytlaryny ýygnaýjy emeldar bolupdyr. Kakasy bolsa Firuzşanyň gullugynda bolup, onuň birnäçe ýörişlerine hem gatnaşypdyr. Afyfa ençeme gezek soltan köşgündäki dabaraly kabul edişliklere gatnaşmak miýesser edipdir.

Afyf «Taryhy Firuzşahy» kitabyny XIV–XV asyrlaryň sepgidinde, Deli soltanlygynda özara içki uruşlaryň güýjän we döwletiň gowşan

---

¹ Ашрафян К.З. Делийский султанат. —М., 1960, С.18.

² Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. —М., 1954, С. 177.

³ Ibn Battuta Seyahetnamesinden seçmeler.—Ankara, 2000.

⁴ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. —М., 1954, С. 182.

zamanynda ýazypdyr. Şonuň üçin hem ol Firuzşahyň döwrüni mahabatlandyryp görkezýär. Onuň döwründe ekerançylygyň gülläp ösendigini, döwletde ählumumy abadançylygyň höküm sürendigini nygtaýar. Afyfyň beýleki möwritnamaçylardan artykmaçlygy onuň durmuş-ykdysady, hususanda salgyt syýasaty meseleleriniň üstünde içgin durýanlygydyr. Afyfyň özünden öň ýazylan möwritnamalary, şol sanda Baranyň «Taryhy Firuzşahy» eserini gaýtalamaýandygyny bellemek gerek. Afyfyň eseri XIX asyrdaky Kalkuttada neşir edildi. Onuň bölekleri G.Elliot tarapyndan iňlis diline terjime edildi¹.

Afyfyň galamyna Teýmirleňiň Delini eýeleýşi hakyndaky «Zikri harbiýe Deli», Firuzşahyň oruntutarlarynyň biri Nasyreddin Muhammet Togalaga bagyşlanan «Manakibi sultan Tuglak» diýen işler hem degişlidir².

«**Futuhaty Firuzşahy**» («**Firuzşahyň ýeňişleri**») Hindistanyň orta asyr taryhyny öwrenmekde möhüm çeşmeleriň biridir. Ol soltanyň gönüden-göni tabşyrygy bilen ýazylypdyr. Bu eserde Firuzşah Togalagyň täjirlerden we hünärmentlerden almagy ýatyran salgytlarynyň sanawy, ýer-salgyt özgertmesiniň geçirilişi barada maglumatlar bar. XVIII asyryň başynda ýaşan möwritnamaçy Feriştäniň tassyklamagyna görä, bu özgertme baradaky permanlar Firuzabat metjidiniň, soltan köşgüniň diwarlaryna oýulyp ýazylypdyr. «Futuhaty Firuzşahy» eseriniň golýazmasy Hindistanyň Bankipur kitaphanasynda³, Britan muzeýinde saklanýar⁴.

Hindistanyň Rampur kitaphanasynda matematika degişli hem birnäçe golýazmalar saklanýar. Olaryň biremi 1359-njy ýylda ýazylyp gutarylan, derňew gullukçysy Hoja Abdylhemit Muharrir Gaznalynyň «Dastur ul-albab fiil-hisab» atly hasap işi boýunça gözükdiriji gollanmasydyr. Matematiki hasaplar bilen bilelikde bu eseriň käbir

---

¹ История Индии в средние века. –М. «Наука», 1968, С. 225-226, Ашрафян К.З.Делийский султанат. –М, 1960, С.15.

² Ашрафян К.З.Делийский султанат. –М, 1960, С.14.

³ История Индии в средние века. С. 226

⁴ Ашрафян К.З.Делийский султанат. С.17.

bablary şerigat nukdaýnazardan salgytlaryň ýygnaýşynyň kanunylygy meselesine bagyşlanypdyr¹.

XIV asyryň ahyrynda — XV asyryň başynda Müsürde ýaşan al-Omary bilen al-Kalkaşandynyň ensiklopedik häsiýetli ýygyndysynda hem Hindistan hakda gymmatly maglumatlar bar. Hindistandaky türkmen hökümdarlary din alymlaryna hem uly hormat edipdirler.

Türkmenistanyň milli medeniýet «Miras» merkezi tarapyndan arap dilinden türkmen diline terjime edilen orta asyr taryhçylary Ibn Esiriň «Kämil taryh»², Muhammet Utbynyň «Soltan Mahmyt Gaznalynyň taryhy»³ eserleriniň türkmenleriň Hindistana aralaşmagynyň hem-de ol ýerde döwlet gurnagynyň taryhyny öwrenmekde ähmiýeti uludyr.

EDEBI ÇEŞMELER. Hindistandaky türkmen soltanlyklarynyň döwründe edebiýat gülläp ösüpdir. Soltanlaryň hemaýatkärliginde bolan köşk şahyrlary öz eserlerini pars dilinde ýazypdyrlar. Mawerannahrdan Hindistana göçüp gelen **Emir Hysrow Dehlewî** (1253–1325 ý.) öz döwriň meşhur şahyrlarynyň biridir. Dehlewî 1253-nji ýylda doglupdyr diýlip çaklanylýar. Ol Balabanyň döwründe köşk şahyry hökmünde döredijilige başlapdyr. Balabanyň uly ogly Muhammet han Dehlewiniň irki hemaýatkärlerinden biri bolupdyr. Deli soltanlygynyň tagtyna Jeleddin Halajyň geçmegi bilen ol köşkde ykrar edilen esasy şahyr bolupdyr. Jeleddin entek tagta geçmäge şahyra onuň atasynyň «emiri laçyn», ýagny soltanyň aw guşlarynyň emiri harby derejesini beripdir. Bu bolsa şahyra uly girdeji getiripdir. Soltan bolansoň bolsa Hysrow Dehlewä baş nedimiň, ýagny soltanyň Gurhanyny saklaýjynyň wezipesi ynanylypdyr⁴. Alaeddin Halajyň döwründe şahyr soltanyň hemaýatyna mynasyp bolmandyr. Hysrow Dehlewiniň zehinine örän ýokary baha beren Barany Hysrow ýaly şahyrlaryň Mahmyt Gaznalynyň ýada Soltan Sanjaryň köşgünde bolanlygynda uly wezipelere eýe boljakdygyny, olara welaýatlaryň dolandyrmaga beriljekdigini, ýöne

¹ История Индии в средние века. С. 226

² Ibn Esir. Kämil taryh. —Aşgabat.:«Miras», 2005, 1, 2, 3 jiltler.

³ Muhammet Utby. Soltan Mahmyt Gaznalynyň taryhy.—Aşgabat.:«Miras», 2005.

⁴ Ашрафян К.З.Делийский султанат. —М, 1960, С.21.

Alaeddiniň şahyryň gadyryny bilmändigini gynanç bilen ýazýar¹. Muňa garamazdan hindi alymlary N.K.Sinha we A.Ç.Banerji Alaeddin Halajyň ýigrimi ýyllyk hökümdarlygynyň Emir Hysrow Dehlewiniň döredijiliginde möhüm döwri hem-de pars dilindäki hindi edebiýatynyň taryhynda beýik döwri tutýandygyny ýazýarlar².

Alaeddin Halajyň ogly Kutbeddin Mübäreksa (1316–1320 ý.) Hysrow Dehlewä ýakyndan hemaýatkärlik edipdir. Emir Hysrow Togalaklar nesilşalygyny esaslandyryjy Gyýaseddiniň Bengaliýa ýörişine gatnaşypdyr. Paýtagta dolananyna köp wagt geçmänkä 1325-nji ýylda aradan çykypdyr. Ol şyh Nyzameddin Öwlüýäniň gapdalynda jaýlanypdyr³.

Ol Balabanlaryň, Halajylaryň, Togalaklaryň köşgünde gulluk edipdir. Onuň 99 sany eser ýazandygy çak edilse-de, olaryň köpüsi biziň günlerimize gelip ýetmändir. Dehlewiniň «**Tühfetüs-Sigar**» («**Sigaryň sowgady**»), «**Wasatül-Haýat**» («**Ömür ortasy**»), «**Gürretül-Kemal**» («**Kämil saýlama eser**»), «**Bakiýeý-i-Nakiýe**», «**Nikaýat-ül-Kemal**» («**Kämil saýlama eser**») ýaly diwanlary, hamsaçylyk däbinde ýazylan «**Matlaül-Enwar**» («**Nurlaryň daýanjy**»), «**Şirin-Hosrow**», «**Aýne-ýi-Iskenderi**», «**Heşt Behişt**» («**Ýedi behişt**»), «**Leýli-Mejnun**» ýaly eserleri bize mälimdir.

Hysrow Dehlewiniň «**Diwalrany – Hyzr han**» eseri soltan Alaeddiniň ogly Hyzr hanyň buýurmasy bilen ýazylyp, onda şazada Hyzr hanyň Gujerat rajasynyň gyzyna bolan söýgüsi beýan edilipdir. Şahyryň «**Hazaýynul futuh**» eseri Alaeddin Halajyň hökümdarlygynyň öwgüli waspnamasydyr⁴.

TÜRK DILINDÄKI EDEBIÝATLAR. Hindistandaky türkmen döwletleriniň taryhyny öwrenmekde türk alymlarynyň ummasyz köp işleri bitirendigini nygtamagymyz zerur. Türk alymy Hikmet Baýuryň «**Hindistan taryhy**» atly birnäçe jiltde ybarat işis türkmenleriň

¹ Ашрафян К.З. Agzalan eser. С.21.

² Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С. 207.

³ Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М, 1960, С.21.

⁴ Ашрафян К.З. Agzalan eser. С.23.

⁵ Bayur H. Hindistan tarihi.–Ankara, 1987.

Hindistana aralaşmagyny, ol ýerde döwlet gurnagyny, ol döwletleriň taryhyny hem-de medeniýetini öwremekde has ähmiýetlidir. Alym arap-pars we daşary ýurt çeşmelerine salgylanmak bilen gymmatly maglumatlary berýär.

Türk alymy Salym Çohçe hem Hindistandaky türk nesilşalyklaryň taryhy barada birnäçe işleri ýazdy¹.

Türk alymy Erdogan Merçiliň «Gaznalylar döwletiniň taryhy» atly kitabyňyň², Ibrahim Kafesoglunyň «Mahmyt Gaznaly» atly makalasynyň³ Gaznaly türkmenleriniň Hindistana aralaşmagyny öwrenmekde ähmiýeti uludyr. Erdogan Merçiliň «Musulman-türk döwletleriniň taryhy» atly tutumly monografiýasynda⁴ Hindistandaky türkmen nesilşalyklarynyň taryhy hem beýan edilýär.

Belli türk hindişynas alymy Enwer Konukçynyň işleriniň Hindistandaky türkmen döwletleriniň taryhyny öwrenmekde ähmiýeti uludyr. Onuň «Hindistandaky türk döwletleri»⁵ diýen işinde Delidäki türkmen soltanlygynyň taryhy içgin yzarlanylýar. E.Konukçynyň Türkiýäniň dini işler baradaky guramasynyň neşir eden türk dilindäki «Yslam ensiklopediýasynda» Hindistandaky Halaç nesilşalygyna, Gyýaseddin Togalaga bagyşlanan makalalary çap edildi⁶.

Türk alymy Fuat Köprüliniň Hindistandaky türkmen hökümdarlaryna bagyşlanan birnäçe makalalary Yslam ensiklopediýasynda çap edildi⁷.

---

¹ Cohce S. Hindistan'da Kurulan türk devletleri // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt; Cohce S. Gaznelilerin Hindistan hakimiyetleri // Türkler, –Ankara, 2002, 4 cilt; Cohce S. Hindistanda ilk türk hakimiyeti: Kuşanlar ve Akhunlar // Türkler, –Ankara, 2002, 1 cilt.

² Merçil E. Gazneliler devleti tarihi. –Ankara, 1989.

³ Kafesoğlu İ. Mahmud Gaznevi // İslam ansiklopedisi. –Eskişehir, 1997, 7 cilt.

⁴ Merçil E. Müslüman-türk devletleri tarihi. –Ankara, 1987.

⁵ Konukçu E. Hindistandaki Türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt; Konukçu E. Hindistan'da kurulan türk devletleri (1206–1414) // Tarihte Türk Devletleri I. Sempozyum bildirileri, –Ankara, 1987.

⁶ Konukçu E. Gıyaseddin Tuğluk. İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1996, 14 cilt; Konukçu E. Halaciler // İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1997, 15 cilt; Konukçu E. Halaç bir Türk aşireti // İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1997, 15 cilt.

⁷ Köprülü F.M. Balaban // İslam ansiklopedisi. İslam alemi tarih, coğrafya, etnografya ve biyografya lugatı. –Eskişehir, 1997, 2 cilt; Köprülü M.F. Halaç // İslam ansiklopedisi... –Eskişehir, 1997, 5/1 cilt; Köprülü F. Firuz şah Halaci // İslam ansiklopedisi. 13 cilt. –İstanbul, 1996; Köprülü F.M. Alaeddin Halaci // İslam ansiklopedisi... –Eskişehir, 1997, 1 cilt; Köprülü O. F. Firuz-şah Tuğluk // İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1996, 13 cilt.

Türk alymy Ýylmaz Öztunanyň «Yslam döwletleri. Döwletler we nesilşalyklar» diýen kitaby Hindistandaky türkmen nesilşalyklarynyň hökümdarlarynyň şejerelerini anyklamakda gymmatly çeşmedir.

Hindistandaky türkmen döwletlerinde döwlet dolandyryş düpleri hakda türk alymy Halyk Korteliň ýörite makalasy bar². Majun Injiniň makalasy³ Hindistandaky türki-musulman binagärçilgine we nakgaşlyk sungatyna bagyşlanypdyr.

Türk alymy Ýusuf Halaçoğlunyň Alaeddin Halaja bagyşlanan makalasy bar⁴.

Gündogarşynas T.W.Heýgiň türk diline terjime edilen hem-de üsti ýetirilen britan Yslam ensiklopediýasynda ýerleşdirilen makalalarynyň⁵ Hindistandaky türkmen nesilşalyklarynyň taryhyny öwrenmekde biziň üçin ähmiýeti uly boldy.

RUS DILINDÄKI EDEBIÝATLAR. Hindistandaky türkmen döwletleriniň taryhyny öwrenmekde rus hindişynaslary köp işleri bitirdiler. Olaryň arasynda taryha marksçylyk-leninçilik nukdaýnazardan çemeleşme bilen ýazylandygyna garamazdan, K.Z.Aşrafýanyň ylmy işleriniň⁶ ähmiýeti hasam uludyr. Awtor pars we iňlis dillerindäki çeşmelere salgylanmak bilen Deli soltanlygynyň hem-de Mogollar imperiýasynyň agrar gurluşyny, ýurduň durmuş-ykdysady we syýasy ösüşini, orta asyr şäher durmuşyny, hünärmentçiligiň, söwdanyň ösüşini, jemgyýetiň sosial gurluşyny, halk gozgalaňlaryny we olaryň sebäplerini

---

1 Öztuna Y. İslam devletleri. Devletler ve hanedanlar. –Ankara, 1996, 1 cilt.

2 Kortel S.H. Delhi Türk sultanlığı'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt.

3 İnci M. Hindistanda Türk-Müslüman Mimari ve Resim sanatı // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt.

4 Halaçoğlu Y. Alaeddin Halaci // İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 2 cilt, 1989,

5 Haig T.W. Gıyaseddin Tuğluk // İslam ansiklopedisi. İslam alemleri tarihi, coğrafya, etnografya ve biyografya lügati.–Eskişehir, 1997, 4 cilt; Haig T.W. Halaci (bir türk kabilesi) // İslam ansiklopedisi...–Eskişehir. 5/1 cilt; Haig T.W. Halaci (Dehliden saltanat süren hanedan) // İslam ansiklopedisi...–Eskişehir. 5/1 cilt; Haig T.W. Halaci (Malvada saltanat süren hanedan) // İslam ansiklopedisi...–Eskişehir. 5/1 cilt; Haig T.W. Kutub-şahiler // İslam ansiklopedisi...–Eskişehir, 1997, 6 cilt; Haig T.W. Mahmud // İslam ansiklopedisi...–Eskişehir. 7 cilt; Haig T.W. Malva // İslam ansiklopedisi...–Eskişehir, 1997, 7 cilt; Haig T.W. Muhammed b. Sam // İslam ansiklopedisi.–Eskişehir, 1997, 8 cilt; Haig T.W. Tuğluk // İslam ansiklopedisi...–Eskişehir, 1997, 12/1 cilt.

6 Ашрафян К.З. Делийский султанат (к истории экономического строя и общественных отношений. XIII – XIV вв.). –М., 1960, Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии (XIII – середина XVIII в.). –М.: «Наука», 1965, Ашрафян К.З. Феодализм в Индии: особенности и этапы развития. –М.: «Наука», 1977, Ашрафян К.З. Средневековый город Индии XIII – середины XVIII века (Проблемы экономической и социальной истории). –М.:«Наука», 1983.

derňeýär. K.Z.Aşrafýan Deli soltanlygynyň taryhy dört sany ösüş tapgyryna bölýär:

I döwür — XIII asyryň başyndan XIII asyryň 30-njy ýyllaryna çenli döwür soltanlygyň esaslandyrylan döwri bolup, ol asyryň ahyryna çenli şol caked dowam edipdir. Bu döwür soltanlygy esaslandyryjylarynyň ýerli hindi nesilşalyklary we rajput emirleri bilen göreşde geçipdir.

II döwrüň aýratynlygy (XIII asyryň 30-njy ýyllarynyň ahyryndan başlap XIII asyryň 90-njy ýyllaryna çenli) türki dolandyryjylaryň dürli toparlarynyň eýelenen ýerleri paýlaşmak, syýasy taýdan agalygy gazanmak ugrundaky göreşi bilen alamatlanypdyr.

III döwür (XIII asyryň ahyry – XIV asyryň 40-njy ýyllary) soltanlygyň çäkleriniň has giňelmegi hem-de gelmişek feodal hökümdarlaryň Windhiýa daglarynyň günortasyna edilen basybalyjylykly ýörişleriniň netijesinde häkimliginiň berkemegi bilen häsiýetlendirilýär. Bu döwürde döwlet dolandyryşy güýçlenip, ýere bolan döwlet eýeçiligi berkeýär, feodal eziş güýçlenýär, synpy göreş ýitileşýär.

Deli türkmenleriniň soltanlygynyň taryhynda IV döwür XIV asyryň 40-njy ýyllaryndan XIV asyryň ahyryna çenli döwri öz içine alypdyr. Soltanlaryň feodal ezişi birneme gowşatmak syýasaty döwletiň käbir etraplarynda hojalygyň ýagdaýyň gowulanmagyna, daýhan hojalygynyň öndürijiliginiň artmagyna, çörek, tüwi we beýleki azyk önümleriniň nyrhalarynyň azalmagyna, täze ýerleriň işlenip bejerilmegine getiripdir. Hindistanyň ykdysady ösüşi bilen bagly iri ýer eýeçiliginiň ösmegi, musulman we ýerli indus iri ýer eýeleriniň syýasy we ykdysady ýagdaýynyň berkemegi olaryň merkezi häkimiýetden bölünip aýrylmak we ony gowşatmak meýlini güýçlendiripdir. Soňky onýyllyk Teýmiriň ýörişi we Delini eýelemegi netijesinde döwletiň dargamagyna getirýär¹.

Deli türkmenleriniň soltanlygynyň taryhyny öwrenmekde Hindistanyň taryhy baradaky umumy² we ýekelikdäki awtorlaryň

¹ Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии (XIII – середина XVIII в.). –М.: «Наука», 1965, С.74-75.

² История Индии в средние века. –М., 1968, Бонгард-Левин Г.М., Ильин Г.Ф. Древняя Индия. –М., 1969. Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г. История Индии. –М.:«Мысль», 1979.

işlerini¹, ensiklopediýalaryň² ähmiýeti uludyr. K.E.Boswortyň işi³ Hindistandaky türkmen nesilşalyklarynyň hökümdarlarynyň şejerelerini anyklamakda ähmiýetlidir.

Hindistanyň taryhyny öwrenmekde ol ýurduň öz taryhçylarynyň rus diline terjime edilen işleriniň ähmiýeti uludyr. Olaryň arasynda ozaly bilen Hindistanyň döwlet işgäri Jawaharlal Nerunyň «Hindistanyň açylyşy» diýen işiniň bu ýurduň taryhyny öwrenmekde bahasyna ýetip bolmajak çeşmedigini nygtamak gerek⁴. Hindi alymlary H.K.Sinha bilen A.Ç.Banerjiniň «Hindistanyň taryhy» atly işi⁵ wakalary dogruçyl beýan edýändigini we musulman hökümdarlaryna adalatly baha berýändigini bilen tapawutlanýar. Hindistanly taryhçy K.M.Panikkaryň rus diline terjime edilen işinde⁶ hem türkmenleriň Hindistanyň taryhynda galdyran yzy hakda gymmatly maglumatlar bar.

II BAP.

TÜRKMENISTAN-HINDISTAN:GADYMY SIWILIZASIÝALARYŇ GATNAŞYGY

Hindi we türkmen topraklary halklaryň gadymy swilizasiýalarynyň mekanlarydyr. Bu eýýäm subut edilen hakykat. Taryh ylmy bolsa diňe hakykatyň önünde hasabat berýär .

Hindi we türkmen halklary gadymdyrlar, olar gadymy swilizasiýalary döredijilerdirler diýen pikiri subut etmek üçin alymlar uzak wagytlap gözlegleri dowam etdiler. Mysal üçin, Marguşa XX

---

¹ Антонова К.А. Очерки общественных отношений и политического строя Могольской Индии времен Акбара (1556–1605 гг.).—М.1952; Антонова К.А. Основные формы феодального землевладения в Могольской Индии XVI в. —УЗИВ, 1953, т.V; Алаев Л.Б. Южная Индия. Социально-экономическая история XIV-XVIII веков.—М., 1964; Косамби Д.Д. Культура и цивилизация древней Индии. Исторический очерк.—М.,1968; Азимджанова С.А. Государство Бабура в Кабуле и Индии.—М, 1977; Алаев Л.Б. Сельская община в Северной Индии. Основные этапы эволюции.—М., 1981; Учок Б. Женщины-правительницы в мусульманских государствах. — М. «Наука», 1982; Медведев Е.М. Очерки истории Индии до XIII в. —М.: Наука, 1990; Ванина Ю.Ю. Бакур — основатель империи Великих Моголов //Живая история Востока.—Москва, «Знания», 1998; Ванина Ю.Ю. Волнодумец на троне // Живая история Востока. —Москва, «Знания», 1998.

² Рыжов К. Мусульманский Восток. VII–XV вв. —Москва.: «Вече», 2004.

³ Босворт К.Э. Мусульманские династии. —М.: «Наука», 1971.

⁴ Джавахарлал Неру. Открытие Индии. книга 1.—М.:«Полит.литература», 1989.

⁵ Синха Н.К, Банерджи А.Ч. История Индии.—М; «Иностранная литература», 1954.

⁶ Паниккар К.М. Очерк истории Индии. —М., 1961.

asyryň başynda amerikan arheologlary rus hökümetinden razylyk alyp, Baýramalydan demirgazyga ýöräp, häzir Ýazdepe diýlip atlandyrylýan, üç mün ýyl şundan öň ýaşaýyş bolan ýeri tapyp, ençe kynçylyklara döz gelip, serişde ýetmezçiligi zerarly, yssy-suwsuz çölligi taşlap, yza dolanypdyrlar.¹

Elbetde, baknadar rus hökümetiniň amerikan arheologlaryny Türkmenistany öwrenmekde doly goldamajagy köre hasa. Şeýdip Türkmenistandaky gadymy swilizasiýanyň üstüni açmak bagty W.I. Sarianidä miýýesser etdi.

Türkmenistan bilen köp babatda ykbaldaş Hindistan hem XX asyryň başlarynda arheologlaryň ünsini çekipdi. 1922-nji ýylda Mahenjo Daroda (Mahenjo Daro “jesetli depe” diýen manyny berýär) we Harappada gadymyýete degişli ilkinji tapyndylar tapylýar. Bu iki gadymy medini ojaklarda inlis arhiýology Jon Marşallyň ýolbaşçylygynda 1922-1927-nji ýyllarda gazuw-agtaryş işleri geçirilipdir. Jon Marşall Hindistanda gadymy siwilizasiýanyň üstüni açyp, onuň döwrüni b. e. ön 3250-2750-nji ýyllar diýip kesgitleýdir. Dogry, soňky açyşlar netijesinde gadymy Harapp medeniýetiniň b. e. ön 2400-nji ýyllardan b. e. öňki XVIII asyra çenli aralykda bolandygyny anykladylar. Netijede gadymy Harapp medeniýeti bilen türkmen topragynda ýerleşen gadymy Marguş swilizasiýalarynyň zamanadaşdygy bilindi. Zamanadaş bu uki medeniýetleriň biri-biri bilen gatnaşyklary boldumyka ýa-da olar biri-birinden habarsyz, üzňe ösdülmikä? Hindi-türkmen arabaglanyşygynyň taryhy kökleri dogrudan-da münýyllyklara uzaýarmyka? Bu sowallara Marguş we Harapp medeniýetlerine degişli tapyndylary seljermek arkaly jogap bermek mümkin.

Harappadan edil şonuň ýaly-da Marguşdan hem gadymy dini däp-dessurlary bilen baglanyşykly adamlaryň arassalanmagyna niýetlenen

---

¹ .Sarianidi W.I. Marguş. 73-74-nji sah

bolmagy mümkin diýlip çaklanylýan uly howuzlaryň tapylmagy-da türkmen-hindi medeni arabaglanyşyklarynyň taryhy kökleriniň müňýyllyklara uzaýandygyndan mysaldyr.

Marguşdan öran seýrek bolsa-da arheologlar pil süňkünden ýasalan zatlary tapýarlar. Bu ýerlerde pilleriň saklanmandygy sebäpli ol zatlaryň başga ýerlerden, ozaly bilen Hindistandan getirilendigi çaklanylýar. Bu bolsa marguşlylaryň hindi ýerlerui bilen söwda aragatnaşygynyň bolandygyny görkezýär.(Marguş 149-njy sah.)

Marguşa Hind jülgesinden-de, Messopotamiýadan-da dürli taýpalar, söwdagärler harytlar gelipdir. Ony Marguşdan 2002-nji ýylda Goňurdepeden tapylan, asly Messopotamiýadan gelen silindr görnüşli mähüriň, 2004-nji ýylda bolsa piliň şekili oýulup çekilen Harapp mähürne meňzeş gadymyhindi ýazgyly mähüriň tapylmagy gadymy marguşlylaryň ol medeniýetler bilen işjeň gatnaşandygyny subut edýär. Marguşlylaryň döwrüniň halkara gatnaşyklarynda möhüm orun eýeländigini görkezýär.W.I Sarianidini özüniň “Goňurdepe şalaryň we hudaýlaryň şäheri”atly kitabynda Marguşdan tapan gadymy tapyndylaryna esaslanyp “Düýeli kerwenler bu jepegaýlardan Hindistana, ol ýerdenem Messopotamiýa gidipdirler we yzlaryna dönüpdirlir” diýip ýazýar.² Biziň ata-babalarymyz gaty ir döwürlerde hindi ýerlerine aralaşyp başlapdyrlar, olaryň birnäçesi şol ýerleriň halklara gatyşyp hindi halkynyň bir bölegine öwrülip gidipdir. B.I. Sarianidi Baktriýa we Margiana taýpalarynyň b.e. öň III-II müňýylyklardan we belki-de biraz irräk ýuwaş-ýuwaşdan hindi subkontinentinde ýarýrandygy hakyndaky pikiri öňe sürýär.³ Hind düzligindäki täze açyşlaryň hem şu pikire subutnama bolup durýandygyny nyhtaýar.

Alym ilki Mohenjo Darodan soňra Marguşdan tapylan ”patyşa ruhany” diýlip atlandyrylýan dyza çöküp duran birmeňzeş heýkeljikleri

---

¹ Sarianidi W.I. Marguş. 186-njy sah.

² Sarianidi W.I. Marguş. 233nji sah

³ Sarianidi W.I. Goňurdepe. 115nji sah.

derňäp, tapyndylardaky, suratlardaky haýwanlaryň, nagyşlaryň margiýanalara degişlidigini, yzarlap, margiýanally hem-de baktriýaly taýpalaryň Harapp medeniýeti döwründe Hind düzlüginde köpçülikleýin ýaşandyklaryny subut edýär.¹ Bu ýagdaý gadymy swilizasiýalaryň özara gatnaşyklarynda türkmenistanly halklaryň beýlekilere täsiriniň bolandygyny görkezýär. Ön welin bu meselä bir taraplaýyn çemeleşip, uzak gitse türkmen ýerleri gadymy swilizasiýalaryň çet gyra welaýatlarynyň biri bolandygy aýdylardy, ýurdumyzdan tapylan tapyndylaryň ahlisi diýen ýaly daşardan getirilen diýlip çaklanylardy.

Türkmen taýpalyry Harapp medeniýeti synandan soň hem taryhyň dürli döwürlerinde Hindistana aralaşyp, ýerli hindi medeniýetiniň, ylmynyň ösmegine saldamly goşant goşupdyrlar. Şol taýpalaryň biri-de ary türkmenleridir. Hindistanyň taryhynda arylaryň döwrüni türkmen we hindi halklarynyň medeniýetleriniň arabaglanyşygynda möhüm döwür hasaplamak mümkin. Arylar b.e.öň takmynan XV asyrdan Hindistana aralaşypdyrlar. Arylaryň kimlerdigi, olaryň ata watany baradaky soraga uzak wagtlaýan taryhçylar anyk jogap berip bilmediler. Arylaryň yzlarynyň Merkezi Aziýada (aýratynda Türkmenistanda), Ýewropada, Alynky Aziýda, Kawkazda, Russiýanyň günorta sáhralarynda bolmagy meseläni çylşyrymlaşdyrypdy. Her ýurduň alymlary olaryň ata mekanyny öz ýurdundan agtarmaga synanypdylar. Dünýäniň alymlarynyň aglabasy arylaryň ata mekanlarynyň Türkmenistandygyny, olaryň şu ýerden başga ýerlere ýaýrandygyny ykrar edýärler.

Görnükli türkmenistanly arheolog I.N.Hlopiniň pikiriçe, Tejen derýasy gadymy döwürde Ari derýasy diýlip atlandyrylypdyr. Bu ýerde Tejen derýasynyň orta we aşak akymynda arileriň ýurdy ýerleşipdir. Arileriň bir bölegi şol ýerde 1000 ýyl çemesi wagt ýaşapdyrlar. Olar Tejen derýasynyň gadymy Göksüýri şahasynyň guramagy bilen bu ýerden göçmäge mejbur bolupdyrlar.

---

¹ Sarianidi W.I. Marguş. 114-115njjii sah.

«Är» sözi gadymy türkmen dilinde batyrlygyň aňladylmasy hökmünde köp ulanylypdyr.. Türkmenlerde ýüňi ýeten goç ýigitlere görkezen edermenligine, batyrlygyna görä at dakmak däbi ir döwürlerden bäri gelýär. Köplenç batyryň hakyky adynyň gapdalyndan «är» sözi goşulyp, onuň derejesi has-da beýgeldilipdir. Türkmeniň taryhynda muňa mysaly näçe diýseň tapmak bolýar: Ärsak, Ärtogrul, Ärhasan we ş.m.

Gadymy hindi edebi çeşmelerinde ary sözi bilen bagly sözler köp gabat gelýär. Hindistanda “respublika döwründe” (maýdajyk döwlet respublikalarynyň köp bolmagy bilen baglanyşykly gündogary öwrenijiler Hindistanyň taryhynda Wedler döwriň ahyryndan başlap merkezleşdirilen döwlet döredilmegine çenli aralygy- takmynan b.e. öň VI-III asyrlary «Respublika döwri» diýip atlandyrylar) belli bir patyşa ýa-da hökümdar saýlanylman, köpçülikleýin dolandyrylýan ari döwletine «araýanylar» («är ýaly» diýen türkmen sözi bilen deňeşdir!) diýlipdir. Şol çeşmelerde patyşasy ýaş ýigit bolan döwletler «juwaraýany» (deňeşdir - «juwan är ýaly»!) diýlip atlandyrylypdyr. Döwletleriň ählisinde patyşa «Deňleriň içinde in zory», has türkmençelessek bolsa «Ärleriň äri» diýlipdir. Respublikalarda patyşanyň ýanynda ýaşulylar geňeşi bolup, döwletiň wajyp meseleleri olar bilen maslahatly, geňeşli çözülipdir. Ary hökümdarlarynyň tutuş halka degişli meseleleri ýaşulylar Geňeşi bilen maslahatlaşyp çözmegi türkmenleriň döwlet dolandyryş adatlarynyň Hindi ýerlerine eltilmegidir.

Hindistana aralaşan arylar özleriniň daşky sypatlary boýunça hem, medeni derejesi boýunça hem ýerli halklardan tapawutlanypdyrlar. Hindistanyň ilatynyň aglabasy ol döwürlerde 7 şaha bölünýän, garaýagyž drawid taýpalary bolupdyrlar. Arylar uzak wagtlap olar bilen garyndaşlyk gatnaşyklaryny ýola goýman taýpalarynyň köpün içinde ýitip , gatyşyp gitmeginiň önüni almagy başarypdyrlar. Emma ýüzlerçe ýyllaryň geçmegi bilen ary türkmenleriniň bu şahasy hindi halklarynyň arasyna siňipdir.

Hindiler dini aýdymlyary-wedleri aýdym edip aýdyp, Mahabharata, Ramaýana ýaly şadessanlary (eposlary) döredip, özüniň şahandazlygy bilen dessançy türkmenlere çalyň edýär.

Hunlaryň Hytaý bilen bäsleşen uly imperiýasy özara dawalar zerarly 4 bölege bölünip, onuň bir bölegi (ak gunlar ýa-da eftalylar-abdallar) Hindistanyň Demirgazyk we Merkezi böleklerine çenli aralaşypdyrlar. Olar aýratyn-da V asyrlarda güýçlenipdirler.

Abdallaryň käbir şazadalarynyň atlary tä XI asyra çenli Hindistanyň taryhynda duş gelýär. Emma olaryň esasy bölegi eýýäm VII asyra çenli ýerli halkyň dinini we dilini kabul edip gatyşyp gidipdir.

Gadymy baktriýalylardan, margianlylardan, aýlardan, hunlardan-abdallardan başga-da Hindistana birnäçe türkmen taýpalary aralaşypdyrlar. Olar özüleri bilen türkmen medeniýetini Hindi ýerlerine alyp barypdyrlar we ýaýradypdyrlar. Hindistanda musulman dinini ýaýratmak wezipesini hem esasan türkmenler amala aşyrypdyr. Gaznaly türkmen döwleti döwründe, galyberse-de Halaç türkmenleriniň Deli soltanlygyny dolandyran döwründe-de, Beýik Mogollar imperiýasy döwründe-de türkmenler köpçülikleýin Hindistana ornaşyp, olaryň aglabasy ýerli halklara gatyşyp gidipdirler. Hindistan bolsa gelmişekleri göýä uly bir umman ýaly ähli artykmaçlyklary we kemçilikleri bilen ozone siňdiripdir. Bu ýagdaýy J.Nerunyň “Hindistanyň açylyşy” diýen kitabyndaky sözleri bilen aýtsak Hindistan ýurduna daşardan gelen halklary ýuwutmak mahsus. Emma hiç zat taryhda yzсыз ytmeýär. Şol yzlary agtarmak, tapmak Garaşsyz Türkmenistanyň taryhçylarynyň mukaddes borçlarynyň biridir.

III BAP.

DEMIRGAZYK HINDISTANY MUSULMANLARYŇ EÝELEMEGI

Araplaryň Sindi eýelemegi. B.e.VII asyrynda Demirgazyk Hindistana musulmanlar aralaşyp başlaýarlar. Araplaryň Hindistana ilkinji sapary (636–637 ý.) deňiz ýörişi bolupdyr. Halypa Omaryň

döwründe araplar Bombeyiň golaýyndaky Thana aralaşypdyrlar. 643-nji ýylda araplaryň Ind derýasynyň deňze guýýan ýerindäki baý Debal portuna çozuşy şowsuz tamamlanypdyr. 712-nji ýylda arap goşuny Muhammet ibn Kasymyň ýolbaşçylygynda debaly güýç bilen eýeläpdirler. Şu ýerden ol Hindistanyň jümmüşine aralaşyp başlapdyr. Indiň aşak akymy, şol sanda Multan araplara boýun egdirilipdir.

Araplar ýerli ilatyň dini ynanjy bolan induizmi güýç bilen syndyryp bolmajagyna düşünüpdirler. Bagdat halypasynyň Yrakdaky dolandyryjysy Hajaj özge dinlere çydamly garamak barada kanun çykarypdyr. Ol şeýle diýipdir: «Olar tabyn bolup, halypa salgyt tölemegi boýun alanson, olardan başga zady talap edip bolmaz. Biz olary öz goldawymyzyň astyna aldyk. Indi biz olaryň janyna we emlägine kast edip bilmeris. Olara öz hudaýlaryna ybadat etmäge rugsat berildi. Hiç kime öz dinine ynanmaga päsgel bermeli däldir»¹. Muhammet ibn Kasym Multanda hristian ybadathanalarynyň, ýahudylaryň sinagoglaryň, zoroastrçileriň mukaddes ýerleri kimin hindi buthanalarynyň hem eldegirmesizligini jar edipdir.

Gaznaly türkmenleriniň Hindistana aralaşmagy. Sindde ornaşmak bilen Hindistanyň galan etraplaryna özüniň yslam dininiň ornaşdyrylmagy Gaznaly türkmenleriniň döwletiniň esaslandyrylmagy bilen baglanyşyklydyr. Owganystanyň Gazna şäherinde düýbi tutulan bu döwleti esaslandyryjylar asly gaýa (gaýy) boýundan bolan türkmenlerdir. Döwletiň düýbünü tutujy Samanly döwletiniň gullugynda bolan Alptegindir. Alptegin aradan çykan onuň gulamy hem-de giýewsi Söbük tegin Gaznaly döwletini dolandyrylypdyr. Özüniň 20 ýyllyk hökümdarlygy döwründe (977–997 ý.). Söbük tegin Hindistanyň baýlyklaryny eýelemäge ymtylypdyr. Ol iki gezek Şahiýa (Şahi) neberesiniň hökümdary Jaýpaly ýeňlişe sezewar edipdir. Jaýpal ençeme hindi hanlyklaryny birleşdirip, Söbük teginiň garşysyna çyksa-da, 989-

---

¹ Синха Н.К., Банержи А.Ч. История Индии.—М., 1954, С.116.

njy ýylda Gazna bilen Lamghanyň aralygynda ýeňlişe duçar bolupdyr. Ol döwletiniň günbatar mülklerini elinden gideripdir¹.

Söbük teginiň Hindistana ilkinji ýörişi takmynan 986–987-nji ýylda guralypdyr. Lamgan welaýatyny talany üçin Söbük teginden oç almak maksady bilen hindi hökümdary Jaýpal² Gazna ýöriş gurapdyr. Emma ol ýeňlip, 1 mln dirhem we 50 pil salgyt tölemäge, serhetýaka etraplarynyň käbirini Gaznalylara bermäge mejbur bolupdyr³. Bu şertler berjaý edilýänçä, iki tarapyň wekilleri girewine alnypdyr. Ýaraşygyň şertini ilki Jaýpal bozupdyr. Uly goşun çekip, Söbük tegine garşy urşa başlapdyr. Takmynan 986-njy ýylda bu söweşde ýeňşi ýene-de Söbük teginiň tarapynda bolupdyr. Bu ýeňişden soňra Lamgan bilen Peşawaryň arasyndaky ýerler musulmanlaryň häkimiýetiniň astyna giripdir. Bu ýerlerde ýaşaýan halaç türkmenleri we owganlar Söbük tegine tabyn bolupdyrlar. Söbük tegin olardan düzülen goşun topary bilen harby kuwwatyny artdyrypdyr⁴. «Tabakaty Nasyry» çeşmesinde aýdylyşyna görä, Söbük tegin Bamyýan, Töharystan we Gur etraplaryny eýeläpdir⁵. Söbük tegin Hindistana içgin aralaşmandyr⁶.

998-nji ýylda Gaznaly türkmenleriniň döwletiniň başyna güýçli hem-de başarjaň hökümdar Mahmyt Gaznaly geçipdir (hökümdarlyk ýyllary 998-1030 ý.). 999-njy ýylda Bagdat halyfy Kadyr Billä Mahmydy garaşsyz, özbaşdak hökümdar diýip yglan edipdir⁷.

Mahmyt Gaznaly ömrüniň esasy böleginiň yslam dinini ýaýmaga, başga dindäkilere (kapyrlara) garşy göreşe bagyşlapdyr. Muňa onuň Hindistana guran 17 saparky ýörişi hem şaýatlyk edýär. Ol özüniň bu ýörişlerini gazawat diýip atlandyrypdyr.

---

¹ Медведев Е.М. Очерки истории Индии до XIII в. –М.: Наука, 1990, С.140.

² Orta asyr taryhçylary Ibn Esir we Muhammet Utby onuň adyny «Jibal» görnüşinde berýärler – Ibn Esir. Kämil taryh. –Aşgabat.:«Miras», 2005, 1 jilt, 91-92 s., Muhammet Utby. Soltan Mahmyt Gaznalynyň taryhy.– Aşgabat.:«Miras», 2005, 158 s.

³ Merçil E. Gazneliler devleti tarihi. –Ankara, 1989, 8-9 s., Bayur H. Hindistan tarihi.–Ankara, 1987, 1 cilt, 128-129 s.

⁴ Ibn Esir. Kämil taryh. 1 jilt, 93 s., Merçil E. Agzalan eser, 9 s.

⁵ Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 131 s.

⁶ Muhammet Utby. Soltan Mahmyt Gaznalynyň taryhy. 27 s.

⁷ Bayur H. Agzalan eser, 138 s.

Mahmyt Gaznaly Hindistany birinji ýörişinde (1000 ý.) serhetýaka etraplaryny öz döwletine birleşdiripdir. 1001-nji ýylyň Ruhnama aýynda Mahmyt 15 müň atly goşun bilen Peşawara tarap hereket edipdir. Gazaply söweşde Mahmyda garşylyk görkezen hindi goşuny san taýdan agdygam bolsa (10 atly, 30 müň pyýada, 300 söweş pili), ýeňlipdir¹. Olaryň hökümdarlary, raja Jaýpal türkmenleriň eline ýesir düşüpdir. Ol uly öwez tölegini hem-de 50 sany pili bermäge borçlanansoň boşadylypdyr. Mahmydyň goşuny Jaýpalyň paýtagty Waýhandy basyp alypdyr, talapdyr. Bu zatlara ýüregi çydam etmedik Jaýpal özüni otlapdyr². Ýerine ogly Anandpal geçipdir. E.Merçil bu ýörişi Mahmydyň Hindistana ikinji ýörişi diýip görkezse-de³ H.Baýur ony birinji ýöriş diýip hasaplaýar⁴.

Mahmydyň üçünji «hindi ýörişi» 1004-nji ýylyň ahrynda Maltanyň günbataryndaky Bhatinda welaýatyna gurlupdyr⁵. Mahmyt öň ýaraşyk baglaşan ülkesi Penjabyň rajasy Anandpalyň çäkleriniň üstünden geçmezlik üçin Hindistana Bulujystan ýoly bilen gidipdir. Multanda Sind derýasyndan geçip, Bhatindä barypdyr⁶. Bhatinda rajasy dört gün garşylyk görkezenden sowra, öz galasynda gizlenipdir. Emma gabawa daýanyp bilmän, tokaýa gaçypdyr. Gaçan ýeri bilnip, yzyndan ýetilensoň, özüni öldüripdir. Mahmyt Gaznaly bu ýörişde baý oljany ele salypdyr. Taryhçy Utby onuň oljanyň ýany bilen 120 pili⁷, Gerdizi bolsa 280 pili ele alyp gaýdandygyny ýazýarlar. Soltan bu ýerde yslam dini ýaýmak üçin metjitleri gurdurypdyr, yslamyň esaslaryny öwretmek üçin mugallymlary belläpdir. Ýaz ýagyşlary sebäpli Penjabyň derýalary joşansoň, Mahmydyň goşuny uzyna dolanmakda uly kynçylyk çekipdir⁸.

Mahmydyň Hindistana dördünji ýörişi Multanyň karmat (yslamda bölünişijilik sektasy) mezhebindäki hökümdary Abyl Futuh Dawudyň

---

¹ Muhammet Utby. Soltan Mahmyt Gaznalynyň taryhy. 159 s.

² Синха Н.К., Банержи А.Ч. История Индии. –М., 1954, 141 с., Ibn Esir. Kämil taryh. 1 jilt, 124-125 s.

³ Merçil E. Gazneliler devleti tarihi. 17 s.

⁴ Bayur H. Agzalan eser, 140-141 s.

⁵ Kafesoğlu İ. Mahmut Gaznevi // İslam ansiklopedisi. –Eskişehir, 1997, 7 cilt, 176 s.

⁶ Bayur H. Agzalan eser, 141 s.

⁷ Muhammet Utby. Soltan Mahmyt Gaznalynyň taryhy. 195 s.

⁸ Merçil E. Gazneliler devleti tarihi. 18 s., Bayur H. Agzalan eser, 141 s.

garşysyna guralypdyr. 1006-njy ýylyň ýazynda ýörişe çykan Mahmydyň goşunyny Penjabyň rajasy Anandpal öz çäklerinden geçirmek islemändir. Emma ol Mahmyt bilen bolan söweşde ýeňlip, Kaşmire gaçyp, janyny gutarypdyr. Bir hepdelik gabawdan soň soltan Multany eýeläp, bu ýerdäki karmatlary jezalandyrypdyr. Jaýpal neberesinden bolan, emma ýesirligi wagty yslam dinine giren Subhaly her ýyl 20 müň dirhem salgyt tölemek şerti bilen bu ýere häkim belläp, yzyna dolanypdyr¹.

Mahmyt Gaznalynyň Garahanlylar bilen gatnaşyklary düzgünleşdirmek bilen meşguldygyndan peýdalanylyp, Multanyň täze häkimi Subhal oňa garşy baş göteripdir. Yslam dininden ýüz öwren bu dikmesini jezalandyrmak üçin 1008-nji ýylyň başynda, gazaply gysgaltlarynyň bolmagyna garamazdan, Mahmyt Gaznaly «başınjy hindi ýörişine» çykypdyr, Mahmyt janyny gutarmak üçin 400 müň dirhem töläň Subhaly ömürlük tussag etdiripdir².

Mahmyt Gaznalynyň Hindistana altynjy ýörişi musulmanlara garşy göreşmek üçin Ujjaýn, Kalinjar, Gwalior, Ajmir, Kannauj, Deli rajalaryny öz töwereginde jemläň Anandpalyň garşysyna guralypdyr. 1008-nji ýylyň Bitaraplyk aýynda Gaznadan ýola düşen gaznaly goşuny Ind derýasyndan geçensoň, Waýand (Und) şäheriniň ýanyndaky obada hindi goşuny bilen duşuşypdyr. Hindi goşunynyň düzümindäki söweşjeň hohar kabylasyndan bolan 30 müň esgeriň gazaply garşylyk görkezendigine garamazdan, musulmanlar ýeňiş gazanypdyr. Gaznaly goşuny gaçanlary Nagarkot şäherine çenli kowalapdyr. Birnäçe gün gabawdan soňra şäher Mahmyt Gaznalynyň eline geçipdir. Soltan 70 mln dirhem, 70 müň man agyrylykdaky (takmynan 630.360 kilogram) altyn we köp mukdardaky gymmatbaha daşlary olja alyp, Gazna dolanypdyr. Bu oljalar paýtagtda halkyň önünde sergilenip görkezilipdir³. Bu

---

¹ Ibn Esir. Kämil taryh. 1 jilt, 128-129 s., Kafesoğlu İ., Agzalan makala, 176 s.

² Merçil E. Agzalan eser, 19 s.

³ Ibn Esir. Kämil taryh. 1 jilt, 134-135 s., Muhammet Utby. Mahmyt Gaznalynyň taryhy. 206-207., Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 146-148 s., Merçil E. Gazneliler devleti tarihi., 189-20 s.

ýörişlerdäki üstünligi Mahmyt Gaznalynyň yslam dünýäsindäki abraýyny hasam beýgeldipdir.

1009-nji ýylda Mahmyt Gaznaly Naraýanpury eýeläp, onuň hökümdaryny tabynlygyna düşüripdir. Rajasthanda ýerleşen Naraýanpuryň söwda ähmiýeti bardy. Onuň eýelenmegi Horasan bilen Hindistanyň arasyndaky söwda gatnaşyklarynyň ösmegine ýardam edipdir¹. Naraýanyň rajasy Gaznaly goşunyna garşy durup bilmejegine düşüniň, Mahmydyň ýanyna ilçä ýollapdyr. Ylalaşyga laýyklykda hindi rajasy ýyllyk salgyt tölemäge, esli pil bermäge we ýylda iki müň hindi esgerini gaznaly goşunyna gulluga i bermäge borçlanypdyr².

Mahmydyň sekizinji hindi ýörişi 1010-njy ýylyň güýzünde Multana guralypdyr. Ol Multany ýeňillik bilen eýeläp, bu ýerdäki karmatylary jezalandyrypdyr. Hemişe şübhe astynda bolan Subhaly tutdurdyp, Gazna getiripdir³.

Mahmyt Gaznaly 1013-nji ýylyň Sanjar aýynda Nandananyň rajasy Triloçanpalyň (Anandpalyň ogly) garşysyna dokuzyjny hindi ýörişine çykypdyr. Söwuk howanyň başlanmagy bilen ýörişine indiki ýylyň Nowruz aýynda dowam edipdir. Triloçanpal kömek sorap, Kaşmir rajasynyň ýanyna gidipdir. Onuň ogly Bhimpal gaznaly goşuny dar dag geçidinde garşylapdyr. Hindileriň geçidiň agzyny piller bilen ýapmagy netije bermändir. Gaznalylar ok ýagmyrlary bilen pilleri yza çekmäge mejbur edipdirler. Hindi goşuny Naryn galasyna çekilipdir. Emma türkmenleriň galanyň aşagyna nagym gazýandygyny hem-de okçularyň aýgytly hüjüminden goranmagyň netijesizdigine düşüniň, galadakylar boýun egipdir. Mahmyt bu galadan köp mukdarda pil we olja alypdyr⁴. Serkerdesi Sarygy bu ýere häkim belläp, 1014-nji ýylyň tomsunda yzyna dolanypdyr⁵. Bu ýerde täze metjitler saldyrylypdyr. Mahmyt Gaznalynyň

---

¹ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С.142.

² Merçil E. Agzalan eser, 20 s.

³ Kafesoğlu İ. Agzalan makala, 177 s.

⁴ Muhammet Utby. Soltan Mahmyt Gaznalynyň taryhy. 228-230 s.

⁵ Merçil E. Gazneliler devleti tarihi, 21-22 s.

bu üstünlüğü için oňa Bagdat halyfy Kadyr «Nyzameddin» lakamyny beripdir¹.

Mahmydyň Hindistana onunjy ýörişi Tanyşyra (Thaneşwara, Thanesar) garşy guralypdyr. Tanyşyr şäheri induslar tarapyndan aýratyn hormatlanýan ekeni. Sebäbi, bu ýerde induslaryň mukaddes Çakraswami ybadathanasy ýerleşipdir. 1014-nji ýylda Mahmyt Gaznaly bu şäheri eýelemek üçin ýörişe ugrapdyr. Muhammet Utby we Ibn Esir gaznaly goşunynyň köp sanly tebigy päsgelçiliklerden geçip, hindiler bilen bolan gazaply söweşde olary ýeňip, bol olja bilen yzyna dolanandygyny ýazýarlar². Triloçanpal bu şäheri berbat etmezligi üçin Mahmyda 50 sany pil berjekdigini aýdypdyr. Mahmyt Gaznaly niýetinden gaýtmandyr. Çakraswaminiň heýkelini Gazna eltip, şäher meýdançasyna taşladypdyr³. Mahmyt onunjy hindi ýörişinden 1015-nji ýylyň Nowruzynda dolanypdyr⁴.

Mahmyt Gaznalynyň 1015–1016-njy ýyllarda Kaşmire guran ýörişi on birinji hindi ýörişi şowsuz tamamlanypdyr. Lokhot galasy gabalsa-da, gazaply gysgortmelerinde alnyp bilinmändir. Üstesine-de Horezmdäki wakalar Mahmydyň ünsüni wagtlaýynça Hindistandan sowmaga mejbur edipdir⁵. 1018-nji ýylyň Ruhnama aýynyň 27-sinde Mahmyt Gaznaly Gaznadan on ikinji hindi ýörişine çykypdyr. Bu ýörişe Türküstandan hem 20 münň meýletinçi gatnaşypdyr. Bular Gaznadan ugrap, üç aýlap üznüksiz ýörişde bolupdyr⁶. Gaznaly goşuny Kaşmire gelende Kalinjar rajasy hem Mahmydyň tarapyna geçip, oňa ýolbeletlik edipdir. Jamna derýasyndan geçen hindi goşuny ilki bilen Agranyň 170 km. gündogarynda ýerleşen Sirsawa şäherini eýeläpdir. Otuz pil we 1 mln dirhem olja alnypdyr. Baranyň rajasy özüniň on münň tarapdary bilen Mahmydy tabyn bolupdyr hem-de yslam dinine geçipdir¹. Mahaban rajasy Gulçendiň garşylyk görkezmgei netije bermändir. Ol özüni

---

¹ Ibn Esir. Kāmil taryh. 1 jilt. 139-140 s., Kafesoğlu İ. Agzalan makala, 178 s.

² Muhammet Utby. Agzalan eser. 231 s., Ibn Esir. Kāmil taryh. 1 jilt. 140-141 s.

³ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. Agzalan eser, C. 142

⁴ Merçil E. Agzalan eser, 22 s.

⁵ Kafesoğlu İ. Mahmut Gaznevi // İslam ansiklopedisi. –Eskişehir, 1997, 7 cilt, 178 s.

⁶ Ibn Esir. Kāmil taryh. 1 jilt. 144 s.

öldüripdir, 185 pili bolsa gaznalylara olja bolupdyr². Gang we Jamna derýasynyň aralygyndaky ýerleri eýelänsoň, Mahmyt Gaznaly Krişnanyň watany hasaplanýan, daş galalar bilen berkidilen, owadan ybadathanalary bolan Mutra (Mathura) şäherini baýlyklary bilen bilelikde eýeläpdir³. Şäherdäki goşun Mahmyda garşylyk görkezmandir. Içindäki baýlyklar alnansoň, ybadathanalar ýakylypdyr. Şundan soň Mahmyt Kannauja tarap hereket edipdir⁴. 1018-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 20-sinde Mahmyt Gaznaly bir günün içinde Kannauj galasyny alypdyr. Köşk taryhçysy Utby Mahmydyň bu ýeriň diňe ýedi sany ybadathanasyny talandygyny, galanyňa degmändigini ýazýar⁵. Bu ýörişden yzyna dolanýan mahalynda Mahmyt Gaznaly Şarwa rajasy Jandar Raý bilen çaknyşypdyr we ony ýeňipdir (1019 ý. Türkmenbaşy aýynyň 6-sy). Mahmyt Gaznaly bu ýörişden 3 mln dirhem pul, 55 müň ýesir, 350 pil olja bilen yzyna dolanypdyr⁶. Bu ýerden alnan baýlyklardan Gaznada metjit saldyrypdyr⁷.

Mahmyt Gaznalynyň on üçünji hindi ýörişi Kalinjar rajasy Gandanyň (Nanda) garşysyna guralypdyr. Gaznaly goşuny Ramganga derýasyny tulumlar bilen ýüzüp geçip, Gandanyň Triloçanpalyň güýçleri bilen birleşmeginiň önüni alypdyr. Çeşmeleriň habar bermegine görä, Ganda 145 müň pyýada, 35 müň atly, 640 pilden ybarat goşuny bilen gaznalylaryň garşysyna çykypdyr. Söweşiň ön ýanynda Mahmyt Gaznaly goşunyny gaýtadan hasaba alyp, Gandanyň ýanyna yslam dinini kabul etmegi teklip edip, ilçi iberipdir. Iki goşunyň önçi kuwwatlarynyň çaknyşygynda ýeňilmegi hindi goşunyny aljyraňňylyga salypdyr. Ertesi irden duşmanyň ordagähini barladan Mahmyt Gaznaly duşmanyň gorkup gaçandygyny bilip, ony kowalapdyr. Ýeňlen hindilerden 580 pil olja alnypdyr⁸.

---

¹ Merçil E. Agzalan eser, 22-23 s.

² Bayur H. Hindistan tarihi. –Ankara, 1987, 1 cilt, 163 s.

³ Kafesoğlu İ. Agzalan makala, 178 s.

⁴ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. Agzalan eser, С. 142

⁵ Bayur H. Agzalan eser, 164 s.

⁶ Merçil E. Gazneliler devleti tarihi. 23 s.

⁷ Ibn Esir. Kâmil taryh. 1 jilt, 146 s., Kafesoğlu İ. Agzalan makala, 178 s.

⁸ Bayur H. Agzalan eser, 166-168, Merçil E. Agzalan eser, 24-25 s.

Mahmyt Gaznalynyň on dördünji hindi ýörişi öň tabyn edilmedik Kaşmiri eýelemek üçin guralypdyr (1021–1022 ý.). Emma bu gezegem gaznalylar Kaşmiri eýeläp bilmän, yzyna dolanypdyrları.

1022-nji ýylda on başınji hindi ýörişine çykan Mahmyt Gaznaly ilkibada Gwalior galasyny tabyn etdi. Gwalior rajasy Arjan 35 pil bermek şerti bilen soltana tabynlygyny bildirdi. Mahmyt Gaznaly belent gaýalaryň üstünde ýerleşen, içinde 500 mün ilat, 20 mün haýwan ýerleşen, 500 sany söweş pili bolan Kalinjar galasyny gabapdyr. Paja Ganda ýyllyk salgydy tölemek, 300 pil we gymmatbaha sowgatlar bermek şerti bilen Mahmyt Gaznala tabyn bolupdyr. Mahmyt Gandä 15 sany galanyň häkimligini berip, 1023-nji ýylyň baharynda Gazna dolanypdyr².

Mahmyt Gaznalynyň Hindistana ýörişleriniň in ulusy we möhümi onuň Somnatha guran ýörişidir (on altynjy ýöriş). Hindistanyň günbatarynda, Kathiawar ýarymadasynda ýerleşen bu şäher Şiwa degişli uly buthanasy we buty bilen meşhurdy. On mün oba wakyf edilen bu ybadathanada 1 mün brahman, 300 erkek dindar we 500 sany tansçy aýal hyzmat edipdir³. Mahmyt Gaznaly hindileriň in keramatly hasaplanýan butuny ýykmak üçin 30 mün atly we birnäçe meýletinçi bilen⁴ 1025-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 18-inde Gaznadan özüniň on altynjy hindi ýörişine ugraýar, Sanjar aýynyň 9-ynda Multana gelen gaznaly goşuny uly Tar çöllüğinden geçmek üçin taýynlyk görüpdür. Mahmyt esgerlerine ýol harjyny tutmak üçin sahylyk bilen 50 mün dinar pul paýlapdyr. Her esgere azyk-suwlugyny daşamak üçin iki düýe berlipdir. Mahmyt Gaznaly bu gorkunç çölden sag-aman geçmek üçin ýene 20 mün düýä suw ýükläpdir. Bir aýlyk ýörişden soňs gaznaly goşuny çöli geçip, ilki bilen Anhilwary eýeläpdir. Mathurada hindileriň 20 mün adamlyk goşun bilen gaznalylyary duruzmak synanyşygy şowsuz tamamlanypdyr. 1026-njy ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 6-synda gaznaly goşuny Somnatha

¹ Kafesoğlu İ. Mahmut Gaznevi // İslam ansiklopedisi. –Eskişehir, 1997, 7 cilt, 179 s.

² Bayur H. Agzalan eser, 168-169 s., Merçil E. Agzalan eser, 25-26 s.

³ Kafesoğlu İ. Agzalan makala, 180 s.

⁴ Bayur H. Hindistan tarihi, 176-177 s., Kafesoğlu İ. Agzalan makala, 180 s.

⁵ H. Bayur gaznaly goşunynyň çöli 42 günde geçendigini ýazýar – Bayur H. Agzalan eser, 25 s.

gelipdir. Dört güne çeken gabawdan soň, hindileriň garşylyk görkezmegine garamazdan, şäher boýun egdirilipdir. Soltan ybadathana girip, muezze azan okamagy buýrupdyr. Ybadathanadaky butlaryň hemmesi ýok edilipdir¹. Jüzjanynyň «Tabakaty Nasyry» eserinde ýazmagyna görä, uly but dört bölege bölünip, ikisi Gaznadaky soltan köşgi bilen Uly metjidiň aralygyna düşelipdir, galan iki bölegi Mekge-Medinä iberilipdir².

Somnath ýörişiniň netijesinde ummasyz mukdardaky baýlyk Mahmyt Gaznalynyň eline geçipdir. Mirhondyň «Rawzatus-Safa» eserinde ýazmagyna görä, oljanyň diňe soltana degişli başdan bir böleginiň gymmaty 20 mln dinar bolupdyr³. 200 müň haýwana ýüklenen oljalary sag-aman ýurduna aşyrmak üçin Mahmyt Gaznaly kenarýaka Mansura–Penjap ýoly bilen hereket edipdir. Ýolda hindiler bilen bolan çaknyşyklar we ýigitlere garamazdan, gaznaly goşuny 1026-njy ýylyň Gurbansoltan aýynyň 2-sinde Gazna gelipdir⁴. Somnath ýörişi Mahmyt Gaznalynyň yslam dünýäsindäki abraýyny hasam artdyrypdyr. Bagdat halyfy Kadyr bu ýeňiş üçin soltana «Kahf al-döwle wel-yslam» lakamyny beripdir⁵.

Mahmyt Gaznalynyň Hindistana in soňky on ýedinji ýörişi jat taýpalarynyň garşysyna guralypdyr. Ýörişiň sebäbi Somnath ýörişinden dolanan mahaly goşunynyň üstüne çozan jatlary jezalandyrmakdan ybaratdy. Goşunyny ýörişe taýýarlan Mahmyt Gaznaly 1027-nji ýylyň Nowruz aýynda Multana tarap hereket edipdir. Ind derýasynyň iki kenaryna hem häkim bolan söweşjeň jat taýpalary ussat gämiçiler bolupdyr. Mahmyt Gaznalynyň bu ýörişi onuň serkerdelik başarnygynyň ýokary derejededigini, türkmenleriň diňe bir gury ýerde däl, eýsem suwda hem ökde söweşjeňdigini aýan edendigi babatda hem ähmiýetlidir. Jatlar bilen esasy çaknyşygyň derýada boljagyny duýan soltan Multanda 1400 sany gämiden ybarat derýa flotuny döredipdir. Bu

¹ Merçil E. Gazneliler devleti tarihi., 26-27 s.

² Kafesoğlu İ.Mahmut Gaznevi // İslam ansiklopedisi. –Eskişehir, 1997, 7 cilt, 180 s.

³ Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 177 s.

⁴ Merçil E. Gazneli devleti tarihi. 27 s.

⁵ Kafesoğlu İ.Mahmud Gaznevi // İslam ansiklopedisi. –Eskişehir, 1997, 7 cilt, 180 s.

gämileriň önüne we gapdallaryna duşman gämilerine has uly zyýan ýetirmegi üçin ujy ýiti çybyklar berkidilipdir. Her gämä esgerler düzüminden başga-da 20 sany okçy we nebitçi ýerleşdirilipdir. Jatlar maşgalalaryny we baýlyklary başga bir ada iberip, 4 müň gämisi bilen gaznalylaryň garşysyna söweşe çykypdyrlar. Mahmyt Gaznaly derýanyň ýokary akymyny gämileri bilen bekledipdir, iki kenaryny bolsa piller we atlylar bilen gurşapdyr. Gazaply söweşde jatlaryň gämileri batyrylypdyr we ýakylypdyr. Kenara gaçan jatlar türkmen ýaýçylary tarapyndan öldürilipdir. Gaznaly goşuny jatlaryň maşgalasy we hazynalary ýerleşen adany hem talapdyr¹. Jat howpuny aradan aýran Mahmyt Gaznaly özüniň Hindistandaky güýçleriniň başyna Ahmet b. Ýynal tegini belläp, Gazna dolanypdyr².

Köşk taryhçysy Muhammet Utbynyň ýazmagyna görä Mahmyt Gaznalynyň Hindistana ýörişleriniň esasy maksady «yslamyň kuwwatyny ýokary galdyrmakdan, onuň çäklerini giňeltmekden, Gurhanyň hak sözlerini ýaýratmakdan, Taňrynyä razylygy üçin uruşmakdan» ybaratdy³. Türk alymy E.Merçiliň ýazmagyna görä, Mahmyt Gaznalynyň Hindistana guran on ýedi ýörişiniň netijesinde Gaznaly türkmenleriniň döwleti beýleki musulman döwletlerine garanyňda deňeşdirip bolmajak görnüşde baýlaşypdyr. Bu meşhur gazawat ýörişleri Hindistanda birnäçe asyrlap dowam etjek türki häkimiýetiň esaslaryny goýupdy⁴.

Mahmyt Gaznalynyň Hindistana ýörişiniň düýp manysyny hindi alymlary N.K.Sinha we A.Ç.Banerji dogruçyl düşündirýärler. Olar Mahmydyň hindi ýerlerini öz döwletine birikdirmäge synaşmandygyny adalatly belleýärler. Bu babatda diňe Şahy neberesiniň gaznalylara birikdirilmegi kadadan çykma bolupdyr. Çünki geografiýa taýdan amatly ýerde ýerleşen bu rajalygy birikdirmezden, Mahmyt Gang we Jamna derýasynyň baý etraplaryna ýöriş gurap biljek däl. Özüniň uly

---

¹ Merçil E. Gazneli devleti tarihi., 27-28 s., Bayur H. Agzalan eser, 178-179 s.

² Kafesoğlu İ. Agzalan makala, 180-181 s.

³ Muhammet Utby. Soltan Mahmyt Gaznalynyň taryhy. 158 s.

⁴ Merçil E. Agzalan eser, 28 s.

şädöwletini dolandyrmagyň kyndygyna düşünen Mahmyt Gaznaly hindi etraplaryny oňa goşmak bilen bu kynçylygy artdyrjak bolmandyr. Hindistandaky ybadathanalary ýykmak Mahmydyň harby maksatnamasynyň bir bölegini düzüpdir, munda esasy maksat diňe žresleriň (dini gatlak) toplan baýlyklaryny talamak bolupdyr. Hindi alymlarynyň ýazmagyna görä, Mahmyt hindileriň öz dinini erkin berjaý etmegine hormat goýupdyr. Ol Gaznada hindiler üçin aýratyn mähelleleri döredip, olara öz dini ybadatlaryny erkin berjaý etmäge rugsat beripdir. «Mahmydy Hindistandaky türki agalygy esaslandyryjy hem-de Muhammet Gurlynyň we Babyryň önbaşçysy hasaplamak bolar» diýip N.K.Sinha we A.Ç.Banerji ýazýarlar¹.

K.E.Boswort Mahmyt Gaznalynyň Hindistana ýörişleriniň sebäbini onuň Orta Aziýada berk ornaşmak üçin Hindistana girdeji we gul çeşmesi hökmünde seredendigi bilen düşündirilýär².

Mahmyt Gaznalynyň oruntutarlarynyň döwründe hem Hindistana ýörişler dowam etdirilipdir. Mesut Gaznaly 1037-nji ýylyň güýzünde Hindistana ýöriş edýär. Berk garşylyk görkezendigine garamazdan Hansi galasy aşagyndan baş sany nagym gazylyp, gaznalylar tarapyndan eýelenýär (1037 ý. Bitaraplyk aýynyň 31-i). Hansi galasyndan soňra Deliniň 23 mil demirgazygyndaky Sunipat galasy eýelenýär. Bu ýeriň häkimi Jaý Dubaý gaçyp, janyny gutarypdyr. Soltanyň buýrugy bilen bu ýerdäki ybadathana ýakylypdyr. Soltan Mesut Deliniň 100 mil gündogaryndaky Rampur bolmagy çaklanylýan şäheri hem özüne boýun egdirip, 1038-nji ýylyň Baýdak aýynyň 11-nde Gazna gelipdir³.

Soltan Mewdudyň döwründe hindi rajalary Mahipalyň töwereginde jemlenilip, Hansi, Panyşir, Nagarkot galalaryny musulmanlaryň elinden alypdyrlar (1043–1044 ý.). Soňra olar Lahory ýedi aýlap gabapdyrlar. Emma üstünlik gazanyp bilmän, yzyna dolanypdyrlar. Mewdud Hindistandaky häkimligini berkitmek üçin 1048-nji ýylda ogullary Mahmyt bilen Mansury Lahora we Peşawara häkim belläpdir. Hindileriň

¹ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С.144-145.

² Cönce S. Gaznelilerin Hindistan hakimiyetleri // Türkler, –Ankara, 2002, 4 cilt, 523 s.

³ Merçil E. Gazneliler devleti tarihi. 66-67

çözüşyny yza serpikdirmek üçin serkerde Abu Aly Kotwal Hindistana iberilipdir¹.

Soltan Abdyreşit b. Mahmyt (1050–1053 ý.) serkerdesi Nuşteginini Hindistan goşunynyň serkerdeligine belläpdir. Ol Kangra galasyny hindilerden alypdyr². Gaznaly türkmenleriniň soltany Ybraýym 1079–1080-nji ýyllarda Hindistana ýöriş edýär. Günorta Penjapda Süýtleş derýasynyň boýunda ýerleşen, häzirki Pak-Patan diýlip atlandyrylan Ajudhan galasyny, Rupal, Dera Dun galalaryny³ boýun egdiripdir⁴.

Gaznaly soltany Mesut III özüniň 16 ýyllyk soltanlygy döwründe ogly Şirzady Hindistan ýörişine ugradypdyr. Hajyb Dogan teginiň serkerdeligindäki gaznaly Mahmyt Gaznalynyň döwründen bari hiç bir musulman hökümdarynyň aýagyny sekmedik Gang derýasynyň ilersine geçip, ganymat olja bilen yzyna dolanypdyr⁵.

Gaznaly soltany Bährem şa hem Hindistana birnäçe ýörişler edipdir. Onuň ilkinji ýörişi gaznalylaryň Hindistandaky häkimi Muhammet Abu Halymyň gozgalaňyny basyp ýatyrnak üçin guralypdyr. 1119-njy ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 11-nde bolan söweşde Bähremşa öz dikmesini ýeňse-de, onuň günäsini geçip, öňki wezipesinde galdyrypdyr. Emma ol Bähremşa Gazna dolanan badyna, gaýtadan gozgalaňa baş göteripdir. Bährem şa 10 mün atlysy bilen Hindistana gaýtadan ýöriş edipdir (1119 ý.). Gämiler bilen Hind derýasyndan geçipdir. Multanyň golaýynda Kikýur diýen ýerde bolan söweşde gozgalaňçy Muhammet ýenlipdir we söweş meýdanynda wepat bolupdyr. Bähremşa Hüseyin bin Ybraýym Alawy diýen adamy Hindistana häkim belläp, Gazna dolanypdyr¹.

Gaznaly–gurly gapma-garşylyklaryndan (1148–1151 ý.) soňra gaznalylaryň Owganystandaky häkimligi gowşapdyr. Gaznaly soltany Hysrowşa 1153-nji ýylda Gaznany taşlap, Lahora gidýär. Ol 1160-njy ýylda Hindistanda aradan çykypdyr. Gurlularyň güýçlenip başlamagy

¹ Merçil E. Agzalan eser, 80 s., Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 206 s.

² Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –İstanbul, 1989, 6 cilt, 283 s.

³ Ibn Esir bu galalaryň atlaryny «Ejwet», «Rubagy», «Dere-Newre», «Were» görnüşinde atlandyrýar – Ibn Esir. Kämil taryh, 2 jilt, 60-61 s.

⁴ Cohce S. Gaznelilerin Hindistan hakimiyetleri // Türkler, –Ankara, 2002, 4 cilt, 554 s.

⁵ Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. 6 cilt, 287-288 s.

netijesinde gaznalyar özüniň Hindistandaky häkimligini hem elinden gideripdirler. Gur soltany Muyzeddin Muhammediň 1186-njy ýylda Lahory eýeläp, iň soňky gaznaly soltany Hysrow Mäligi tagtdan agdarmagy netijesinde Gaznaly türkmenleriň döwleti ýykylypdyr². Musulmanlaryň Hindistandaky häkimligi gurlularyň eline geçipdir.

Gurlularyň Hindistandaky agalygy. Musulmanlaryň Hindistanda ornaşmagy Gur nesilşalygynyň³ döwründe (1187–1206 ý.) hasam güýçlenipdir. Gurlulara neberebaşynyň ady bilen baglylykda «Şensebanylar» hem diýilýär. Sünni-şafygy mezhebine uýan gurlularyň resmi dili pars dili bolsa-da, goşunda türki dil ulanylypdyr⁴. Gurlularyň Hindistana aralaşmagy Muyzeddin Muhammediň ady bilen baglanyşyklydyr. Ol Bahaeddin Samyň (1149 ý. ýogalan) körpe ogludyr. Muhammet 1163-nji ýyla çenli «Şyhabeddin», ondan soň «Muyzeddin» diýen lakamlary göteripdir. Türk alymy Ý.Öztuna onuň 1144-nji ýylda doglandygyny çaklap, 1206-njy ýylda ýogalan mahaly 62 ýaşdan uly dældigini ýazýar. Alym ony gurlularyň iň beýik şahsyýeti we başarjaň hökümdary diýip atlandyrýars. Muyzeddin Muhammet agasy Gyýaseddin Muhammet bilen bilelikde, kakasynyň ölüminden soňra Alaeddin Hüseyin Jahansuz tarapyndan göz tussagynda saklanypdyr. Alaeddin Hüseyin aradan çykansoň (1156 ý.) ýerine geçen ogly Seýfeddin II olary tussaglykdan boşadypdyr. Gyýaseddin II olary tussaglykdan boşadypdyr. Gyýaseddin Muhammet özüni azat eden agasy (kakasynyň doganynyň ogly) Seýfeddiniň, Muyzeddin bolsa Bamyýanyň häkimi bolan beýleki agasy Fahreddin Mesudyň ýanynda gulluk edip başlapdyrlar. Seýfeddin öldürilensoň (1162 ý.) tagta Gyýaseddin Muhammet çykarylypdyr. Agasynyň gurlularyň tagtyna geçendigini eşiden Muyzeddin onuň hyzmatyna durupdyr. «Seri jandar», ýagny

---

¹ Merçil E. Gazneliler devleti tarihi., 87-89 s.

² Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 210-211 s., Merçil E. Agzalan eser, 90-91 s.

³ Nesilşalygyň ady Hyradyň gündogarsyndaky we günorta-gündogarsyndaky Orta Owganystanyň daglyk bölegini, Garçystanyň günortasyny, Jüzjan, Ferahrud, Gerirud we Murgap derýasynyň günortasyndaky etraplaryň umumy ady bolan «Gur» ady bilen baglydyr – Siddigui İ.H. Gurlular // İslam ansiklopedisi. Türkiye diyanet vakfi. –İstanbul, 1996, 14 cilt, 207 s.

⁴ Öztuna Y. İslam devletleri. Devletler ve hanedanlar. –Ankara, 1996, 1 cilt, 828 s.

⁵ Öztuna Y. Agzalan eser, 831 s.

janpenalaryň emiri wezipesini alypdyr. Iki dogan bileleşip, Zemindaweri, Germsiri, Garçystany, Talakany, Sistany öz häkimligine birleşdiripdirler. 1173-nji ýylda olar gaznalylaryň paýtagty bolan Gazna şäherini eýeläpdirler. Muyzeddin Muhammet Gaznanyň soltany bolupdyr. 1175-nji ýylda Gyýaseddiniň Hyrady eýelemegi bilen бүтін Gündogar Horasan gurlularyň eline geçipdir.

Gaznada öz häkimligini berkiden Muyzeddin Muhammet indi öz ünsüni Hindistana gönükdiripdir. Onuň Hindistana ilkinji ýörişi 1175–1176-njy ýyllarda Multany we Sindiň ýokary akymalaryny şaýy karmatlardan halas etmek üçin guralypdyr². 1177-nji ýylda Ujy ele geçiripdir³. 1178–1179-njy ýyllarda Muyzeddin Muhammet, Mahmyt Gaznaly ýaly, Tar çöllüginde geçip, Gujerata ýöriş gurapdyr. Ol Gujeratyň paýtagty Anhilwara (häzirki Patan) hüjüm edipdir. Emma çöllükden geçen ýadaw gur goşuny Anhilwaranyň rajasy Bhim Dewa tarapyndan ýeňlişe sezewar edilipdir. Bu ýeňliş musulman türkmenleriň Hindistandaky ilkinji uly ýeňliş musulman türkmenleriň Hindistandaky ilkinji uly ýeňlişidi⁴.

Muyzeddin Muhammet 1179-nji ýylda Peşawary zabt edip, Gaznalylaryň soňky paýtagty Lahora howp salypdyr⁵. Birbada Lahory alyp bilmän yzyna dolanypdyr. 1182-nji ýylda kenarýaka Debul şäheri bilen birlikde Sind derýasynyň aşak akymalaryny karmatlardan arassalan Muyzeddin Muhammet bol olja bilen Gazna dolanypdyr⁶. 1186-njy ýylda Muyzeddin Muhammediň Lahory eýelemegi⁷ bilen Gaznaly türkmenleriniň döwleti ýykylyp, onuň çäkleriniň bir bölegi gurlularyň eline geçipdir⁸. Lahoryň eýelenmegi gurlularyň demirgazyk Hindistana aralaşmagy üçin giň mümkinçilikleri açdy.

---

¹ Bayur H. Hindistan tarihi. –Ankara, 1987, 1 cilt, 254-255 s.

² Siddigui I.H. Gurlular // İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1996, 14 cilt, 206 s.

³ Cohce S. Hindistan'da Kurulan türk devletleri // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 689 s.

⁴ Bayur H. Agzalan eser, 257 s.

⁵ Dames M.L.Guriler // İslam ansiklopedisi. –Eskişehir, 1997, 4 cilt, 828 s.

⁶ Siddigui İ.H. Agzalan makala, 209 s.

⁷ T.W.Heýg ony 1181-nji ýyl diýip ýalňyş görkezýär – Haig T.W. Muhammed b. Sam // İslam ansiklopedisi. – Eskişehir, 1997, 8 cilt, 483 s.

⁸ Bayur H. Agzalan eser, 258 s.

Gurlularyň demirgazyk Hindistana aralaşmagynda Taraýyn söweşleriniň ähmiýeti uludy. 1191-nji ýylyň gýşynda hindi rajalarynyň çäklerine giren gur goşuny çaltlyk bilen Taberhinde galasyny eýeläp, Penjaby Deli bilen baglanyşdyrýan düzlük ýerde ýerleşen Taraýyn sährasyha gelipdir. Muzzeddin Muhammet 12 müň saýlama atlysy bilen özünden birnäçe esse artyk duşman goşuny bilen aldym-berdimli söweşe giripdir. Taryhçylar Jüzjanynyň, Sirhindiniň, Feriştäniň habar bermegine görä söweşiň gyzyşan pursatynda soltanyň özi myzragy (naýzasy) bilen rajalaryň biriniň dişini döwüpdür, emma soltanyň özem elinden (omzundan) ýaralanypdyr. Soltanyň ýaralananyň gören ýaş halaç nökeri atlyp baryp, soltany gabawdan halas edipdir. Ýeňlen gur goşuny yza çekilmäge mejbur bolupdyr².

Bir ýyla golaý taýýarlykdan soňra Muzzeddin Muhammet hindilerden ýeňlişiniň öwezini dolmak üçin Gaznadan 120 müň atly goşuny bilen ýola çykypdyr³. Taryhçy M.A.Ahmediň ýazmagyna görä Peşawara gelende bir garry goja soltandan onuň nirä barýandygyny soranda, ol şeýle jogap beripdir: «Hindistandaky ýeňlişimden soň ne aýalyma ýanaşdym, ne-de eşiklerimi çalyşdym. Bütün ýylym öýke we gahar-gazap bilen geçdi. Diňe Alla ynanyaryn we arymy almak üçin Hindistana gidýärim»⁴. Soltan Lahora gelensoň, ilçini iberip Prithwä musulman bolmagy, özüne boýun egmegi teklipläpdir. Teklibi ýer almadyk soltan duýdansyz ýagdaýda duşmanyna garşy hüjüme geçipdir. Onuň boýnuna gaça uruş söweş tilsimini dakypdyr – Muzzeddin goşunyny baş bölege bölüpdir, hersi 10 müň adamdan ybarat dört bölek çar ýandan hindileriň üstüne çozup, ýene yza çekilipdir. Olar şeýdip ertirden ikinä çenli hindi goşunyny ýadadypdyrlar. Söweş ätiýaçlykda duran 12 müň gurly atlysynyň jemleýji zarbasy bilen musulmanlaryň

---

¹ Hindi alymlary I.Prasad we M.A.Ahmet hindi rajasy Prithwiniň 200 müň atlysy we 3 müň söweş pili bilen onuň garşysyna çykandygyny ýazýarlar – Prasad I.A. Short History of Muslim Rule in India. –Allahabad, 1931, p. 67., Ahmed M.A. Political history and institutions of the Early Turkish Empire of Deli. –Lahor, 1949, p. 77.

² Cohce S. Agzalan eser, 690, 718 s., Bayur H. Agzalan eser, 258-259 s.

³ Dürli çeşmelerde gur goşuny 42-52 müň, hindi goşuny bolsa 300 müň atly aralygynda diýlip görkezilýär – Bayur H. Agzalan eser, 259 s.

⁴ Ahmed M.A. Agzalan eser, p. 78.

peýdasyna tamamlanypdyr¹. Ýeňiji goşun paýtagt Ejmiri eýeläp, ganymat olja alypdyr. Ybadathanalar metjitlere öwrülipdir. Ibn Esir hindilerden 14 piliň olja alnandygyny, Muhammet Gurlynyň ähli alan ýerlerini Kutbeddin Aýbege ykta edip berendigini ýazýar². Prithwiniň ogly Rainsi Ejmiriň häkimligine bellenipdir. Sarsaty, Samana, Kuhram, Hansi ýaly möhüm etraplar hindi rajalarynyň elinden alnypdyr. 1192-nji ýyldaky ikinji Taraýyn söweşinde gazanylan ýeňiş gurlularyň syýasy häkimligini Sindden Bengal aýlagyna çenli giňeldipdir³. Türk alymy S.Çohçe Taraýyn ýeňşini Hindistanyň türk taryhyndaky möhüm bir ugur alyş nokadydygyny nygtap, onuň ähmiýetini Malazgirt ýeňiş bilen geňeşdirýär. Bu ýeňşiň yzysüre Demirgazyk Hindistanyň möhüm ähmiýetli şäherleri we etraplary yzly-yzyna gurlularyň tabynlygyna girdi. Indi bu sebitdäki ýeňişleri Muyzeddin Muhammediň adyna onuň türk serkerdeleri amala aşyryp başlady⁴.

Muyzeddin Muhammet Köneürgenç türkmenleriniň döwleti bilen Horasandaky agalyk ugrundaky gapma-garşylyklarynyň dowam etmegine garamazdan, Hindistandaky häkimligini berkitmegi hem dowam etdiripdir. 1192-nji ýylda Muhammet Gurlynyň serkerdeleri Delini, 1194-nji ýylda Bihary eýeläpdirlers⁵. 1149-njy ýylda Gur soltany Gaznadan Kannauja we Benarese ýöriş edipdir. Gur goşunyna goşulan Aýbegiň 50 müň atlysy hem-de sypahsalar Yzzeddin Hüseyin Harmil bilen bilelikde soltan Gang derýasynyň kenaryna gelipdir. Jandwar diýen ýerde bolan söweşde raja Jai Çand ýeňilip, öldürilipdir. Hindi goşunynyň 300 sany pili we bol olja gurlularyň eline düşüpdir. Öldürilen rajanyň hazynasy ýerleşen Asni galasy eýelenipdir. Baneresden başlap Bengaliýa çenli bolan ýerler gurlular tarapyndan eýelenipdir⁶. Muyzeddin Muhammet 1159-nji ýylda Thankiri, biraz wagtdan soňra Gwalior

---

¹ Genel türk tarihi. –Ankara, 2002, 5 cilt, 314-315 s., Bayur H. Agzalan eser, 259 s.

² Ibn Esir. Kâmil taryh, 3 jilt, 62 s.

³ Siddigui I.H. Gurlular // İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1996, 14 cilt, 209 s.

⁴ Cohce S. Hindistan'da Kurulan türk devletleri // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 690 s.

⁵ Рыжов К. Все монархи мира. Мусульманский Восток. VII–XV вв. –Москва.: «Вече», 2004, С. 149.

⁶ Cohce S. Agzalan eser, 690-691 s.

galalaryny zabt edipdir¹. Ibn Esir bu galalaryň atlaryny Bahankar we Kawalir görnüşinde berýär².

Gwalior ýörişlerinden soňra Türküstanda ýüze çykan kynçylyklar zerarly Muyzeddin Muhammet on ýyla golaý wagt Hindistan meselesi bilen meşgullanmaga mümkinçilik tapmandyr. Bu döwürde Gur döwletiniň Hindistana ýörişlerini saltanyň serkerdeleri Aýbeg, Bahaweddin Togrul, Muhammet Bagtyýar Halaç dowam etdiripdir. 1204-nji ýylda Köneürgenç türkmenleriniň döwleti bilen ýaraşyk baglaşan Muyzeddin Muhammet gaýtadan Hindistana ýöriş edipdir. 1205-nji ýylda Penjaby eýelän gozgalaňçy hohar taýpasy rehimsizlik bilen jezalandyrylypdyr. Garahytaýlylaryň üstüne ýöriş etmek üçin Lahordan çykan soltan Hind derýasynyň kenarynda, Demek diýen ýerde, namaz okap duran pursaty hohar jansyzy tarapyndan, 1206-njy ýylyň Nowruz aýynyň 15-nde öldürilipdir³. N.R.Faruginiň Kutbeddin Aýbegiň 1206-njy ýylda Muyzeddini öldürip, tagta geçendigi baradaky pikiri⁴ bilen ylalaşmak bolmaz. Muhammet Gurlynyň öldürilmegini Ibn Esir şeýle beýan edýär: «Bu ýylyň [1205–1206 ý.] meret aýynyň 1-ne Gazna saltany Şyhabeddin Abu Muzaffar Muhammet ibn Sam Gurly Lahordan geçip, Dimýal diýen ýerde öýünde namaz okap otyrka öldürildi... Gije düşüpdü. Şyhabeddiniň ýanyndaky adamlar dargaşyp, onuň ýeke özi galypdyr. Duşmanlar Şyhabeddiniň çadyryna girip, goragçylary öldürdiler. Olar Şyhabeddiniň egindeşleriniň gapylygyndan peýdalanyň, Şyhabeddine topuldylar we birnäçe gezek pyçak bilen urdular... Duşmanlar oňa ýigrimi iki gezek pyçak bilen ýara salypdylar»⁵.

Muhammet Gurly we onuň serkerdeleri tarapyndan eýelenen ýerler demirgazyk-günbatarda Lahory, Multany, Ujy, Sistany (Sahwana), demirgazykda Sarsutini (Saraswati), Samanany, gündogarda Gang we

---

¹ Dames M.L. Guriler // İslam ansiklopedisi, –Eskişehir, 1997, 4 cilt, 829 s.

² Ibn Esir. Kāmil taryh. 3 jilt, 73 s.

³ Cohce S. Agzalan eser, 691, Siddigui İ.H. Gurlular // İslam ansiklopedisi, –İstanbul, 1996, 14 cilt, 209 s., Dames M.L.Guriler // İslam ansiklopedisi. –Eskişehir, 1997, 4 cilt, 830 s., Haig T.W. Agzalan makala, 483 s.

⁴ Farooqi N.R. Delhi sultanlığı // İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1994, 9 cilt, 130 s.

⁵ Ibn Esir. Kāmil taryh. 3 jilt, 120 s.

Jamna derýalarynyň aralygyny, Gang bilen Gogranyň arasyndaky ýerleri, Kannaujy, Audy, Lakhnauty öz içine alypdyr¹.

Gur soltany Muyzeddin Muhammediň bir gyzyndan başga perzendi bolmandyr. «Tabakaty Nasyry» çeşmesiniň habar bermegine görä, özüni ogul perzendiniň ýoklugy üçin kemsidýänlere Muhammet Gurly: «Başga hökümdarlaryň bir-iki ogly bolsa, meniň münlerçe ogullarym bardyr. Türki gullarym (mamluklarym) meniň ülkelerime mirasdar bolup, meniň adyma hutba okadarlar» – diýip jogap beripdir. Türk alymy H.Baýuryň ýazmagyna görä, Muhammet Gurlynyň iň gowy görýän pişesi Türküstandan türki çagalary getirdip, olary esger hökmünde ýetişdirmek bolupdyr. Onuň iki sany baýdagy bolupdyr: sagyndaky gara baýdagynyň aşagynda türki mamluklary, solundaky gyrgyzy baýdagynyň aşagynda bolsa gurly mälikleri durupdyr².

Muyzeddin Muhammediň ölüminden soň Gur döwleti gowşapdyr. Ýöne gurlularyň Hindistandaky agalygy Muhammet Gurlynyň öweý ogullary, dört sany serkerdesi³ – Kutbeddin Aýbeg, Täjeddin Ýyldyz, Nasyreddin Gabaja, Muhammet Bagtyýar Halajy tarapyndan hasam berk dowam etdirilipdir. Muyzeddin Muhammediň taryhy hyzmaty onuň özünden soňra serkerdeleri tarapyndan esaslandyryjak hem-de birnäçe asyr dowam etjek Deli türkmenleriniň soltanlygyny esaslandyrmak üçin taryhy şertleriň binýadyny goýanlygydyr.

Muyzeddin Muhammet ýogalansoň onuň ýokarda ady agzalan serkerdeleri türkmenleriň Hindistanda berk ornaşmagy üçin uly işleri amala aşyrypdyrlar. Biz Aýbegiň we Muhammet Bagtyýar Halajyň bitiren işleri hakda degişli bölümlerde aýratyn gürrüň edýändigimiz üçin häzir diňe Täjeddin Ýyldyz bilen Nasyreddin Gabajanyň Hindistandaky hereketlerine ser salmakçy.

Täjeddin Ýyldyz kiçi ýaşda Muhammet Gurly tarapyndan hyzmata alnan mamlukdy. Ibn Esir Täjeddin Düzüň⁴ Muhammet Gurlynyň iň

---

¹ Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М., 1960, С. 40

² Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 262 s.

³ olaryň ählisi entek hojaýunynyň diri wagtynda «Hatty-azady» berlip, azatlyga goýberilipdir – Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии (XIII – середина XVIII в.) –М.: «Наука», 1965, С. 124

⁴ ol Ýyldyzy «Düz» diýip atlandyrypdyr – awt.

ýaşuly we ilkinji memluklarynyň biridigini, eýeleýän wezipesi we hormaty boýunça beýleki memluklardan ýokarda durýandygyny ýazypdyr¹. Sadyk gullugy bilen soltanyň ynamyna giren Ýyldyza Sankran we Kerman etraplarynyň häkimligi berlipdir. Ýyldyz bir gyzyny Aýbege, beýlekisini Gabaja durmuşa çykarypdyr. Muyzeddin Muhammet 1205-nji ýylda Hindistana soňky ýörişi mahalynda Ýyldyz Kermenda2 soltany uly hormat bilen garşylap, oňa müň sany lybas sowgat edipdir. Olaryň birini özüne alan soltan Ýyldyza halat geýdirip, özünden soňra Gazna tagtyna onuň oturmalydygyny wesýet edipdir. Muhammet Gurlynyň ölüminden soňra Gur emirleri Firuzkuhdaky Mahmydy Gazna çagyrypdyrlar. Emma ol özi üçin kakasy Gyýaseddin Muhammetden miras galan Firuzkuh tagtynyň ýeterlikdigini aýdyp, Ýyldyza halat-serpaý ýollap, onuň Gaznadaky häkimligini ykrar edipdir. Gaznadaky işleri tertip-düzgüne soltanyň, Ýyldyz Lahora tarap ýöriş edipdir. Penjaby elinden gidermek islemedik Aýbeg gaýynatasy bolan Ýyldyzy ýeňip, 1206-njy ýylda Gaznany eýelemegi başarypdyr. Gazna gaýtadan häkim bolan Ýyldyz Firuzkuhyň soltanyna wepaly gulluk edipdir. Emma 1215-nji ýylda Köneürgenç türkmenleriniň Gazna howp salmagy bilen Lahora çekilmäge mejbur bolupdyr. Penjap welaýatyny öz häkimligi astyna alan Ýyldyzyň güýçlenmegi Deli türkmenleriniň soltany Şemseddin Iltutmyşy ynjalykdan gaçyrypdyr. 1216-njy ýylyň Türkmenbaşy aýynda Taraýyn düzlüginde bolan söweşde Ýyldyz ýeňlipdir. Ýaraly ýagdaýda ýesir düşen Ýyldyz Bedauna iberilip, şol ýerde aradan çykypdyr³.

Muyzeddin Muhammet aradan çykansoň onuň beýleki öweý ogly bolan Nasyreddin Gabaja 21 ýyllap Sind, Mustan, Penjap we Uç etraplarynyň häkimi bolupdyr. Ol Aýbegiň giýewsidir⁴. Ilkibada Aýbege tabyn bolan Nasyreddin Gabaja onuň ölüminden soň oňa degişli Kuhram, Sarsati, Taberhinde etraplaryny eýeläpdir. Täjeddin Ýyldyz

---

¹ Ibn Esir. Kāmil taryh. 3 jilt, 121 s.

² bu welaýat Eýranyň Kerman welaýaty dälidir – awt.

³ Genel türk tarihi. 5 cilt, 320-321 s. Cohce S. Agzalan eser, 693-694, 719 s.

⁴ Öztuna Y. İslam devletleri. Devletler ve hanedanlar.–Ankara, 1996, 1 cilt, 832 s.

Gabajanyň häkim bolan topraklaryna birnäçe gezek hüjüm etse-de, üstünlik gazanyp bilmändir. Gabaja 1215-nji ýylda Lahory eýeläp, garşydaş Ýyldyzy Sinde çekilmäge mejbur edipdir. 1217-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 24-nde Lahoryň golaýynda bolan söweşde Şemseddin Iltutmyş Gabajany ýeňlişe sezewar edipdir. Nasyreddin Gabaja mongollaryň çozuşyny yza serpikdirmekde hem köp işleri bitiripdir. 1224-nji ýylda Tuluý noýon Multany 40 gülläp gabamagyna garamazdan, yza dolanmaga mejbur bolupdyr. Mongollaryň howpy aradan aýrylansoň Gabaja halaçlar bilen çaknyşypdyr. 1228-nji ýylyň Magtymguly aýynyň 29-ynda bolan çaknyşykda Deli soltany Şemseddin Iltutmyşdan ýeňilmegi Nasyreddin Gabajanyň syýasy sahnadan düşmegine sebäp bolupdyr¹. Nasyreddin Gabaja öz janyna kast edipdir².

IV BAP.

DELI SOLTANLYGYNYŇ ESASLANDYRYLMAGY.

KUTBYLAR NESILŞALYGY.

XIII–XIV asyrlarda Deli soltanlygy Hindistanda iň iri döwletleriň biri bolupdyr. Bu soltanlygyň hökümdarlarynyň tas ählisi diýen ýaly türkmen soltanlary bolupdyr. Olaryň biri Kutbeddin Aýbeg bolup, onuň Türkmenistanly türkmen bolmagy guwançlydyr.

Aýbegiň ykbaly baradaky gürrüne geçmezden öňürti XII asyryň ahylarynda Hindistanyň demirgazygyndaky syýasy ýagdaý barada aýtsak, Seljuk türkmenleriniň çozuşlarynyň we özara dawalaryň netijesinde Gaznaly döwleti dargap, Gyýaseddin Muhammed Gurly diýen adamyň ýolbaşçylygynda Gur döwleti döräpdi. Gyýaseddiniň kiçi dogany Muzzeddin 1186-njy ýylda Gaznalylaryň paýtagtyny basyp alyp, Mahmyt Gaznalynyň nebereleriniň hökümdarlygynyň soňuna çykypdy.

Aýbeg kiçijik mahaly Nyşapuryň kazysy Fahreddin Abdyleziz Kufi tarapyndan satyn alnyp, ondan sowat öwrenipdir. Öz hojaýynyň ogullary bilen bilelikde ualalan Aýbeg, okamagy, ýazmagy öwrenipdir, dini

---

¹ Cohce S. Agzalan eser, 694 s.

² Ашрафян К.З. Делийский султанат, С. 43

terbiýe alypdyr. Ýaşlygyndan at münmegi, ýaý atmagy öwrenipdir¹. Ykbalyň emri bilen Aýbeg Gurlaryň köşgüne düşýär. Aýbeg basym hökümdar Muyzeddin Muhammet Gurlynyň öz gözüne ilipdir. Öz başarjaňlygy bilen onuň goşunynda emir-i ahur (athana emiri) derejesine göterilipdir². Gur soltany oňa uly ynam bildirip, ony Hindistandaky mülkleriniň naýyby edip belläpdir.

Aýbeg Gurlularyň Hindistandaky häkimligini berkitmekde köp işleri bitiripdir. Gur soltany Muyzeddin Muhammet 1194-nji ýylda Gaznadan Kannauja we Benarese ýöriş edende 50 müň adamlyk goşuny bilen onuň öňünden çykypdyr³. Soltan Hanside garşylan Aýbeg oňa 100 at bilen bir pil ýüki altyn-kümüş sowgat beripdir⁴. Jandwaryň golaýynda bolan söweşde hindi rajasy Raýe Jou Jand gözünden ok degip, wepat bolupdyr. Gurlular serkerdesi ölen hindi goşunyň oljalarynyň, 300 söweş piliniň, Raýeniň hazynasy ýerleşen Asni galasyny ele geçiripdirler.

Aýbeg Muyzeddin Muhammet Gurynyň Thankir we Gwalior ýörişine hem işjeň gatnaşypdyr (1195 ý.). Gwalior ýörişinden soň Türküstandaky syýasy ýagdaýlaryň çylşyrymlaşmagy sebäpli Muyzeddin Muhammet on ýyla golaý wagt Hindistana gelmäge mümkinçilik tapmandyr. Bu döwürde gurlularyň Hindistana ýörişlerini Aýbeg, Bahaeddin Togrul, Muhammet Bagtyýar Halaç dowam etdiripdir⁵.

Taraýyn söweşinden soň Muyzeddin Muhammet Aýbegi Kuhramyň we Samamanyň häkimligine belläp, oňa Demirgazyk Hindistanyň esasy bölegini öz içine alan Jauhan döwletiniň esasy ýerlerini eýelemegi oňa tabşyrypdyr¹.

1192-nji ýylda Aýbeg Gujerat, Nahrawala, Ranthambor sebitlerini boýun egdiripdir. 1193-nji ýylda Kannaujyň we Benaresiň rajalarynyň goşunlary Kutbeddin tarapyndan derbi-dagyn edilipdir. Feriştäniň sözlerine görä Benares eýelenende müňe golaý ybadathana berbat

---

¹ Cohce S. Hindistan'da kurulan türk devletleri // Genel türk tarihi, –Ankara, 2002, 5 cilt, 323 s.

² Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –9 cilt, - İstanbul, 1992, 375 s; Mahajan V.A. The Sultanate of Delhi – Delhi, 1970, p. 74.

³ Türkler. –Ankara, 2002, 8 cilt, 691 s.

⁴ Srivastava A.L. The Sultanate of Delhi. –Agra, 1959, p. 83.

⁵ Türkler. –Ankara, 2002, 8 cilt, 691 s.

edilipdir, bu ýerden alnan baýlygyň hetdi-hasaby bolmandyr². Hindistandaky gazanan üstünlikleri üçin Aýbeg Gur soltany tarapyndan 1193-nji ýylda Gazna çagyrylyp, uly sulag-serpaýa mynasyp bolupdyr. Gyşyny Gaznada geçiren Aýbeg yzyna dolanmaly wagty agyr kesele uçrapdyr. Emma soltanyň tebipleriniň tagallasy bilen keselinden gutulypdyr. Aýbeg Hindistana dolanan mahaly, ýolda Kermana gelipdir. Bu ýerde ol Muyzzi mälikleriniň biri Täjeddin Ýyldyzyň gyzyna öýlenipdir we şol ýerden Hindistana dolanypdyr³.

Aýbegiň hindi rajalary bilen gazaply söweşi Nahrawalanyň golaýynda bolupdyr. 1196-njy ýylyň Baýdak aýynyň 3-ünde bolan gazaply söweşiň netijesinde Aýbeg ýeňiş gazanyp, 70 müň adamy ýesir, 20 pili we köp baýlygy olja alypdyr⁴. Aýbeg 1199-njy ýylda Malwany boýun egdiripdir⁵.

Aýbeg Deliniň töweregindäki Nahrawala (häzirki Patan – J.H., J.G.), Mirat, Ranthambor, Koli, Benares, Ejmir, Thankir, Gwalior ýaly galalaryň Gur häkimiýetine tabyn bolmagyny gazanypdyr. Ol Bihar we Bengal ýerlerini eýelän beýleki bir türkmen hökümdary Muhammet Halajyny hem ýakyndan goldapdyr. Lakhanutda outran Muhammet Halaç Aýbeg ýogalyança oňa tabynlykda bolup, oňa her ýyl gymmatbaha sowgatlary iberip durupdyr⁶.

1202-nji ýylda Kutbeddin Kalinjar galasyny boýun egdirip, bu ýeriň hökümdaryny salgyt tölemäge mejbur edipdir. Bu ýeriň ybadathanalary metjitlere öwrülipdir. Şol wagt Gwalor hem eýelenip, ummasyz olja alnypdyr⁷.

Aýbeg gurlular üçin uly howp döreden hoharlara (tohar garlyklary) garşy göreşde bitiren hyzmatlary hem uludyr. 1205-nji ýylda hoharlary uly ýeňişe sezewar edendigi üçin Aýbege Gur soltanynyň Hindistandaky

---

¹ Türkler. –Ankara, 2002, 8 cilt, 691 s.

² Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М, 1960, С.39.

³ Cohce S. Hindistan’da kurulan türk devletleri // Türkler. 8 cilt, –Ankara, 691 s.

⁴ Türkler. –Ankara, 2002, 8 cilt, 692 s.

⁵ Ашрафян К.З. Делийский султанат. С.55.

⁶ Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. 9 cilt, –İstanbul, 1992, 376 s.

⁷ Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М, 1960, С.38.

mülklerini dolandırmak, hökümdarlyk saýawanyňy (çetr) götermek hukugy hem-de «Mälik» (hökümdar) derejesi berlipdir¹.

1206-njy ýylda Muyzeddin Muhammet öldürilenden soň, Aýbeg öz hökümdarlyk edýän ýerlerini garaşsyz diýip yglan edipdir. Çeşmelerde Aýbegiň 1206-njy ýylyň Nowruz aýynyň 17-sinde Lahorda özbaşdak hökümdar hökmünde tagtda oturandygy soňra paýtagtyny Delä göçürüp, özbaşdak türkmen soltanlygy esaslandyrandygy aýdylýar². «Kutbeddin» ady bilen özüne hutba okadypdyr, öz adyna pul zikgeledipdir. Hijriniň 603-nji ýylynda (1206–1207) zikgeleden teňňelerinde Aýbeg özüni soltan diýip atlandyrypdyr³. Ol ilki Hindistandaky musulmanlaryň merkezi şäheri bolan Lahory, soňra Hindi rajputlarynyň (harby gatlak) elinden basyp alan Deli şäherini özüne paýtagt edinipdir. Şeýlelikde Aýbeg Deli soltanlygy ady bilen taryha giren täze bir döwletiň düýbünü tutýar. Bu döwlet şol döwrüň taryhçylary tarapyndan «Selatin-i Muyzziýe» diýlip atlandyrylýar⁴.

Aýbegiň hökümdarlygy gündogarda Benarese, günbatarda bolsa Multan-Owganystan geçelgesine çenli ýaýrapdyr. Aýbegiň esasy bäsdeşi Gaznanyň hökümdary Täjeddin Ýyldyz bolupdyr. Onuň Penjaby eline geçirmek umydyňa ýol bermezlik üçin Aýbeg ony owgan geçitlerine tarap çekilmäge mejbur edipdir. Aýbeg 1208-nji ýylda Täjeddiniň merkezi bolan Gaznany ele geçirenem bolsa, ol bu ýerde bary-ýogy 40 gün galypdyr. Sebäbi ol bu ýeriň halkynyň Täjeddiniň tarapyndadygyna düşüňip, Hindistana çekilipdir⁵.

Delä dolanyp gelenden soňra Aýbeg ylma, sungata aýratyn hormat goýup, alymlara, şahyrlara, ökde ussalara howandarlyk edipdir. Meşhur alym Fahreddin Mübäreksa bilen tanşyp, ony köşgüne çagyrypdyr. Ol Aýbegiň haýyşy boýunça Lahor kitaphanasy üçin «Taryhy Fahreddin Mübäreksahy» eserini ýazypdyr⁶. Aýbeg döwleti dolandyryşda türkmen

---

¹ Türkler. –Ankara, 2002, 8 cilt, 692 s.

² Türkler. –Ankara, 2002, 8 cilt, 695 s.

³ Bayur H. Hindistan tarihi. –Ankara, 1987, 1 cilt, 265 s.

⁴ Merçil E. Müsülman türk devletleri tarihi. –Ankara, 1993, 322 s.

⁵ Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. 9 cilt, –İstanbul, 1992, 376 s.

⁶ Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –İstanbul, 1992, 9 cilt, 376 s.

däp-dessurlaryna çuňňur hormat goýupdyr. Döwürdeş hökümdarlarynyň köşgünde döwlet dili hökmünde ulanylýan pars diliniň ýerine, türkmen dilini döwlet dolanyşygyna girizipdir¹. Aýbeg Deli şäherinde Kuwwatul-yslam atly metjidi we dünýäde iň beýik sütünli Kutb-minar atly ajaýyp binany gurduryp başlapdyr. Dogry, ony doly gurup gutarmanka türkmen däp-dessurlaryny jan-tenden söýen Kutbeddin Aýbeg 1210-njy ýylyň Sanjar aýynyň 4-ünde atyň üstünde çowgan oýnuny oýnaýarka atdan ýykylyp, Lahorda wepat bolupdyr². Soltan Muhammet Togalak Kutbeddin Aýbegiň kümmedine 30sany obanyň girdejilerini wakf edipdir. Ibn Battuta bu ýerde 460 sany adamyň hyzmat edýändigini, şolaryň 150-siniň Gurhan okaýjylardygyny, 80-siniň medresäniň diňleýjileridigini, 80-siniň sopularydygyny, biriniň ymamdygynyň we biriniň müderrisdugini ýazýar³.

Döwrüniň çeşmelerinde Aýbegiň başarjaň hökümdardygy, gaýduwsyz serkerdedigi nygtalýar. Ol hem goşunynyň, hem öz raýatlarynyň söýgüsini gazanypdyr. Aýbeg goşunyndaky halaç, horasanly we gurly esgerleri berk düzgün-nyzamda saklamak bilen birlikde, olary wagtly-wagtynda sylaglanyp durupdyr. Gurlularyň tabynlygyndaky ýerlerde saýlama türkmen serkerdelerini garyndaşlyk ýoly bilen öz tarapyna çekmegi Aýbegiň ulanan diplomatik tilsimleriniň biridir.

«Taryhy Mübäreksåhy» eserinde, Hasan Nyzamynyň we Awfynyň işlerinde Aýbegiň adyna öwgüli sözler aýdylýar. Hasan Nyzamy: «Onuň ýigitligi, batyrlygy we galjaňlygy şeýle bir ýokaryda welin, Rüstemiň döwründe ýaşan bolanlygynda, Rüstem onuň iş dolandyryjysy bolmagy özüme uly bagt saýardy» diýen sözleri galdyrypdyr. «Taryhy Mübäreksåhyda» bolsa: «Aýbeg özüniň mylaýymlygy, hojalygy we eli açyklygy bilen ýüzlerçe azat ynsany özüniň guluna öwürmegi başardy» diýen setirler bar⁴.

---

¹ Köprülü F. Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar. –İstanbul, 1934, 123-154 s.

² Merçil E. Müsülman türk devletleri tarihi. –Ankara, 1993, 322 s., Türkler. –Ankara, 2002, 8 cilt, 696 s

³ Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М., 1960, С.98-100.

⁴ Türkler. –Ankara, 2002, 8 cilt, 719 s.

Ýokarda beýan edilen gözel ahlak sypatlaryny özünde jemlän Aýbeg döwrüniň adalatly soltany bolupdyr. Onuň adalatlylygy barada Hasan Nyzamy: «Aýbegiň hazyna sakçy goýmagyň zerurlygy ýokdy, gurt bilen goýun bir guýudan suw içýärdi» diýip ýazsa, «Taryhy Mübäreksahyda»: «Onuň adalaty bilen dünýä rahatlyga gowuşdy. Howply we taşlanan ýollar adaban boldy. Howpsyzlyk we tertip-düzgüniň saýasynda kakasynyň, atasynyň we garşydaşlarynyň öýünde bir bir zelil hindi guly we ulagy bolmadyk adamlar ençeme guluň, dürli jynsdan bolan ahyr-ahyr we süri-süri atlaryň, hatar düýeleriň we gatyrlaryň hojalygyny boldy...Zulum gapysy ýapylyp, howpsuzlyk we adalat gapysy açyldy» diýen setirler bar¹. Döwrüniň çeşmelerindäki ýokarky maglumatlar diňe bir öwgüli sözler bolman, eýsem, ol Aýbegiň döwletiniň ykdysady kuwwatyny, ählumumy abadançylygyny görkezýär.

Aýbeg Hindistana ýöriş eden özünden öňki türkmen hökümdarlaryndan tapawutlylykda, bu ajaýyp ölkäni hemişelik elde saklamagyň binýadyny tutupdyr. Öňküler ýaly eýelenen ýerleri daşardaky paýtagtdan däl-de, hut Hindistanyň özünden dolandyrypdyr. Onuň oruntutarlary tarapyndan dowam etdirilen merkezi häkimiýet Hindistanyň tarapynda çuňňur yz galdyrypdyr².

Aýbeg aradan çykansoň, Deli soltanlygynyň tagtyna onuň öweý ogly Aramşaz gysga möhletli oturypdyr. Onuň garşysyna çykan Şemseddin Iltutmyş 1211-nji ýylda Deli tagtyna geçip, Deli soltanlygynda ikinji türkmen şanesli bolan Şemsiler neberesiniň hökümdarlygynyň başyny başlapdyr.

---

¹ Türkler. –Ankara, 2002, 8 cilt, 720 s.

² Ayyubi A. Hindistan Türklere neler borçludur // Tarih araştırmaları dergisi. // 2-3, 1964, 277-284 s., Ayyubi A. Hind Kültürü üzerinde müsülman türk tesirleri // İslam Tetkikleri Enstütüsü Dergisi. III /3-4 (1966), 205-210 s.

³ Jüzjany, Nyzameddin Ahmet, Sirhindi Aramşanyň Aýbegiň oguludygyny ýazýar. Jüzjany işiniň başga bir ýerinde Aýbegiň diňe üç gyzyynyň bardygyny aýdýar. Hasan Nyzamy Aram şa barada hiç zat ýazmaýar // Türkler. –Ankara, 2002, 8 cilt, 720 s

V BAP.

ŞEMSILER NESİLŞALYGY (1211–1266 ý.)

Deli türkmenleriniň soltanlygyny dolandyran ikinji nebere Şemsiler neberesi ady bilen mälimdir. Esaslandyryjysy Şemseddin Iltutmyşyň ady bilen bagly bu nebere taryhy çeşmelerde «Şemsiýan-y Hind» ýa-da «Selatin-i Şemsi» diýlip atlandyrylýar².

ŞEMSEDDIN ILTUTMYŞ

(hökümdarlyk ýyllary 1211–1236 ý.)

Iltutmyş Türküstanda ýaşan gypjak türkmenleriniň uly-borly (uly börüli) kabylasýndan bolupdyr. Kakasyna Aýlam han diýlipdir³. Ýaşlygynda gul söwdagärleriniň üsti bilen ilki Buhara, ol ýerdenem Gazna düşüpdir. Onuň başarnygyny, daýawlygyny, gelşikliligini gören Gur soltany Muzzeddin Muhammet ony satyn almakçy bolýar. Emma hojaýyny Çuş Gaba oňa hödürlenen bahany az görüp, beýleki guluny – Aýbegi satylmazlyk şerti bilen (wakf etmek) Gaznada galdyrypdyr. Iltutmyş bolsa bir ýyl töweregi Gaznada galansoň, Buhara äkidilipdir. Üç ýyldan soň gaýtadan Gazna getirilipdir. 1196-njy ýylda Gujerata şowly saparyndan Gur soltany Muzzeddin Muhammet Gaznada ýene-de Iltutmyşa gabat gelipdir. Soltanyň ýanynda onuň edermen memlугy Aýbegem bar eken. Gur soltanynyň teklibi bilen Iltutmyş Gur goşunyna gulluga alypdyr. Oňa «Ser-i Jandar», ýagny janpenalaryň baştutany derejesi berlipdir⁴.

Iltutmyşyň ady hakda çeşmelerde, yslam we günbatar awtorlarynyň işlerinde dürlüçe maglumatlar bars⁵. Öz gullugynda bolan Iltutmyşa Kutbeddin Aýbegiň göwni ýetipdir we oňa «oglum» diýip ýüzlenipdir. Iltutmyş Aýbegiň üçünji gyzy Şa Terken hatyn Melikeýi-Jahana

---

¹ Ol Aýbegiň giýewsidi // Merçil E. Müsülman-türk devletleri tarihi. –Ankara, 1993, 323 s.

² Cohce S. Hindistanda kurulan türk devletleri // Türkler. 8 cilt. – Ankara, 2002, 696 s.

³ Konukçu E. Hindistandaki türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt, 377 s.

⁴ Cohce S. Agzalan eser, 696-697 s.

⁵ Cohce S. Agzalan eser, 720 s., Konukçu E. Agzalan eser, 277 s.

öýlenipdir¹. Iltutmyş 1197-nji ýyldan başlap, Aýbegiň ençeme ýörişlerine gatnaşypdyr. Jüzjany «Tabakaty-Nasyry», Nyzameddin Ahmet «Tabakaty Ekberi» atly işinde Iltutmyşyň 1200-nji ýylda Gwalior galasyna ýörişde görkezen edermenligi üçin «Emiri-Şikar» («Aw emiri») wezipesine bellenendigini hem-de oňa Bedaun bilen Baran galalarynyň ykta berlendigini ýazýarlar. Ol 1202-nji ýylda Aýbegiň Kalinjar ýörişine hem gatnaşypdyr².

1205-nji ýylda hut Gur soltany Muyzeddin Muhammediň özüniň gatnaşmagyndaky hohar taýpalarynyň garşysyna guralan Gakhar ýörişinde gozgalaňçylary jezalandyrmakda görkezen aýratyn edermenligi Iltutmyşyň abraýyny hasam artdyrypdyr. Söweş gutaransoň Muyzeddin Muhammet Iltutmyşa halat geýdirip, ony azat edipdir. Geljekde uly işleri bitirjekdigini nygtap, oňa aýratyn üns bermegi Aýbege tabşyrypdyr. Iltutmyşa «Emir’ul-Umera» derejesi berlipdir³.

Kutbeddin Aýbeg aradan çykansoň (1210 ý. Sanjar aýynyň 4-ý), Iltutmyş birbada onuň ogly Aramşanyň mirasdarlygyny ykrar edipdir. Emma ol Deliden çakylyk gelensoň, bu ýere ýöriş edip, bu ýerde täze bir türkmen nesilşalygynyň — Şemsiler nesilşalygynyň düýbünü tutupdyr⁴.

«Şemseddin» ady bilen tagta geçen Iltutmyş Deli soltanlygyny 25 ýyllap edara edipdir (1211–1236 ý.). Onuň «Şams ad-Dunýa wa-d-Din» diýen derejesi «Dünýäniň we diniň Güni» diýmegi aňladypdyr. Şol zamanyň çeşmeleri onuň dolandyran döwrüni «Şemsiýan-i Hind» ýa-da «Selatin-i Şemsi» diýip atlandyrypdyrlar⁵.

Deli tagtyna oturan mahalynda Gur döwletiniň goldawyndan mahrum bolan Şemseddin Iltutmyş birnäçe garşydaşlary bilen çaknyşmaly bolupdyr. Ýöne ol özüniň başarjaň syýasaty bilen olardan üstün çykyp, öz häkimýetini berkitmegi başarypdyr. Ilkinji wezipe hökmünde özüne tabyn bolmadyk ykta eýeleriniň garşysyna göreşipdir.

¹ Öztuna Y. İslam devletleri. Devletler ve hanedanlar. –Ankara, 1996, 1 cilt, 835 s.

² Konukçu E. Hindistandaki türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt, 378 s.

³ Cohce S. Hindistan’da kurulan türk devletleri // Türkler. 8 cilt, –Ankara 2002, 697 s.

⁴ Cohce S. Agzalan eser, 697s., Konukçu E. Agzalan eser, 379 s., Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. – М., 1954, С. 149.

⁵ Cohce S. Agzalan eser, 697 s., Konukçu E. Agzalan eser, 379 s., Genel türk tarihi. 5 cilt, –Ankara, 200, 325 s.

Deliniň töwereginde, Badaunda, Audda, Benaresde, daglyk Siwalik etrabynda häkimligini berkidensoň, has güýçli garşydaşlaryna garşy çykyş etmäge mümkinçilik alypdyr¹. Şondan soň ol Demirgazyk-Günbatar Hindistany boýun egdirmäge girişipdir².

Iltutmyşyň esasy garşydaşlarynyň biri Gurlularyň Hindistandaky mülklerine eýe çykmak isleýän Täjeddin Ýyldyz hasaplanýardy. Emma Iltutmyş 1216-njy ýylyň Türkmenbaşy aýynda Taraýyn düzlüginde bolan söweşde bu garşydaşynyň goşunyny ýeňipdir. Ýesir alnan Täjeddin Ýyldyz biraz wagtdan soň Bedaunda öldürilipdir³. Indiki wezipe Multanyň häkimi bolan Nasyreddin Gabajanyň Deli tagtyna dawasynyň soňuna çykmakdan ybaratdy. Onuň Lahor, Taberhinde, Kuhram sebitlerinden howp salmagy, üstesine-de özüne salgyt tölemezligi Iltutmyşyň ýörişe şaýlanmagyna sebäp bolupdyr. 1217-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynda bolan söweşde Nasyreddin Gabaja Iltutmuşa boýun egipdir⁴.

Iltutmyş 1228-nji ýylda Multan we Uç welaýatlaryny boýun egdiripdir. Nasyreddin Gabaja Hind derýasynda özüni gark edipdir⁵. Uç, Multan, Bhakhar we Sind Deli soltanynyň tabynlygyna geçipdir⁶.

Öz garşydaşlary Täjeddin Ýyldyzdan dynandan hem-de mongollaryň Hindistany doly ele geçirmeginiň önüni alandan soň XIII asyryň 20-nji ýyllarynda Şemseddin Iltutmyş Bengaliýany boýun egdirmek üçin birnäçe ýörişleri gurapdyr. Bu döwürde Bengaliýa halaç türkmenleriniň elindedi. Iltutmyş 1225-nji ýylda Lakhnautdaky Halaç soltanlygyny özüne tabyn etmäge girişipdir. Halaçlar söweşmezden ylalaşyp, Deli soltanlygynyň häkimligini ykrar edipdirler. Olar Iltutmuşa uly hazynany sowgat beripdirler⁷. Emma Bengaliýa halaçlarynyň soltany Gyýaseddin Iltutmyş Delä dolanan badyna, oňa tabynlygyny bes

---

1 Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С. 149.

2 История Индии в средние века. –М., 1968, С. 230.

3 Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М, 1960, С.42.

4 Cohce S. Hindistan'da kurulan türk devletleri // Türkler. –Ankara, 2002, 8 cilt, 697 s., Konukçu E. Hindistandaki türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt, 380-381 s.

5 Синха Н.К., Банерджи А.Ч. Agzalan eser, С. 150, Bayur Н. 280 s.

6 Рыжов К. Все монархи мира. Мусульманский Восток. VII–XV вв. –М, «Вече», 2004, С. 281.

7 Konukçu E. Agzalan eser, 382 s.

edipdir¹. Gyýaseddin Bihary hüjüm edip yzyna alypdyr². 1227-nji ýylyň başynda Iltutmyşyň goşuny Bihary gaýtadan eýeläp, Halaç soltanyny we onuň garyndaşlaryny jezalandyrypdyr. 1230-njy ýylda Ygtyýareddin Bilge Halajynyň gozgalaňy basyp ýatyrylandan soň, Halaçlaryň Bengaliýadaky soltanlygy gutarnykly ýagdaýda synypdyr³.

Şemseddin Iltutmyş ynjalykdan gaçyryan ýene bir zat, ol hem mongol howpudy. Köneürgenç türkmenleriniň soltany Jelaleddin Meňburunyň Owganystandaky Perwana diýen ýerde mongollary ýeňenden soň (1221 ý.) Sinde çekilmegä mejbur bolmagy Deli soltanlygy üçin mongollar bilen gapma-garşy bolmak ýagdaýyny döredipdi. Iltutmyş mongollara garşy göreşip, bütin musulmanlaryň söýgüsini gazanan Jelaleddin soltanyň Hindistanda ornaşmagyndan hem-de ony basyp alaýmagyndan howatyrlyanypdyr. Lahordan Delä öz goşuny bilen ýönelen Jelaleddin ýurt tutunmak üçin ýer sorap hem-de mongollara garşy bilelikde göreşmegi teklip edip, Iltutmyşyň ýanyna öz ilçilerini ýollapdyr. Taryhçylar Sirhindiniň «Taryhy Mübäreksa», Badaunynyň «Muntahab at-tawaryh» atly eserlerinde habar bermegine görä öz ilçilerini uly sowgatlar bilen Jelaleddiniň ýanyna ýollan Deli soltany, oňa «Siziň ýaly asylly bir şazada bu ölkäniň howasy ýaramaz» diýip, onuň bu ýere gelmegine özüniň göwünjeň dældigini duýdurypdyr. Sowuk-sala garşylanan Jelaleddin soltan 1224-nji ýylda Seýistana çekilipdir. Bu ýerdenem Mekran ýoly bilen Kermana gidipdir⁴.

Şemseddin Iltutmyş Hindistanyň merkezi etraplaryna hem birnäçe ýörişleri gurapdyr. 1226-njy ýylda Ranthambor, 1227-nji ýylda Mandor galalaryny eýeläpdir⁵.

1232-nji ýylyň Bitaraplyk aýynyň 12-sinde 11 aý gabawdan soň, Iltutmyş hindileriň Gwalior galasyny alypdyr. «Tabakaty Nasyry» kitabyňyň ýazary Minhajudeddin Jüzjanyny ol ýeriň kazylygyna we

¹ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии, С. 150.

² Ашрафян К.З. Делийский султанат. С.44.

³ Konukçu E. Agzalan eser, 384-385 s.

⁴ Cohce S. Hindistan'da kurulan türk devletleri // Türkler. –Ankara, 2002, 8 cilt, 699s., Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 278-279 s., Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М, 1960, С.43.

⁵ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. Agzalan eser, С. 151.

ymamlygyna, umuman şäheriň şerigat işleri boýunça ýolbaşçylygyna belläpdir. 1234-nji ýylda Malwa etraplaryna aralaşan Iltutmyş Bhilsa şäherini boýun egdiripdir. Ol bu ýerde üç asyryň dowamynda gurlan, 94,5 metr belentlikdäki buthanany ýykdyrypdyr. Hindistanyň taryhçylaryndan biri A.Ç. Banerji bu saparyň türkleriň (türkmenleriň — awt.) Malwa ilkinji saparydygyny ýazýar².

Malwadan Ujjaýn, Nagor etraplaryna ýöriş eden Iltutmyş uly olja bilen Delä dolanypdyr. Paýtagta dolanan soltan häkimiýeti basyp almaga synanyşan karmatlaryň (yslamdaky sektalaryň biri) gozgalaňyny rehimsizlik bilen basyp ýatyrypdyr³.

Iltutmyşyň döwründe Deli türkmenleriniň soltanlygy has-da pugtalanypdyr. Ol Bagdatdaky Abbasy halyfy Muntasir Billä (1226–1241 ý.) tarapyndan ykrar edilen we «as-sultan al-muazzam Nasyr Emirul-Möminin» («musulmanlaryň emiriniň kömekçisi, Beýik soltan») lakamy berlen (1229 ý.) Hindistandaky ilkinji türkmen hökümdarydyr⁴. 1229-njy ýylyň Baýdak aýynyň 18-inde Delide halypanyň ilçileri uly hormat bilen garşylanypdyr. Ejmirdäki Arhaiddin ka Jompera metjidiniň demirgazyk minarasyndaky ýazgyda halypanyň Iltutmyşa beren lakamy ýazylypdyr⁵. Iltutmyş 1229-njy ýyldan soňra zikgeleden pullarynda «Nasyr Emir’ul-möminin» unwanyny ulanypdyr⁶. Munuň özi Deli soltanlygynyň yslam dünýäsindäki abraýynyň ýokarydygynyň alamatydyr.

Iltutmyşyň 1235-nji ýylda Bamiýana guran sapary soltanyň ýarawsyz bolmagy sebäpli tamamlanmandyr. Iltutmyş 1236-njy ýylyň Gurbansoltan aýynyň 30-unda Delide aradan çykypdyr. Ol Delidäki Kutub jaminiň günbatarsyndaky kümmetde jaýlanypdyr. Bu kümmet

---

¹ Bayur H. Hindistan tarihi. –Ankara, 1987, 1 cilt, 281 s.

² Konukçu H. Hindistandaki türk devletleri, 386 s., Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии, С. 151.

³ Bayur H. Agzalan eser, 281 s.

⁴ Merçil E. Müsülman-türk devletleri tarihi. –Ankara, 1993, 323 s., Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 280-281 s.

⁵ Türkler, 8 cilt, –Ankara, 2002, 699 s.

⁶ İslam ansiklopedisi. İslam alemi tarih, coğrafya, etnografya ve biyografya lügati. 5/2 cilt, –Eskişehir, 1997, 975 s.

türkmenleriniň Hindistanda guran binalaryndan biziň günlerimize gelip ýetenleriniň iň ajaýyplarynyň biridir¹.

Şemsetdin Iltutmyşyň öz döwrüniň hökümdarlarynyň arasynda beýik orny alandygy gürrüňsizdir. Ol Aýbegden miras alan döwletine garşydaşy Gabajadan alan Sint welaýatyny hem-de özüniň eýelän Malwa etrabyyny goşup, onuň çäklerini hasam giňeldipdir². Ol öz soltanlyk süren döwründe Deli soltanlygynyň serhetlerini günbatarda Sinde, gündogarda Bengaliýa çenli giňeldipdir. Birnäçe ýyllyk ýörişleriň dowamynda Şemseddin günbatarda Ind jülgesinden gündogarda Gang derýasynyň aşak akymyna çenli bütün Demirgazyk Hindistany birleşdirmegi başarypdyr. Sind, Uç, Multan, Lahor, Kuhram, Saman, Bhatinde, Hinş, Badaun, Aud, Banares, Lakhnaut etraplarynda onuň bellän häkimleri oturypdyr³. K.Z.Aşrafýan Demirgazyk Hindistanyň Iltutmyşyň özi ýada serkerdeleri tarapyndan eýelenen beýleki etraplarynyň soltanyň müklerine birikdirilmändigini, soltan goşunynyň yzyna dolanan badyna ol ýerlerde hindi rajalarynyň ýada türki serkerdeleriň öz häkimligini dikeldendigini ýazýar⁴.

Şemseddin Iltutmyş döwlet dolandyrylyşynda üç zada – ykta ýer eýeçiligine, goşuna we hazyna uly ähmiýet beripdir. Taryhçy Jüzjany «Tabakat-i Nasyry» kitabynda Iltutmyşy alçak göwünli, ynsaply, gowulygy söýen, gazy we älemi birleşdiriji ynsan hökmünde häsiýetlendirse, Sirhindi «Tarih-i Mübäreksahi» diýen kitabynda oňa «Soltan’y Adyl» diýip baha beripdir. Ibn Battuta soltanyň göwnüne deglen adamlary derrew tanar ýaly reňkli eşik geýmegi emir edendigini, her hili adalatsyzlygyň önüni almak üçin köşgüniň önünde bina edilen iki sany ýolbarsyň boýnuna jaň asdyryp goýandygyny, arz etmäge gelen adamlaryň ýarygije hem şol jaňa kakyp, öz şikayatlaryny bildirip bilendigini ýazypdyr.

---

¹ Konukçu E. Hindistandaki türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt, 387 s.

² Bayur H. Hindistan tarihi, –Ankara, 1987, 1 cilt, 281 s.

³ Рыжов К. Все монархи мира. Мусульманский Восток. VII–XV вв. –М.:«Вече», 2004, С. 282.

⁴ Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М, 1960, С.45.

Şemseddin İltutmyş döwleti dolandyrmakda Ýusup Has Hajybyň 150 ýyl öň ýazylan öwütlerinden ugur alypdyr. Şeýlelikde, ol türkmen hökümdarlarynyň köpüsiniň dakynan «Şemseddin» ünwanyny ödemegi başarypdyr¹.

Hindistanly taryhçylar hem Şemseddin İltutmyşynyň döwleti dolandyryş başarnygyna ýokary baha berýärler. N.K. Sinha we A.Ç. Banerji İltutmyşy Delidäki Gulamlar neberesinden bolan iň iri hökümdar hökmünde häsiýetlendirýärler. Olar: «Ol Muhammet Gury tarapyndan eýelenen ýerlerde öz häkimligini berkitdi. Onuň döwründe Hindistandaky täze türki şadöwleti Kutbeddiniň (Aýbegiň — awt.) döwründäkä garanda hasam pugtalandy. Eger İltutmyş gowşak hökümdar bolanlygynda, bu şadöwlet merkezi häkimiýete boýun egmedik özbaşdak begliklere bölünerti. Şeýlelikde, ol taryhda özünden öňki iki hökümdar ýaly, şadöwletiň ýadawsyz esaslandyryjysy hökmünde bellidir» diýip ýazýarlar². M.Aziz Ahmet bolsa İltutmyşyň öz şahsynda ýokary medeni we harby ukyplary birleşdirip bilen, aşa zehinli, dolandyryjylyk ukyplary güýçli hökümdar hökmünde häsiýetlendirýär³.

Şemseddin İltutmyş Hindistanyň musulman binagärçiligine mynasyp goşant goşan soltandyr. Ol 1231–1232-nji ýyllarda Delide musulmanlaryň keramatly piri Hoja Kutbeddin Bagtyýar Kakanyň hormatyna Kutb-minar minarasyny gurdurypdyr⁴.

1232-nji ýylda Gwalior galasyny eýeländen soň Delä dolanan İltutmyş köşkte wezirlerini we emeldarlaryny ýygnap maslahat geçiripdir. Soltan öz halkyny we adalaty söýýän, möhüm döwlet işlerini çözmekde başarnykly ukyplary bolan gyzy Razyýany tagt mirasdary diýip yglan edýändigini aýdyp, weziri Täjülmülk Mahmyda perman taýýarlamagy buýrupdyr. Perman taýýarlanýarka soltana ýakyn, täsirli döwlet adamlary ondan kämillik ýaşyna ýeten ogullary bar wagtynda, näme üçin gyzyny tagt mirasdary edýändiginiň sebäbini sorapdyrlar.

¹ Cohce S. Hindistan'da kurulan türk devletleri // Türkler. –Ankara, 2002, 8 cilt, 700-701 s.

² Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. С.151.

³ Конукчу Е. Hindistandaki türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt, 388 s.

⁴ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. Agzalan eser, С.151.

Özüniň bu kararyny paýhassyz hasaplaýan bu adamlara Iltutmyş wagtyny şagalaňda we serhoşlykda geçirýän ogullarynyň hiç biriniňem döwleti dolandyryp bilmejekdigini, gyzy Razyýany tagt mirasdary edip özüniň ýalňyşmandygyny, wagtyň muny subut etjekdigini düşündiripdir¹.

Türk alymy Bahriýe Üçogyň ýazmagyna görä, Razyýa hanym musulman dünýäsindäki zenan hökümdarlarynyň arasynda tagty ýörite miras boýunça wesýet edilenden soňra eýelän ýeke-täk zenandyr. Razyýa hanym hökümdara mahsus ähli häsiýetleri özünde jemläpdir. Edermen esger bolmak bilen birlikde hoşgylaw häsiýetli bu zenan alymlara-da uly hormat goýup, olar barada aladalanypdyr. Onuň ejesi Türkan-hatyn Iltutmyşyň söýgüli aýallarynyň biri bolupdyr. 1236-njy ýylda Iltutmyş aradan çykansoň Türkan-hatyn bilen soltanyň beýleki aýaly Şa-Türkanyň arasynda duşmançylyk başlanypdyr. Köşk emeldarlary hem iki topara bölünip, olaryň biri tagtyň kanuny mirasdary Razyýa hanymy, beýlekisi şazada Rukneddin Firuzşanyň ejesi Şa-Türkany goldapdyrlar. Ahyrynda soltan Iltutmyşyň ahyrky wesýetine pitiwa etmedik ikinji topar Rukneddin Firuzşany tagta çykarypdyr². Taryhçy Jüzjanynyň ýazmagyna görä, Hiç kime ýamanlygy bolmadyk, emma gowşak erkli, serhoş halda pile münüp, bazarlarda we köçelerde altyn-kümüş pullary çar ýana seçip ýören bu hökümdaryň döwlet işleri bilen aladasy bolmandyr³. Oglunyň başarnyksyzlygyndan peýdalanan ejesi döwlet işlerini öz elinde jemläpdir. Onuň zalymlygy ýurtda gozgalaňlaryň möwjemegine sebäp bolupdyr⁴.

Taryhçy Jüzjanynyň habar bermegine görä, Rukneddiniň ejesi Razyýa hanymy öldürmek üçin öz adamlaryny iberipdir. Emma Razyýanyň tarapdarlary gozgalaň turzup, Şa-Türkany ýesir alypdyrlar. Deli halkynyň we goşunyň goldamagynda Razyýa hanym Deli soltanlygynyň tagtyna oturypdyr. Ol ozaly bilen Rukneddini tussag

¹ Копукчу Е. Агзалан eser, 392 s., Учок Б. Женщины-правительницы в мусульманских государствах. – М.: «Наука», 1982, С. 25, Байур Н. Hindistan tarihi, 1 cilt, 281-282 s.

² Учок Б. Женщины-правительницы в мусульманских государствах. – М.: «Наука», 1982, С. 25.

³ Учок Б. Агзалан eser, С. 27.

⁴ Cohce S. Hindistan'da kurulan türk devletleri // Türkler. – Ankara, 2002, 8 cilt, 721 s.

etdirip, türmä saldyrypdyr. Alty aý 28 gün hökümdarlyk eden Rukneddin 1236-njy ýylyň Sanjar aýynyň 9-ynda aradan çykypdyr¹.

Syýahatçy Ibn Battuta Razyýanyň tagta geçişini başgaça beýan edýär: öz doganlaryna azar berýändigini üçin Razyýa Rukneddini jezalandyrmagy ýüregine düwüpdür. Bir gezek onuň metjitde mahaly Razyýa sal-sal eşik geýip, köne galanyň –döwlethananyň depesine çykyp: «Meniň doganymy (Muyzeddini ýa-da Kutbeddini) öldüren doganym Rukneddin meniň hem ýoguma ýanmak isleýär!» Razyýa halka öz kakasynyň adyllygy, sahawaty hakda ýatladypdyr. Şundan soň metjide kürsäp giren adamlaryň topary Rukneddini tutup, Razyýanyň eline beripdirler. Razyýa «Jenaýatkäriň özi hem öldürilmäge mynasypdyr» diýensoň, Rukneddin jezalandyrylyp öldürilipdir².

Görşümüz ýaly, Razyýa hanym tagty mirasdar hökmünde eýeläp bilmänsoň, öz hukugyna güýç bilen ýetipdir. Soltan tagtyna geçen Razyýa hanym ozaly bilen Şemsiler neberesiniň däplerini we düzgün-tertiplerini dikeltmäge çalşypdyr. Adyl kazyýet işlerini öz elinde jemläpdir. Öz raýatlaryna örän merhemetli bolupdyr. Onuň hökümdarlygynyň ilkinji ýyllarynda zikgeleden pullarynda «Aýallaryň daýanjy, zamanasynyň hökümdary, Şemseddin Iltutmyşyň gyzy (Razyýa soltan) «Umdat an-niswan malike-i zaman sultan Raziýa binti Şams ad-Din Iltutmuş») diýen ýazgy bolupdyr. Bu aýaýyp zenana «Dünýäniň we diniň söýeni» («Raziýat ad-Dunýa wa-d-Din») we «Älemiň Bylkysy» («Bylkys-y Jahan») ýaly atlar berlipdir³.

Deli tagtynyň ýeke-täk zenan soltany Razyýa hanymyň önünde birnäçe kynçylyklar keserip durupdyr. Ol Nureddiniň ýolbaşçylygyndaky karmatlaryň (yslam dininde bölünişijilik akymy) gozgalaňyny basyp ýatyrypdyr. Razyýanyň tagta çykmagyndan närazy mälikler wezir Nyzamylmülk Muhammet Jüneýdiniň ýolbaşçylygynda Delini gaban hem bolsalar, üstünlik gazanyp bilmändirler⁴.

¹ Konukçu E. Hindistandaki türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt, 391 s. Учок Б. Agzalan eser, 27 s.

² Учок Б. Женщины-правительницы в мусульманских государствах. –М.:«Наука», 1982, С. 27.

³ Учок Б. Женщины-правительницы в мусульманских государствах. –М.:«Наука», 1982, С. 28.

⁴ Konukçu E. Hindistandaki türk devletleri...392-393 s.

Razyýa hanymyň hebeş asyly (efiopiýaly) Jemaleddin Ýakuty «emir-i hajyb» wezipesine bellemegi Iltutmyşyň türk memluklardan bolan «Kyrklar-Çigilhan» toparynyň oňa garşy öjükmegine getiripdir¹. Şeýle ýagdaýda Razyýa hanym özüniň zenan eşiklerini, erkek eşigine çalşyp, halkyň arasynda görnüp başlapdyr². Taryhçy Mirhond özüniň «Rawzat us-safa» («Pygamberleriň, patyşalaryň we halypalaryň ömür beýany hakyndaky päkizelik bossany») atly kitabynda Razyýanyň aýal eşiklerini we ýüzüniň örtüsini aýrandygyny, kellesine täç geýendigini ýazýar. Emma irki çeşmelerde Razyýanyň saçyny erkeklerňiki ýaly kiçeldendigini, kellesine külah (tuwulga) geýip, tagtda oturandygy habar berilýär. Müneçjimbaşy bolsa Razyýanyň ýüzüne nykap örtendigini ýazýar³. Ibn Battuta türk emirleriniň efiopiýaly Mälik Jemaleddin Ýakutyň Razyýa soltany ata ýa-da pile mündürýändigini görüp, gabanjaňlykdan ýaňa erbet myş-myşlary ýaýradýandygyny ýazypdyr. Emma hakykatda Ýakut bilen Razyýanyň arasyndaky ýakynlyk emirleriň güman edişi ýaly bolmandyr⁴.

Penjabyň häkimi Kābir han Aýazyň gozgalaňyny basyp ýatyranyna 20 gün geçmänkä, Tabarhind galasynyň häkimi Ygtyýareddin Altuniýa Razyýanyň garşysyna baş göteripdir. Bu waka 1240-njy ýylyň Gurbansoltan aýynda bolupdyr. Taryhçy Mirhondyň gürrüň bermegine görä, Tabarhindiň golaýynda soltanyň goşunlarynyň üstüne çozan «Kyrklar» Jemaleddin Habaşy öldüripdirler. Razyýa soltany bolsa zyndana taşlapdyrlar⁵.

Delä dolanan emirler Iltutmyşyň beýleki ogly Bāhramşany Ygtyýareddin Aýtegininiň gözegçiliginde (regentliginde) tagta çykarypdyrlar. Razyýanyň Tabarhind galasynyň zyndana taşlananyna bir aý geçmänkä, bu galanyň häkimi Ygtyýareddin Altuniýa oňa öýlenipdir. Razyýanyň göreşini öz göreşi hasaplan Altuniýa onuň bilen bilelikde Delä tarap ýörişe ugrapdyr. Olara hohar, jat we beýleki taýpalardan uly

¹ Bayur H. Hindistan tarihi, 1 cilt, 283-285 s.

² Davies C.C. Raziye // İslam ansiklopedisi. 9 cilt. –Eskişehir, 1997, 648 s.

³ Учок Б. Agzalan eser, C.157-158.

⁴ Учок Б. Женщины-правительницы в мусульманских государствах. –М.:«Наука», 1982, С. 30-31.

⁵ Учок Б. Agzalan eser, C. 31-32, Мерчил Е. Müslüman-türk devletleri tarihi, 323-324 s.

goşuny jemlemek başardypdyr. Bähramşa garşy aýaga galan Mälik Izzeddin Muhammet Salyryň we Mälik Garaguşyň ýygynlary hem bulara goşulypdyr¹.

Razyýa hanym özüniň ähli güýçlerini birleşdirip, Delä iki sapar hüjüm etse-de, ony alyp bilmändir. Gazaply söweşde onuň özem ýesir düşüpdur. 1240-njy ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 14-nde Altuniýa bilen Razyýa hanym jezalandyrylyp öldürilipdir. Emma «Tabakat-i Akbary» kitabyňyň awtory Ibn Battuta we has giçki taryhçylar Razyýa hanymyň induslaryň elinden ölendigini tekrarlaýarlar. Ibn Battutanyň gürrüň bermegine görä, söweşde ýeňilen Razyýa hanym ýesir düşmejek bolup gaçypdyr. Aç-suwsuz galan, sergezdançylykda gezip ýören Razyýa hanym ahyry bir gün hindi daýhanyndan iýmäge çörek sorapdyr. Kem-käs garbanansoň, ýadaw halda uka gidipdir. Hindi daýhany erkek eşiginde ýatan bu myhmanyň aýaldygyny bilipdir-de, onuň gymmatbaha dürler bilen bezelen lybaslaryna göz gyzdyryp, ony öldüripdir. Onuň jesedini öz melleginde gömensoň, altyny hem ogurlap, bazara gidipdir. Garyp hindiniň elinde beýle gymmatly eşikleriň bolmagynyň bir emmasynyň bardygyny duýan täjirler ony kazynyň ýanyna eltipdirler. Sorag edlende Razyýa hanymy öldürendigini boýun alan daýhan ony gömen ýerini görkezipdir. Razyýanyň jesedini çukurdan çykaryp, dini urp-adatlary berjaý edip, soňra jaýlapdyrlar. Başga bir maglumatda bolsa Razyýanyň Bähramşanyň ýanyna eltilendigi we jezalandyrylandygy aýdylýar. Razyýanyň ölüminden ýüz ýyl geçensoň Hindistana aýlanyp gören syýahatçy Ibn Battuta onuň Jamna derýasynyň kenarynda ýerleşen guburuna zyýarat edipdir².

Razyýa soltan Deli soltanlygynyň meşhur hökümdarlarynyň biri bolup, ol hindi we türk taryhynda özüne mynasyp orun alan zenandyr. Çeşmelerde akylyly we parasatly bir ynsan hökmünde häsiýetlendirilýän Razyýa hanym hökümdarlyk üçin zerur bolan ähli häsiýetleri özünde jemläpdir. Taryhçy Ferište Razyýa soltanyň Kurany ajaýyp

---

¹ Учок Б. Agzalan eser, С. 32-33.

² Учок Б. Женщины-правительницы в мусульманских государствах. –М.:«Наука», 1982, С. 33-34, Konukçu E. Hindistandaki türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt, 395-396 s.

okaýandygyny, oňat bilim alandygyny ýazypdyr. Ibn Battuta onuň «ýaý guşanyandygyny, erkek kimin ata münýändigini we ýüzüni örtmeýändigini» nygtaýar. Çeşmelerden mälim bolşuna görä, Razyýa hanym soltanlygynyň soňky döwründe aýal eşiklerini taşlap, elmydama erkek eşiginde gezipdir, pil münüp, halkyň arasyna çykypdyr. Onuň bu bolşy we ýygnanyşyklara ýüzi açyk gatnaşmagy tankyda sezewar bolupdyr. Şol döwriň düşünjesine görä, hökümdaryň goşuna we halka ýüzüni köp görkezmegi oňlanylmandyr¹.

Razyýa hanym Deli tagtyny eýelän ýeke-täk zenandyr. Ol üç ýarym ýyldan gowrak wagt hökümdarlyk edipdir. Garşydaşlarynyň in soňunda ondan güýçli çykandygyna garamazdan, ol gürrüňsiz suratda ajaýyp zenan bolupdyr². Soltanlygynyň ilkinji ýyllarynda zikgeleden teňnelerinde «Umdet’ul-Niswan», «Melekey-i Zaman», «Sultan Raziýe binti Şems’ud-Din Iletmiş» diýen ýazgylar bolupdyr³. Taryhçy Jüzjany Razyýa hanymy «beýik, ajaýyp, adalatly, adalatyň goragçysy, özüniň raýatlary barada aladalanýan, hökümdar üçin zerur bolan ähli sypatlary özünde jemleýän hökümdar» hökmünde sypatlandyryp, yzyndanam ahmyr bilen «Şu ajaýyp sypatlary oňa näme berdi?!» diýip öz-özünden sorapdyr.

Harby we döwleti dolandyryş ukyplaryndan başga-da, Razyýa soltan ajaýyp şahyrana talanta eýe bolupdyr. Ol sopuçylyk äheňine ýugrulan öz goşgularyny «Şirin Dehlewi» ýa-da «Şirin Guri» edebi lakamlary bilen ýazypdyr⁴.

Razyýa soltanyň ölüminden soňra Deli soltanlygyny Iltutmyşyň beýleki ogly Muyzeddin Bährämşa dolandyrypdyr (1240–1242 ý.). Özara içerki uruşlar bilen gurşalan döwletiň ýagdaýy mongollaryň çozuşy netijesinde hasam ýaramazlaşypdyr. Hulagu hanyň serkerdesi Bahadur Taýyryň baştutanlygyndaky mongol ordasy 1241-nji ýylda Demirgazyk-Günbatar Hindistana kürsäp giripdir. 1241-nji ýylyň

---

¹ Konukçu E. Agzalan eser, 396 s.

² Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М, 1954, С. 152.

³ Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 285 s.

⁴ Konukçu E. Agzalan eser, 397 s., Учок Б. Agzalan eser, С. 34.

Bitaraplyk aýynyň 22-sine Lahory eýeläp, galany weýran edipdirler, şäheriň ýaşajýylaryny gyrypdyrlar we talapdyrlar¹. Bähramşa 1242-nji ýylyň Magtymguly aýynyň 15-inde onuň syýasatyndan nägile bolan gozgalaňçylar tarapyndan jezalandyrylyp öldürilipdir². Adalatsyz, doňbagyr, köp gan döken bu hökümdaryň döwründe Hindistan, döwrüniň çeşmelerinde beýan edilmegine görä, zalymlyk ýerine öwrülipdir³.

Iltutmyşyň agtygy Alaeddin Mesutşa⁴ Deli soltanlygynyň tagtynda oturan ýyllarynda (1242–1246 ý.) döwlet işlerini birneme tertibe salypdyr. 1245-nji ýylyň Bitaraplyk aýynda Meňgitaunyň ýolbaşçylygynda Talekan we Gunduz tarapyndan gelen mongol ordasy Sind welaýatyna gelip, Uç galasyny gabapdyr. Alaeddin Mesutşa olara garşy Emir-i Hajyb Balabanyň baştutanlygynda uly goşun iberipdir. 1246-njy ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 15-inde galany gabamasyny bes eden mongollar, alan ýesirlerini hem taşlap, üç topar bolup howlukmaçlyk bilen Horasana yza çekilipdirler. Döwrüniň taryhçysy Sirhindi «Taryhy Mübäreksahy» eserinde Alaeddin Masutşanyň goşunyny «Şol güne çenli hiç bir patyşa hem beýle uly goşun toplamandy. Yslam goşuny şeýle bir köpdi» diýip taryp edipdir. Emiri Hajyb Balabanyň teklibi bilen Alaeddin duşmana haýbat üçin şeýle uly goşunynyň haýbatyny duşmanlaryna duýdurmak üçin Sudra derýasynyň kenarlarynda ýöriş guransoň, 1246-njy ýylyň Magtymguly aýynyň 30-nda paýtagta dolanypdyr⁵.

Jüzjanynyň ýazmagyna görä, hökümdarlygynyň soňky ýyllarynda özüni güýmenjelere, awa-şikära berip, döwlet işlerini unudan Alaeddin Mesutşa 1246-njy ýylyň Oguz aýynyň 10-nda jezalandyrylyp öldürilipdir⁶.

---

¹ Konukçu E. Hindistandaki türk devletleri... 397-399 s. История Индии в средние века. С. 231.

² Konukçu E. Agzalan eser, 399 s., Синха Н.К., Банерджи, Agzalan eser, С. 153.

³ Doğuştan günümüze... 9 cilt, 400 s.

⁴ Ol Rukneddin Firuzşanyň ogludyr — Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 288 s.

⁵ Türkler. —Ankara, 2002, 8 cilt, 704-705 s., Konukçu E. Agzalan eser, 401-402 s.

⁶ Cohce S. Hindistan'da kurulan türk devletleri // Türkler. —Ankara, 2002, 8 cilt, 705 s.

Iltutmyşyň iň körpe ogly Nasyreddin Mahmytşa Deli soltanlygynyň Şemsiler neberesinden bolan iň soňky hökümdarydyr (hökümdarlyk ýyllary 1246–1266 ý.). Ol Iltutmyşyň iň uly ogly Nasyreddin Mahmydyň ýogalmagyndan soň dünýä inipdir (1229 ý.) we agasynyň adyny alypdyr. Hökümdarlygynyň ilkinji ýyllarynda mongollara garşy göreş alyp barypdyr. 1249-njy ýylyň Alp Arslan aýynyň 2-sinde Emir-i Hajyb Mälik Balabanyň gyzy Melike Jahana öýlenensoň, gaýynatasyna soltanlygyň naýyby derejesini berdi. «Ulug han» adyny alan Balaban döwlet goşunynyň baş serkerdeligine bellenipdir¹.

Nasyreddin Mahmyt şa döwletiniň çäklerini giňeltmek üçin hindi rajalarynyň garşysyna birnäçe ýörişleri gurapdyr. 1274-nji ýylyň Garaşsyzlyk aýynda Deliniň 15-20 km. demirgazyk-günbataryndaky Panipat jülgesine ýöriş edipdir. Emma mälik Balabanyň teklibi bilen yzyna dolanyp, şol ýylyň ahyrynda gündogara tarap ýörişe ugrapdyr. Doab welaýatynda, Kannaujyň serhedindäki Talsanda galasyny eýeläpdir (1248 ý. Baýdak aýynyň 21-i). Mälik Balabanyň ýolbaşçylygynda iberilen öňhatar güýçleri Kara bilen Kalinjaryň aralygyndaky daglyk we barmasy kyn etraby tabyn edip, 1248-nji ýylyň Magtymguly aýynyň 19-ynda Delä dolanypdyr².

Nasyreddin Mahmyt şa 1252-nji ýylda Lahor ýoly bilen Uç, Multan etraplaryna ýöriş edipdir. 1252-nji ýylyň Sanjar aýynyň 12-sinde Gwalior, Çanderi, Narwar, Kalinjar, Malwa etraplaryny öz içine alýan uly ýörişe çykypdyr. Sebitiň iň güýçli rajasy hasaplanýan Çahar Deony Malwa töwereginde ýeňişe sezewar edipdir³.

Nasyreddin Mahmyt hökümdarlygynyň başlarynda Minhajudeddin Jüzjanyny döwletiň baş kazysy wezipesine belläpdir⁴. Barha güýçlenip, ähli döwlet işlerini öz elinde jemläň gaýynatasyny köşkden uzaklaşdyrmak üçin, Nasyreddin Mahmytşa 1253-nji ýylda onuň öz ykta

---

¹ Cohce S. Agzalan eser, 701 s., Konukçu E. Hindistandaki türk devletleri..., 404-405 s., Bayur H. Hindistan tarihi, 1 cilt, 288 s.

² Cohce S. Agzalan eser, 705 s., Konukçu E. Agzalan eser, 404 s.

³ Konukçu E. Agzalan eser, 405 s.

⁴ Bayur H. Hindistan tarihi, 1 cilt, 292 s.

mülküne gitmegini emr edipdir. Onuň köşkdäki tarapdarlary wezipelerinden boşadylyp, Aýn-ul Mülk Jüneýdi wezirliğe bellendir¹.

Nasyreddin Mahmyt şa 1254-nji ýylyň Baýdak aýynyň 16-synda Taberhinde galasyny eýeläp, ony Mäligi Tajeddin Sanjar şa beripdir. Santura ýöriş eden soltan 1257-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 9-ynda gozgalaňçy Mälik Gutly hany we hindileri ýeňipdir. 1258-nji ýylda Penjapda mongol çozuşynyň öňi alnypdyr².

Nasyreddin Mahmytşa 1260-njy ýylyň Nowruz aýynyň 24-inde Kilugharidäki köşgüne göçüpdir. Döwrüniň taryhçylary 200 müň pyýada, 50 müň atlydan ybarat goşunyň soltany garşylandygyny, bu mynasybetli mongol ilçileriň hem soltanyň kuwwatyny synlamaga mümkinçilik alandygyny ýazypdyrlar. Jüzjany Nasyreddiniň mongollardan gorkmaýandygyny we onuň islendik pursatda olara garşy goýup biljek güýjüniň bardygyny nygtapdyr. Mongollaryň ýanyna iberilen ilçiler Sary noýona Deli soltanlygynyň islegini «Eger atlaryňyzyň biriniň ýeke toýnagy hem soltan Nasyreddiniň topraklaryna basaysa, olaryň dört aýagy hem kesiljekdir» diýip örän aýdyň beýan edipdir³.

Taryhy çeşmelerde Şemsiler neberesiniň 1260–1266-njy ýyllar aralygyndaky wakalar barada köp maglumat ýok. Çünki, Jüzjanynyň «Tabakat-y Nasyry» eseri 1260-njy ýyldaky wakalar bilen tamamlanýar. Ondan soňky döwrüň wakalaryny beýan edýän Zyýauddin Baranynyň «Taryhy Firuzşahy» eseri bolsa 1266-njy ýyldan başlanýar⁴.

Nasyreddin Mahmyt şa 1264-nji ýylda syrkawlapdyr. Hindi alymlary N.K.Sinha we A.Ç.Banerji onuň 1265-nji ýylda aradan çykandygyny çaklaýarlars⁵. Emma döwrüniň taryhçylary Ferişte we Sirhindi onuň 1266-njy ýylyň Baýdak aýynyň 18-inde ýogalandygyny ýazýarlars⁶.

---

¹ Doğuştan günümüze... 9 cilt, 405 s.

² Konukçu E. Hindistandaki türk devletleri..., 406 s.

³ Konukçu E. Agzalan eser, 406-407 s., Cohce S. Agzalan eser, 706 s., Bayur H, Agzalan eser, 296 s.

⁴ Bayur H. Hindistan tarihi, 1 cilt, 296 s.

⁵ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. С. 154.

⁶ Türkler, 8 cilt, –Ankara, 706, 723 s.

Döwrüniň taryhy çeşmelerinde Nasyreddin Mahmyt şa jomart, asylzada, merhemetli, dindar kişi hökmünde häsiýetlendirilip, hut öz eli bilen ýazan Gurhan nusgalaryny satyp gününü görendigi habar berilýär¹. T.W.Heýg onuň dindar hökümdardygyny ökde hatdatdygyny, ýöne hökümdarlyk başarnygynyň pesdigini ýazýar².

Nasyreddiniň erkek göbekli mirasdary bolmasoň, ýerine Gyýaseddin Balaban geçipdir. Şeýlelikde, Deli türkmenleriniň soltanlygynda 60 ýyl höküm süren Şemsiler neberesi öz ornuny Balabanlara beripdir.

VI BAP.

BALABANLAR NESILŞALYGY

(1266–1290 ý.)

Delide höküm süren üçünji türkmen neberesi Balabanlar hasaplanýar. 1266–1290-njy ýyllar aralygynda 24 ýyl soltanlyk eden bu nebere Gyýaseddin Balaban tarapyndan esaslandyrylypdyr. Taryhçylar Jüzjany we Ferişte onuň şejeresiniň gypjak türkmenleriniň uly-börüli (ilbarly) kaby lasyndandygyny ýazýarlar³. Garry atasy Abar han 10 mün maşgaladan ybarat bolan boýuň hany bolupdyr. Olar aslynyň Alp Är Töňgäniň (Afrasyýabyň) soýundandygyna guwanypdyrlar⁴. Garahytaýlar bilen goňuşylykda oturan bu kabyla mongollaryň 1218-nji ýyldaky ilkinji zarbasyndan soň gowşapdyr⁵.

Bu neberäniň Balaban ady ýyrtyjy guşuň ady bilen bagly⁶. Türkmenlerde bu guşa ütelgi diýlip, ata-babalarymyz ir döwürlerden bäri bu guş bilen aw edipdirler. Türkmeniň nesilbaşysy Oguz han atamyzdan gaýdýan döp-dessura görä, her bir taýpanyň özüniň tagzym edýän guşy

---

¹ Cohce S. Hindistan'da kurulan türk devletleri // Türkler. –Ankara, 2002, 8 cilt, 706 s.

² Haig T.W. Mahmud // İslam ansiklopedisi. İslam ansiklopedisi. İslam aleml tarih, coğrafya, etnografya ve biografya lugatı.–Eskişehir, 7 cilt, 154 s.

³ Cohce S. Agzalan eser, 706 s., Konukçu E. Hindistan'daki türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt, 408 s.

⁴ Köprülü F.M. Balaban // İslam ansiklopedisi. İslam aleml tarih, coğrafya, etnografya ve biografya lugatı. –Eskişehir, 1997, 2 cilt, 267 s.

⁵ Konukçu E. Agzalan eser, 408 s.

⁶ Köprülü F.M. Balaban // İslam ansiklopedisi.–Eskişehir, 1997, 2 cilt, 263 s.

bolup, olaryň hemmesi ýyrtyjy, aw guşlary bolupdyr. Gadymy oguz taýpasy bolan owşarlarda balaban atly tiräniň bardygyny bellemek gerek.

Çeşmelerde Balabanyň doglan wagty hakda anyk maglumat ýok. Ýöne türk alymy H.Baýuryň onuň 1287-nji ýylda 80 ýaşynda aradan çykandygy hakyndaky maglumatyndan¹ çen tutsak, ol 1207-nji ýylda doglan bolmaly. Ý.Öztuna bolsa, Balabany 1210-njy ýylda doglan we 1287-nji ýylda 77 ýaşynda aradan çykan diýip hasaplaýar². Çeşmelerde Balabanyň kakasynyň we ejesiniň ady barada maglumat ýok. Türk alymy E.Konukçu Balabanyň ýaşlygynda mongollara ýesir düşendigini, ony Bagdada eltip satandyklaryny, täze hojaýnynyň basrally Jemaleddindigini ýazýar³. Beýleki bir türk alymy S.Çohçe bolsa Jüzjanynyň hem-de hindistanly alym A.Aziz Ahmediň işlerine salgylanmak bilen Balabanyň dogany we bir sany garyndaşy bilen bilelikde Bagdatda däl-de, Gujeratyň bir gämi duralgasynda basrally Jemaleddin tarapyndan satyn alnandygyny ýazýar⁴. Gyýaseddin Balabanyň basrally hojaýyny Jemaleddin 1232-nji ýylda ony Deli köşgüne getirip, soltan Şemseddin Iltutmyşa satypdyr. Aýratyn harby başarnyklary bolan Balaban Deli soltanlygyny Şemsileriň edara eden döwründe Emir'i Şikar (soltanyň aw işlerine jogap berýän emiri), Emir'i Ahur (soltanyň athanasyna jogap berýän emir) derejelerine ýetipdir⁵.

Gyýaseddin Balabanyň syýasy abraýynyň ýokary galmagy Şemsiler neberesiniň gowşan döwrüne gabat gelipdir. Iltutmyşyň agtygy Alaeddin Mesutşa Deli soltanlygynyň tagtynda oturan ýyllarynda (1242–1246 ýý.) mongollary yzyna gaýtarmakda Emir-i Hajyb Gyýaseddin Balaban aýratyn tapawutlanypdyr⁶. Şemseddin Iltutmyşyň iň körpe ogly Nasyreddin Mahmytşanyň döwründe (1246–1266 ý.) Balabanyň syýasy abraýy hasam artypdyr. Deli soltanlygynyň Şemsiler neberesinden bolan iň soňky hökümdary Nasyreddin Mahmyt 1249-njy ýylyň Alp Arslan

---

¹ Bayur H. Hindistan tarihi. –Ankara, 1987, 1 cilt, 299 s.

² Öztuna Y. İslam devletleri ve hanedanlar. 1 cilt, –Ankara, 1996, 835 s.

³ Konukçu E. Agzalan eser, 408 s.

⁴ Cohce S. Hindistan'da Kurulan türk devletleri // Türkler, 8 cilt, –Ankara, 2002, 707, 723 s.

⁵ Konukçu E. Hindistan'daki türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt, 408 s.

⁶ Cohce S. Agzalan eser. 704-705 s.

ayynyň 2-sinde Emir-i Hajyb Mälik Balabanyň gyzy Melike Jahana öýlenensoň, gaýynatasyna soltanlygyň naýyby derejesini beripdir. «Ulug han» adyny alan Balaban döwlet goşunynyň baş serkerdeligine bellenipdir². Iş ýüzünde Mahmytşanyň döwründe soltanlygyň ähli işlerini Balaban ýöredipdir³.

Ýigrimi ýylyň içinde Gyýaseddin Balaban Şemsiler neberesiniň abraýly mälikleriniň hataryna giripdir. Balabanyň soltanlykda ähli işleri ýola goýmagy köşkdäki käbir adamlara ýaramandyr. Olar soltany Balabanyň häkimiýeti basyp almakçy bolýandygyna ynandyrypdyrlar. Nasyreddin Mahmytşa ähli döwlet işlerini öz elinde jemläň gaýynatasyny köşkden uzaklaşdyrmak üçin 1253-nji ýylda onuň öz ykta mülküne gitmegini emr edipdir. Köşkte gaýnatasynyň tarapdarlaryny wezipelerinden boşadypdyr. Ýöne soltanlygyň dürli ýerlerinde gozgalaňlaryň tutaşmagy bilen gaýnatasynyň ýardamyna mejbur bolan soltan iki ýyldan ýene ony köşge gaýtaryp getiripdir⁴.

Öz giýewsiniň naýyby hökmünde Gyýaseddin Balaban döwletiň dürli welaýatlarynda tertip-düzgüni berkitmäge üns beripdir. Balabanyň naýyplygy hem, soltanlygy hem merkezi häkimiýeti berkitmek ugrundaky göreşde, tabyn bolmadyk häkimlere garşy uruşlarda, şeýle hem Jamna we Gang derýalarynyň aralygynda, Katehrada, Mewatda, Duz daglarynyň töwereginde ýaşayan özbaşdak taýpalara garşy göreşlerde geçipdir⁵. Ol soltana boýun egmekden ýüz öwren Bengaliýanyň we Biharyň häkimini boýun egdiripdir. Balaban hindi rajalaryna garşy göreşi hem dowam etdiripdir. Kalinjaryň hökümdarynyň çykyşyny basyp ýatyrypdyr (1247 ý.). Gwaliora ýöriş edipdir (1251 ý.). Ranthambora garşy birnäçe ýörişler guralypdyr. Mewatyň (häzirki Alwar, Rajasthan) boýunegmezek taýpalary boýun egdirilipdir. Balaban

---

¹ Hindi alymlary N.K.Sinha we A.Ç.Banerji bu senäni 1240-njy ýyl diýip ýalňyş görkezýärler. – Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С. 153

² Копукчу Е. Agzalan eser, 408-409 s.

³ Рыжов К. Все монархи мира. Мусульманский Восток. VII–XV вв. –М.: «Вече», 2004, С. 282; История Индии в средние века. –М.:«Наука», 1968, С. 231

⁴ Merçil E. Müslüman-türk devletleri tarihi. –Ankara, 1987, 324-325 s., Köprülü F.M. Balaban // İslam ansiklopedisi. İslam alemi tarih, coğrafya, etnografya ve biyografya lugatı. –Eskişehir, 1997, 2 cilt, 264 s.

⁵ Рыжов К. Все монархи мира. Мусульманский Восток., С. 282; История Индии в средние века. С. 231

Gang we Jamna derýalarynyň aralygyndaky närazy hindi taýpalaryny boýun egdiripdir¹.

1266-njy ýylyň Baýdak aýynda soltan Nasyreddin aradan çykansoň, onuň tagt mirasdary bolmany üçin garyndaşlyk gatnaşygynyň bardygy sebäpli Deli tagtyna Gyýaseddin Balaban geçipdir². Şeýlelikde, Delidäki türkmen soltanlygyny 55 ýyl edara eden Şemsiler neberesi öz ornuny Balabanlar neberesine beripdir.

Balabanyň soltanlygyny ilkinjileriň hatarynda gutlan Tatar han özüniň oňa tabyndygyny bildirmek üçin 63 sany pili iberipdir. 1266-njy ýylyň ahyrynda Balaban Deliniň golaýyndaky tokaýlarda ýaşayan meo taýpasynyň gozgalaňyny basyp ýatyryp, olary gözegçilikde saklamak üçin Çopalgir galasyny saldyrypdyr³. Gyýaseddin Balaban 1271-nji ýylda Penjapda gurluşyk işlerine üns berip, Lahor galasyny berkidipdir⁴.

Balaban öz häkimligini berkitmek üçin birnäçe özgertmeleri geçiripdir. Olaryň ilkinjisi merkezi häkimiýeti güýçlendirmek baradaky çäreleriň toplumydyr. Balabanyň geçiren dolandyryş özgertmeleriniň netijesinde köşk emeldarlarynyň hukuklary görnetin çäklendirilipdir. Ol soltanyň abraýyny in ýokary derejä göteripdir. Legendar türk gahrymany Afrasyýabyň mifiki gelip çykyşyndan ugur alyp, Balaban «hökümdaryň hudaý derejesine ýetirilen abraýy we ol tarapyndan döredilýän gorky adamlary boýun egmäge mejbur eder» diýen pelsepeden ugur alypdyr. Taryhçy Baranynyň bellemegine görä, onuň köşgi dabaraly mejlisi ýadyňa salyp, bu ýerde gülkä we degişmä ýer bolmandyr, şerap içmek we humarly oýunlary oýnamak düýbünden gadagan edilipdir. Hindi alymlary N.K.Sinha we A.Ç.Banerji Balabanyň özüne garşy gidenleriň hijisine hem geçirimlilik etmändigini, aýratynam «Kyrklar» toparlanyşygynyň emirlerine ýowuz darandygyny ýazýarlar. Ol özüniň golastyndakylaryň özüni alyp barşyndan we niýetlerinden hemişe habarly bolar ýaly şugulçylaryň (barid) uly toparyny saklapdyr⁵.

¹ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С. 154

² Konukçu E. Hindistan'daki türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt, 408 s.

³ Şol ýerde, 409 s.

⁴ Cohce S. Hindistan'da Kurulan türk devletleri // Türkler, 8 cilt, –Ankara, 2002, 707 s.

⁵ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С. 155, Köprülü F.M. Agzalan makala, 267 s.

Balabanyň geçiren harby özgertmeleri goşunyň söweşjeň ukybyny ýokarlandyrypdyr¹. Ol harby gulluga ýürekden ýapyşmaýanlaryň ýerlerini ellerinden alypdyr. Taryhçy Baranynyň habar bermegine görä, soltan Doabyň obalarynda Şemseddin Iltutmyş tarapyndan 2 müň atla berlen ykta ýerleriniň olaryň ogullaryna miras geçendiginiň şaýady bolupdyr. Yktalaryň eýeleri ýaha ýogalypdyr, ýa-da garrapdyrlar. Olar ýer üçin harby gullugy ýerine ýetirmändirler. Taryhçynyň bellemegine görä, ol yktadarlar özlərini mälik we ynam ýerleriniň eýesi hökmünde kabul edipdirler hem-de bu obalaryň özlerine soltan Şemseddin tarapyndan ynam hökmünde berlendigini tekrarlapdyrlar. Balaban Şemseddin döwrüniň yktadarlarynyň sanawy bilen tanşansoň, garrylara we kömege mätäçlere 40-50 teňňe möçberinde napaga (idrar) belläpdir, kiçi ýaşly çagalara we dul aýallara kömek berlipdir. Obalar harby gullugy edýänlere galdyrylypdyr². Soltanyň ýaşuly esgerleriň timar («timar berlen, yhlas edilen ýer» diýen manyda — harby gulluk üçin berilýän ýer) ýerlerini elinden alyp, olara aýlyk bellemegi goşunda näräzylyk meýilleriniň artmagyna getiripdir. Şeýle bolansoň soltan özüniň bu permanyny ýatymaga mejbur bolupdyr³.

Geçiren özgertmeleriniň netijesinde merkezi häkimiýeti berkiden Balaban ýurtdaky gozgalaňlary basyp ýatymaga girişipdir. Ol döwletiniň çägendäki islendik gozgalaňy rehimsizlik bilen basyp ýatyrypdyr. Diňe bir ýolagçylary talamak bilen çäklenmän, eýsem hut Deliniň özüne hem çozuş edýän Mewatyň boýunegmezek taýpalaryny mugyra getiripdir. Galtamanlary ýok edip, olaryň gaçybatalgasay bolan jeňňelleri çapdyrypdyr, Deliniň ýaşajylarynyň howpsuzlygyny goramak üçin harby we polisiýa çäreleriniň ençemesini geçiripdir. Deli bilen Bengaliýanyň arasyndaky gatnawa päsgelçilik döredýän induslary harby çäreler bilen boýun egdiripdir. Katehranyň (Rohilkhand) gozgalaň turzan indus ilaty hem rehimsiz jezalandyrylypdyr. 1268–1269-njy ýyllarda

¹ Merçil E. Agzalan eser, 325 s.

² Ашрафян К.З. Делийский султанат.—М., 1960, С.84-85, Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии (XIII – середина XVIII в.). —М.: «Наука», 1965, С.161-162.

³ Türkler, 8 cilt, —Ankara, 2002, 707 s., Синха Н.К., Банерджи А.Ч. С. 155-156, Köprülü F.M. Agzalan makala, 264-265 s.

Balaban Duzly daglara ýöriş edip, bu ýeriň ilatyndan öz goşuny üçin köp mukdarda atlary olja alypdyr¹.

Gyýaseddin Balabanyň garrandygyndan peýdalanyp Bengaliýanyň we Lakhnautyň häkimi Togrul 1276-njy ýylda gozgalaňa baş göteripdir. Soltanlygyny yglan edip, adyna hutba okadypdyr we pul zikgeledipdir. Gozgalaňy basyp ýatyrmaq üçin iberen serkerdesi Emin han Mälik Alptegini ýeňilip yzyna döneni üçin Balaban ony jezalandyrypdyr. Beýleki iberen serkerdelerem üstünlik gazanyp bilmänsoň, ahyry Balabanyň özi gozgalaňçylaryň garşysyna ugrapdyr². Türk alymy F.Köprülü Balabanyň bu ýörişde derýa flotuny peýdalanandygyny ýazýar³. Ol ogly Bugra han bilen bilelikde 200 müň adamly goşun bilen Lakhnauta gelipdir. Paýtagtyndan gaçan Togruly Sonaroana çenli yzarlapdyr. Gozgalaňyň ýolbaşçysy Togrul begiň hammamda ýuwunýarka üstüni basypdyrlar. Eýersiz ata münüp gaçyp barýarka ony peýkam bilen öldüripdirler (1281 ý.)⁴. Balaban Bengaliýany edara etmegi ogly Bugra hana tabşyryp, özi yzyna dolanypdyr. Gozgalaňçylary rehimsiz jezalandyran Balaban ogluna: «Meni diňle we ýadyňda sakla! Eger Indostanyň ýa-da Sindiň, Malwanyň ýa-da Gujeratyň, Lakhnautyň ýa-da Sonargoanyň dikmeleri Deli tagtyna garşy gylyç göterip aýaga galsalar, olaryň maşgalalaryna, aýallaryna we olara duýgudaşlyk bildirenlere Togrulyň başyna inen hupbatlar geler»⁵.

Hindi alymlary N.K.Sinha we A.Ç.Banerji «Hindistanyň taryhy» diýen kitabynda Balabanyň öz syýasatynda soltanlygyň meýdanyny giňeltmäge däl-de, onuň içerki jebisligini pugtalandyrmaga ähmiýet berendigini ýazýarlar. Soltan köşkdäki emeldarlarynyň Malwany we Gujeraty basyp almak baradaky tekliplerini ret edipdir. Sebäbi ol harby

---

¹ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С. 156

² Bayur H. Hindistan tarihi, 1 cilt, 298 s.

³ Köprülü F.M. Balaban // İslam ansiklopedisi. İslam alemleri tarih, coğrafya, etnografya ve biyografya lugatı. – Eskişehir, 1997, 2 cilt, 266 s.

⁴ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С. 156, Konukçu E. Agzalan eser, 410-411 s.

⁵ Bayur H. Hindistan tarihi. –Ankara, 1987, 1 cilt, 299 s., Синха Н.К., Банерджи А.Ч. С. 157

güýçleriniň döwletiň demirgazyk-günbataryndaky gowşak serhedinde jemlenmelidigine düşünpdir¹.

Mongol howpuna garşy göreşmek Gyýaseddin Balabanyň içerki we daşarky syýasatynyň özenini düzüpdir. Ol serhetýaka etraplaryny berkitmäge ünsi güýçlendiripdir. Deli soltanlygynyň möhüm ähmiýetli serhet welaýatlary Multany we Dibalpury Balabanyň ikidoganoglany Şirhan dolandyrypdyr. Onuň ölüminden soň bu ýere Balaban öz ogly Muhammedi iberipdir. Bu döwürde Hindistan üçin entek mongol çozuşynyň howpy gutarmandy. Balabanyň ogly, «hakanul-mülk» derejesini alan we halkyň arasynda «hany şehit» diýlip tutulan Muhammet han Penjabyň golaýynda mongollara berk garşylyk görkezipdir. Harby ukyplary ýokary bolan tagt mirasdary ylma aýratyn howandarlyk edipdir. Emir Hysrow Dehlewi we Emir Hasan hut sonuň goldawy bilen döredijilige başlapdyrlar. Meşhur pars şahyry Sagdy onuň Hindistana gelip görmek baradaky çakylygyny gojalandygy sebäpli kabul etmändir. Muhammet Balaban 30 müňden gowrak ikilemäni öz içine alýan pars dilindäki goşgularyň antologiýasyny neşir etdiripdir. Muhammediň inisi Bugra han serhetdäki Sunan-Saman etrabyny dolandyrmaga ygtyýarly edilipdir².

1279-njy ýylda Penjap welaýatyny tozgunçulyga sezewar eden mongollar Deli soltanlygynyň barha içerisine omzapdyrlar. Multandan Muhammediň, Samandan Bugra hanyň, Deliden Mälik Betkarsyň birleşen güýçleri mongollary ýeňlişe sezewar edipdirler. Muhammet Balaban Dibalpuryň golaýynda 1285-nji ýylda mongol serkerdesi Timur hanyň ordasyny ýeňipdir. Bedaunynyň «Müntebahat Tewarih» atly eserinde habar bermegine görä, öýle namazyny okap duran soltan Muhammedi mongollar haýynlyk bilen peýkam atyp öldüripdirler³. Golaýyndakylaryň köpüsi mongollara ýesir düşüpdir. Şolaryň arasynda bolan şahyr Hysrow Dehlewi soňra bu gün barada «Açyk güneşli

¹ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. С. 157, История Индии в средние века. С. 232.

² Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии, С. 157

³ Konukçu E. Hindistan'daki türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt, 411-412 s.

Asmanda ýyldyrym çakdy, Ýerde kyýamat gopdy» diýip ýazypdyr¹. Emir Hysrow Dehlewinîň Muhammede bagyşlanan ajaýyp şygrylary bardyr².

Ogly Muhammediň ölümi Balabana uly ruhy sarsgyn bolupdyr. Gijelerine aglap oglunyň ýasyny tutan, gündizlerine döwlet işlerine amal eden Gyýaseddin Balaban 1287-nji ýylda dünýeden ötüpdir. Ibn Battuta: «Balabanyň Gypjak sähralarynda başlanan durmuşy Delide hasrat bilen tamamlandy» diýip ýazypdyr³.

Taryhy çeşmelerde Balabanyň başarjaň hökümdardygy nygtalýar. Jüzjany onuň «El-Hakanul-Muazzamul Ham-ul Azam Behaulhak weddin Ulug han Balaban al-sultany» lakamyny göterendigini ýazýar. Ol akyllý we başarjaň bir hökümdardy. Dürli wezipelerde gulluk edeni üçin baý terbiýe gazanypdyr. Taryhçylar Nyzameddin Ahmet we Ferişte Balabanyň adalaty döwletiň daýanjy hasaplap, bu babatda hiç kime geçirimlilik etmändigini nygtaýarlar. Ýigrimi ýyllyk hökümdarlyk döwründe örän berk çäreler görüp, halkynyň jan we emläk howpsuzlygyny goramagy başaryp, özünden soňky döwürde hem hormat bilen ýatlanylýan düzgüni ýola goýupdyr⁴. Türk alymy H.Baýur Balabany Delidäki musulman-türk döwletiniň başyna geçen üçünji beýik hökümdar hasaplaýar⁵. Ol orta asyr hindi taryhyndaky seýrek gabat gelýän beýik şahslarynyň biridir⁶. Ol ýaşlygynda içgi we keýpi-sapa bilen meşgullanýan bolsa, soňra bu zatlardan daş durupdyr. Ol tejribeli hökümdar, inçe diplomat, gaýduwsyz we başarjaň serkerde bolupdyr. Awa höwesek bolan Balaban münlerçe atly we pyýada esgerleri bilen uzak wagtlyk sürgün awlaryna çykypdyr. Munuň özi goşunyň türgerleşmegi, harby tilsimleri özleşdirmegi hem-de onuň boş bolmazlygy üçin örän peýdaly bolupdyr¹. Taryhçylar Zyýauddin Baranynyň «Taryhy Firuzşahy», Nyzameddin Ahmedîň «Tabakaty

---

¹ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. Agzalan eser, C. 157

² Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 299 s.

³ Konukçu E. Agzalan eser, 412 s.

⁴ Cohce S. Agzalan eser, 708 s.

⁵ Bayur H. Hindistan tarihi, 1 cilt, 296 s.

⁶ Köprülü F.M. Agzalan makala, 266 s.

Firuzşahy» eserlerinde Balabanyň ogullaryna beren syýasy öwütleri getirilipdir. Olardan Balabanyň has uzakdan görüji syýasatçydygyny aňlamak bolýar².

Gyýaseddin Balaban 40 ýyldan gowrak (1246-1287 ý.)³ Delidäki türkmen soltanlygynyň hökümdary bolupdyr. Öz mülklerini giňeltmäge gönükdirilen basybalyjylykly ýörişlerden gaça duran soltan dowam edýän ýagdaýa görä hereket etmekden ugur almalydygynyň nusgasyny görkezipdir. Deli soltanlygyny mongol çözüşlaryndan berk gorapdyr. Yslamyň sünni mezhebiniň däp-dessurlaryny berk ýöredipdir. Balaban wagtal-wagtal metjide gidip, dini wagyzlary diňläpdir. Mongollardan gaçyp, Hindistana gelen musulmanlara ýakyndan penakärlik edipdir. F.Köprülü Balabanyň hökümdarlyk döwrüni ylmyň we sungatyň hem ösen döwri hasaplaýarlar. Ferideddin Masud, Sadreddin bin Bahadeddin Zekerýa, Bedreddin Gaznaly ýaly şahyrlar, Hamydeddin Dymaşky, Husameddin ýaly tebipler, Hysrow Dehlewi we Hasan Dehlewi ýaly şahyrlar soltan köşgüniň hemaýaty astynda meşhurlyga ýetipdirler⁴.

Hindi alymlary H.K.Sinha we A.Ç.Banerji Gyýaseddin Balaban barada: «Onuň geçirimsizligi kähallatlarda bizde ýigrenç döretse-de, onuň ähtiýalan, haýyn asyrda ýaşandygyny hem ýatdan çykarmaly däldiris. Soltan häkimiýetini berkidip we begzadalaryň ähmiýetini gowşadyp, ol Hindistandaky türki döwlete täze alamatlary goşdy» diýip ýazýarlar⁵.

Balaban uly ogly Muhammediň ölüminden soň beýleki ogly Bugra hany Bengaliýadan çagyryp, öz oruntutary edip belläpdir. Emma Bugra han soltandan birugsat Bengaliýa dolanandygy üçin öz pikirini üýtgedip, agtygy Keýhysrowy (Muhammediň ogly) tagt mirasdary diýip yglan edipdir. Emma köşk emeldarlary soltanyň soňky emrini eda etmän, Bugra hanyň ogly Keýkubady tagta çykarypdyrlar.

1287–1290-njy ýyllar aralygynda Balabanlaryň döwletini Mugyzeddin Keýkubat edara edipdir. On ýedi ýaşynda tagta çykan

---

¹ Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 298 s. Köprülü F.M. Agzalan makala, 267 s.

² Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 299 s

³ muňa onuň Şemsilere gulluk eden döwrem girýär – Awt.

⁴ Köprülü F. Agzalan makala, 267 s.

⁵ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии, –М., 1954, С. 158

Keýkubat, oňat bilim we terbiýe alandygyna garamazdan, atasy Balabanyň ýerini tutup biljek hökümdar däl di. Ol Delidäki Köşki-Lalda oturman, Jamna derýasynyň kenaryndaky Kilugharide ýerleşipdir. Döwlet işlerinden çetleşip, özüni keýpi-sapa bagyşlapdyr. Zyýaeddin Barany onuň eden üýtgeşmeleri barada «Metjitler boşady, meýhanalar doldy» diýip ýazypdyr¹. Hökümdarlyk ukyby bolmadyk Keýkubat Nyzameddin diýen bir emeldaryň elinde oýnatga öwrülipdir². Bu arada Timur hanyň ýolbaşçylygynda uly mongol ordasy Penjaby eýeläpdir. Emma olar yzyna serpikdirilipdir. Oglunyň naýybynyň elindäki oýunjaga öwrülip, türki emirleriň garşysyna ýöredýän syýasaty göwnünden turmadyk Nasyreddin Tugra han Delä ýöriş edipdir. Ataly-ogul Gogra derýasynyň kenarynda duşuşypdyrlar. Olaryň arasyndaky söweşiň öňi alnypdyr. Çeşmeleriň habar bermegine görä, Bengaliýanyň häkimi bolan Bugra han ogly Keýkubada birnäçe öwüt-nesihatlary beripdir. Naýybyny wezipesinden aýyrmagy we halaç emirine wezipe bermegi tekli edipdir³. Şundan soň Keýkubat öz häkimligini gaýtadan berkitmäge çalşypdyr. Ol öňki naýybyny häkimlikden çetleşdirip, Jeleddin Firuz Halajyny goşunbaşy edip belläpdir. Keýkubat ysmaz keseline uçransoň, tagta onuň ýaşajyk ogly Keýumersi geçiripdirler. Hindi taryhçysy K.S.Lal özüniň «Halaçlaryň taryhy» diýen işinde Jeleddin Firuzş Halajynyň Delini eýeläp, Keýumersi öldürdendigini ýazýar. Şeýlelikde, Deli soltanlygyny 24 ýyl edara eden Balabanlar neberesi öz ornuny Halaçlar neberesine beripdir. Taryhçy Zyýaeddin Baranyň ýazmagyna görä, «Deli soltanlygy soltan Şyhabeddin Gurlynyň mirasdüşerleri bolan türki memluklaryndan Halaçlaryň eline geçipdir»⁴.

¹ Konukçu E. Hindistan'daki türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt, 412 s.

² Рыжов К. Все монархи мира. Мусульманский Восток. VII–XV вв. –М.: «Вече», 2004, С. 282.

³ Türkler, 8 cilt, –Ankara, 2002, 709 s.

⁴ Lal K.S. History of the Khaljis. – London, 1967, p. 8-9.

VII BAP.

HINDISTANDAKY HALAÇ NESİLŞALYKLARY

Hindistanda gurlan türkmen döwletleriniň arasynda Halaç neberesine uly orun degişli. Halaç neberesi tarapyndan Hindistanda iki sany özbaşdak nesilşalyk – Lakhnautdaky halaç soltanlygy we Malwadaky halaç soltanlygy esaslandyryldy. Bu iki özbaşdak soltanlykdan daşgary, halaçlar 1290–1320-nji ýyllar aralygynda Delidäki türkmenleriň soltanlygyny dolandyran dördünji nebere hasaplanýar¹.

Halaç nesilşalyklarynyň Hindistanyň taryhyndaky ornuna baha bermezden ozal «halaç» sözüniň sözköki manysyna düşündiriş bermegi hem-de halaçlaryň gelip çykyşynyň, olaryň Hindistana aralaşmagynyň üstünde durmagy zerur hasaplaýarys.

«Halaç» sözüniň sözköki manysy. Gadymy türkmen taýpasynyň adyny aňladýan «halaç» sözüniň sözköki manysy barada birnäçe maglumatlar bar. Mahmyt Kaşgarly halaçlara 24 türkmen taýpasynyň ahyryndan orun berýär. Fazlalla Reşideddiniň «Oguznamasynyň» «Oguzyň Yrak tarapa iberen ilçileriniň zikri» barada halaç adynyň aýalynyň hamyladygy zerarly goşuna gijä galyp gelen esgere dakylan atdygy barada şeýle rowaýar getirilipdir: «... Nägehan üç-dört dünden soň bir sülgün tutan şagalyň üstünden bardylar. Ol hatynyň äri bir agaç [taýak] ol şagala urup, sülgünü alyp, bişirip hatynyga getirip berdi kim, ony iýib, ogluna süýt bergeý. Niçe günden soň olar Oguzyň [leşkeriniň] yzyndan ýetdiler erse, ol kişi Oguz aldyga geldi. Oguz andin sordy kim: «Ne ýerde erdiň we neçün giç galdyň?!» Ol [kişi] diýdi: «Hatynymyň doguran wagty boldy, ol sebäpden hyzmatyňyza gijiräk ýetişdim». Oguz ondan bu sözüni gulak asarlyk görmän, oňa melamat kylyb, diýdi kim: «Bir hatyn dogurary üçin giç galdyň, indi bu ýerde säkin bol!» we türki til birle diýdi kim: «*Kal aç*», ýagny zaman bizden kal.

---

¹ Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt. 417 s.

Oguz bu sözüni diýdi erse ol anda galyp, «halaç» boldy. Bu ygtybar birle barça halaç nesli we perzentleri ol kişiniň neslindendirler»¹. Abulgazy Bahadyr han «Türkmenleriň nesil daragty» diýen işinde «halaç» sözüniň manysyny «Oguznamadaka» meňzeş ýagdaýda düşündirýär².

Abulgazy han şol eseriniň «Oguz hanyň oglanlary we nebereleriniň zikri» bölümünde» halaçlary Oguz hanyň nesline degişli etmändir: «...Imdi bir niçe iller kim Oguz han anlarga at goýupdyr, emma Oguz han neslinden emes, andag hem bolsa şol toýda bar erdiler, ol sebäpden atlaryny namada bitiptular. Anlaryň atlary bular turur: «Kaňly, Kypjak we Karlyk we *Kalaç*». Abulgazy «Gün hanyň inileri we oglanlaryga orun bergeniň zikrinde» Gün hanyň altyn öýüniň sol ýanyndaky üçünji öýde ýerleşen Dag hanyň uly ogly Salyryň atyny halaçlaryň tutandygyny ýazýar³.

XV asyrdaky ýaşan türkmen taryhçysy Ýazyjy ogly Aly «Seljuk türkmenleriniň taryhy» diýen işinde *kalaç (halaç)* taýpasyny uýgurlar, gypjaklar, kaňlylar, garlyklar bilen bilelikde Oguzyň agtyklary bilen birleşen käbir doganlarydyr doganoglanlaryndan dörän taýpalaryň hataryna goşýar hem-de «Oguznamadaky» ýokarda ýatlanan rowaýaty getirýär⁴.

Nurmuhammet Andalyp özüniň «Oguznama» poemasynda «halaç» adynyň gelip çykyşyny şahyran dilde şeýle düşündirýär:

...Taky anda turup, tynç aldy bir ýyl,
Ki andan soň Misirge ýükledi pil.

Otuz-kyrk mün pil-u-pälwany birlen
Jünäp gitdi ki genj-u käni birlen.

Ýene bir niçe mün çerik-u esker

---

¹ Reşideddin Fazlalla. Oguznama. –Aşgabat, 1990, 55-56 s.

² Abulgazy Bahadur han. Şejereýi terakime (türkmenleriň şejeresi). –Aşgabat, 1992, 60-61 s.

³ Abulgazy Bahadur han. Agzalan eser, 66-67 s.

⁴ Ýazyjy ogly Aly. Seljuk türkmenleriniň taryhy. –Aşgabat.: «Miras», 2004, 1 jilt, 16, 23-24 s.

Alyp çykganda toldy bahr ile ýer.

Biraz türk jemg olup arz etdi hanga,
Alar garyp, her, muhtaç erdi nanga.

Tiýdiler şaha: «Bizler galla ajy,
Seniň yhsanyň ermiş deňiz möwji.

Ki bizlerge sary aýlansa tolkun,
Bolar erdi garypnyň köňli galkyn».

Bularga tiýdi han: «Sen kitme, gal aç!»
Oşol günden aňa at galdy Galaç.

Ýene anlarga köp engam-u yhsan
Berip, Galaçlarny şat etdi çendan.

Oşol «galaç» sözi özgerlip imdi,
«Halaç» tiýr niçe millet aňa şimdi¹.

Uýgur elipbiýinde ýazylan «Oguz kagan dessanynda» Oguz hanyň goşunynyň ýörişde mahaly ýolda diwary altyndan, penjiresi kümüşden we üsti demirden basyrylan öýe gabat gelendigi, öz esgerleriniň birine bu jaýyň gapysyny açmak üçin «*Gal, aç*» diýen buýrugy berendigi aýdylýar².

Dilçi alym S.Atanyýazow halaç taýpasynyň ady bilen bagly rowaýatlaryň halaç etnoniminiň hakyky manysy bilen dahylynyň ýokdugyny, ýöne olaryň eýýäm orta asyrlarda *halaç* sözünüň manysynyň unudylandygyna güwä geçýändigini nygtaýar. Alym G.Wamberiniň *halaç* sözünüň aslyny *gylyç* sözünden gözleýändigini, S.Agajanowyň

---

¹ Nurmuhammet Andalyp. Şygylar hem poemalar. –Aşgabat, 1990, 99 s.

² Köprülü M.F. Halaç // İslam ansiklopedisi. –Eskişehir, 1997, 5/1cilt, 110 s.

seljuklar döwletinde garyplaşan ilata *kalaş* diýilendigini belläp, adyň manysy baradaky bu pikirleriň göwnüňden turmaýandygyny belleýär. S.Atanyýazowyň pikirçe, *halaç* diýen etnik at *hal* (*kal*) diýen sözden we gadymy köplügi aňladýan *-aç* goşulmasyndan durýar. Alym *hal/kal* sözünüň onuň manysyna kybapdaş sözi tapmandygyny, ýöne şor diýen türki halka soň goşulan *kalar* atly taýpanyň bolandygyny, *halama*, *hallar*, *kalfa*, *halhal*, *halhar* diýen türkmen urug-tireleriniň atlarynda-da duş gelýän *hal* sözünüň öň *kal* görnüşinde bolandygyny ärsary şiwesindäki *galak* diýen söze esaslanyp bu sözün gadym döwürde «topar, topbak, üýşmek» diýen manyny aňladandygyny çaklaýar¹.

Muhammet al-Horezmi X asyryň II ýarymynda ýazan «Mafatih al-ulum» atly eserinde Toharystanda ýaşaýan halaçlaryň haýtallaryň, ýagny eftalitleriň nesilleridigini ýazýar².

Halaçlaryň Hindistanda ornaşmagy. Orta asyr taryhy çeşmelerinde halaçlaryň ýaşan ýerleri hakda maglumatlar saklanyp galypdyr. Ibn Hordadbegiň maglumatlarynda halaçlaryň Jeýhun derýasynyň günbatarynda ýaşaýandygy görkezilýär. Istahri (X asyr) halaçlaryň ir döwürden bäri häzirki Owganystanyň günortasynda, Hindistan bilen Sistanyň aralygynda ýaşandygyny, daş keşbi, häsiýeti, geým-gejimi we din babatda türkidadigini ýazýar. «Hududyl älem» eserinde (X asyr) Gazna we onuň töwereginde, Balh, Toharystan, Bust we Güzkanan etraplarynda baý goýun sürülerine eýe bolan halaç taýpalarynyň köplük bolup ýaşaýandygy aýdylýar³.

Türk alymy M.F.Köprülü ýokarky aýdylanlara salgylanylyp, halaçlaryň uly toparlarynyň X asyrdan has öň Jeýhun derýasynyň günbataryna we günortasyna geçip, häzirki Owganystanyň günorta we Eýranyň gündogar böleginde ýaşandygy baradaky netijä gelýär. Emewi halyflarynyň döwründe Eýranyň jümmüşine aralaşyp, Hindistana hereket eden musulman goşunlary bu ýerlerde halaç türkmenlerine gabat

¹ Atanyýazow S. Şejere (Türkmeniň nesil daragty). –Aşgabat, 1994, 216-217 s.

² Köprülü M.F. Halaç // İslam ansiklopedisi, –Eskişehir, 1997, 5/1 cilt, 111 s.

³ Köprülü M.F. Agzalan makala, 111 s.

gelipdirler¹. W.W.Bartold, Pawerti halaçlaryň türkidigini, b. e. VI asyrynda Owganystanyň Gilmend derýasynyň boýundaky Halaç etrabynda ornaşandyklaryny, owganlaryň käbir dâp-dessurlaryny özüne alandygyny belleýärler².

Gaznaly türkmenleriniň döwletinde halaçlaryň harby-syýasy ähmiýeti uly bolupdyr. Söbük tegin Gaznany eýelemänkä halaçlaryň gozgalaňlaryny basyp ýatyrypdyr. Emma Gaznada hökümdarlygyny ýola goýansoň, goşunyň esasy bölegini halaçlardan düzüpdir³. Halaç türkmenleri Mahmyt Gaznalynyň Samanly, Garahanly döwletleriniň garşysyna, Hindistana guran ýörişlerine işjeň gatnaşypdyrlar⁴. Daňdanakan söweşinden soň Gaznaly soltany Mesudyň halaçlar bilen arasyna tow düşüpdür⁵. Ýeri gelende ýatlasak, orta asyrlarda düzüminde halaçlar bolan goşun diňe üstünlik gazanýan goşun hasaplanypdyr. Nurmuhamet Andalyp hem ýöne ýere:

Oşol wagt her çerikniň öňünde

Halaç bolsa rowaç bolmuş jeňinde

— diýip ýazmandyr⁶.

Owganystanda gaznalylaryň ýerini gurlularyň almagy bilen halaçlar bu täze nesilşalyk bilen hem dostluk aragatnaşygyny ýola goýupdyrlar. Muyzeddin (Şyhabeddin) Gurlynyň goşunynda halaç nökerleri hem gulluk edipdirler⁷. XII asyryň ahyrynda tagta geçen Gurly soltanlar halaç begleriniň goldawyna daýanypdyrlar. Fahreddin Mübäreksa Kutbeddin Aýbegiň entek Gur soltanlarynyň Hindistandaky naýyby wagtyndaky goşunynda türkler, gurlular, horasanlylar, hindiler bilen bilelikde halaçlaryň hem gulluk edendigini ýazýar¹.

Gur döwleti Köneürgenç türkmenleriniň hökümdary Alaeddin Muhammet tarapyndan ýykylansoň, halaçlar onuň tabynlygyna giripdir.

---

¹ Köprülü M.F. Agzalan makala, 111-112 s.

² Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии (XIII – середина XVIII в.).—М.: «Наука», 1965, С. 71

³ Konukçu E. Halaciler // İslam ansiklopedisi. —İstanbul, 1997, 15 cilt, 229 s.

⁴ Ibn Esir. Kâmil taryh. —Aşgabat.: «Miras», 2005, 1 jilt, 131-132 s., Muhammet Utby, Soltan Mahmyt Gaznalynyň taryhy. —Aşgabat.: «Miras», 2005, 200, 2002, 296 s.

⁵ Konukçu E. Agzalan makala, 229 s.

⁶ Nurmuhamet Andalyp. Şygyrlar hem poemalar. —Aşgabat, 1990, 100 s.

⁷ Ibn Esir. Kâmil taryh. 2-nji jilt, 247 s.

«Tabakaty Nasyry» çeşmesiniň habar bermegine görä, 1217-nji ýylda Köneürgenç türkmenleriniň döwletine tabyn halaçlar Mälik han Halajyň serkerdeliginde Sinde girse-de, Nasyreddin Gabaja olary ýeňip, serkerdelerini hem öldüripdir². Halaçlar Alaeddin Muhammediň goşunynyň sapynda Samarkandy mongollaryň çozuşyndan goramaga hem gatnaşypdyr. Muhammet mongollardan ýeňlensoň Horasandan we Mawerannahrdan çekilen halaçlar Gur, Germsir, Gazna etraplarynda we Gilmend derýasynyň boýlarynda ýaşayan taýpadaşlary bilen birleşip, Peşewarda Mälik Seýfeddin Uragyň töwereginde jemlenipdirler. Germsir halaçlaryna degişli bolan Muhammet Bagtyýar Halajy hem şolaryň arasynda eken³.

1221-nji ýylda Perwanada bolan söweşde halaçlar Jelaledдиниň goşunynyň çep ganatynda söweşip, mongollar üstün çykylmagynda hut halaçlar öz mynasyp goşandyny goşupdyr. Emma kaňlylaryň serkerdesi Seýfeddin Uragyň ýersiz olja dawasyna başlamagy hem-de gije nökerlerini alyp, Jelaledдиниň goşunyndan aýrylmagy bilen halaçlar, gurlular we beýleki türkmen taýpalaryndan düzülen goşun birlikleri hem olara goşulyp, Peşawara gidipdirler. Halaçlaryň 5-6 müň öýlüsiniň baştutany Nuh Jandar bilen Seýfeddin Uragyň arasyndaky köne duşmançylyk zerarly ganly çaknyşyk bolupdyr⁴.

Halaçlar orta asyrlarda Eýrana, Yraga, Kryma, Türkiýä hem ýaýrapdyrlar.

Indi bolsa halaç türkmenleriniň Hindistanyň taryhynda nähili yz galdyrandygyny olaryň bu ýerde guran döwletleriniň — Malwa we Bengaliýa halaçlarynyň döwletiniň hem-de Deli türkmenleriniň soltanlygyndaky halaç nesilşalygynyň mysalynda seredip geçeliň.

---

¹ Ашрафян К.З. Делийский султанат. —М., 1960, С. 69

² Köprülü M.F. Halaç // İslam ansiklopedisi. —Eskişehir, 1997, 5/1cilt, 113 s.

³ Konukçu E. Halaciler // İslam ansiklopedisi. —İstanbul, 1997, 15 cilt, 229 s.

⁴ Köprülü M.F. Agzalan makala, 113 s.

BENGALIÝADAKY HALAÇ SOLTANLYGY (1202–1227)

Bengaliýadaky (Lakhnaut) halaç soltanlygyny esaslandyryjy Muhammet Bagtyýar Halajy hasaplanýar. Ol Kutbeddin Aýbegiň döwürdeşi we egindeşidir. Taryhy çeşmelerde onuň ady Ygtyýareddin Muhammet görnüşinde hem gabat gelip, Bagtyýaryň ogludygyny aýdylýar¹. Onuň ata-babalary Owganystanyň Gur welaýatynda, Gilmenderýasynyň boýunda ýaşapdyr. Muhammet Bagtyýar Germsirde doglupdyr. Onuň agasy (kakasynyň dogany) Muhammet Mahmyt Hindistanda Aýbegiň hyzmatynda bolupdyr. Özüne çekiji aýratyn tapawutly taraplarynyň ýokdugy üçin Muhammet Bagtyýar ilkibada Gur goşunyna alynmandyr. Bedaunyň sypahsalary Hasan Edibiň ýanynda biraz wagt gulluk edensoň, kiçiräk ýygynyň başynda, hindilerden alnan bir galany goramaga iberilipdir. Ýokarda ýatlanan agasy aradan çykansoň, onuň eýeçiligindäki Kaşmandy timarynyň (timar — harby gulluk üçin berilýän ýer paýy – J.H., J.G.) eýesi bolupdyr. Gün geçdigiçe Muhammet Bagtyýaryň goşuny we abraýy artypdyr. Audyň häkimi Mälik Hüsameddin Agylbeg² Muhammet Halaja Gang we Sunderýasynyň arasyndaky ýerleri dolandyrmaga beripdir³. K.Z.Aşrafýan Muhammet Bagtyýaryň Kaşmandydan soňra Bhagwat we Bhiuli etraplaryny eýeländigini, bu ýerlerden Munire we Bihara ýörişler gurandygyny ýazýar⁴.

Muhammet Bagtyýar Halajy Demirgazyk-Gündogar Hindistany ilkinji bolup boýun egdiren türkmen soltanydyr. Ol 1202-nji ýylda Bihar galasyny eýeläpdir. Hindistanyň taryhyndan meşhur türk hünärmeni Hikmet Baýur Muhammediň bu galany 200 atlysy bilen boýun egdirendigini ýazýar¹. Bihar galasynyň ady ýerli ilatyň dilinde «uniwersitet» manysyny aňladyp, gala boýun egdirilen wagtynda ol

¹ Bayur H. Hindistan tarihi. –Ankara, 1987, 1 cilt, 272 s.

² Onuň adyny Ogulbeg görnüşinde berýän awtorlar hem bar // Bayur H. Agzalan kitap, 272 s.

³ Cohce S. Hindistanda kurulan türk devletleri // Türkler. 8 cilt. –Ankara, 2002, 692 s., Genel türk tarihi. –Ankara, 2002, 5 cilt. 318-319 s.

⁴ Ашрафян К.З. Делийский султанат. К истории экономического строя и общественных отношений (XIII–XVI вв.). –М., 1960, С.39.

ýerde ençeme mekdep we kitaphana bolupdyr. Kitaplaryň köp bölegi Muhammet Bagtyýar tarapyndan Delä iberilipdir².

Bihary boýun egdirensoň şöhraty hasam artan Muhammet Bagtyýar Halajy Kutbeddin Aýbege tabyndygyny bildirmek üçin uly sowgat-serpaýlar bilen Delä barypdyr. «Tabakaty Nasyry» eserinde habar berlişine görä, Aýbegiň emirleriniň käbiri täsiri barha artýan halaç beginiň şöhratyny gabanypdyrlar, onuň ganyny gyzdyrypdyrlar. Muhammedem edermenligini görkezmek üçin orta çykypdyr – pil bilen ýekme-ýek söweşipdir, piliň holtumyna topuzy (gürzüsi) bilen urup, ony gaçyrypdyr³. Muhammet Bagtyýar Halajy Aýbegden Bihary we Lakhnauty dolandyrmaga we öz adyna hutba okatmaga ygtyýar berýän perman hem-de halat-serpaý bilen yzyna dolanypdyr⁴. Deli soltany Kutbeddin Aýbeg Muhammet Halajyny goldap, ony basyp alan ýerlerine naýyp edip belläpdir.

Muhammet Bagtyýaryň bitiren uly hyzmaty onuň Bengaliýany boýun egdirmegidir. Ol 1202-nji ýylda esasy güýçlerinden aýrylyp, bary-ýogy 18 esgeri bilen Bengaliýanyň merkezi Nudiýany eýeläp, bu ýerdäki hindi rajasynyň hazynasyny, söweş pillerini olja alypdyr⁵. Hindileriň Sena hanedanynyň paýtagty hasaplanýan Lakhnaut şäheriniň eýeläp, şol şäheriniň ady bilen baglanyşykly taryha giren Lakhnaut halaçlarynyň soltanlygynyň düýbünü tutupdyr⁶. Taryhçy Jüzjanynyň «Tabakaty Nasyry» kitabynda ýazmagyna görä, Muhammet Bagtyýar gysga wagtyň içinde Lakhnauty abadanlaşdyrypdyr: birnäçe metjitleri, medreseleri açypdyr, köp sanly türkmen maşgalalaryny bu ýere göçürip getiripdir⁷. Döwletiň paýtagty edilip Gangyň kenaryndaky Lakhnaut şäheri saýlanyp alnypdyr⁸.

---

¹ Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 273 s.

² Genel türk tarihi. 5 cilt. – Ankara, 2002, 364 s.

³ Bayur H. Hindistan tarihi. –Ankara, 1987, 1 cilt, 273 s.

⁴ Cohce S. Hindistanda kurulan türk devletleri // Türkler. 8 cilt. – Ankara, 2002, 692-693 s.

⁵ Genel türk tarihi. 5 cilt. –Ankara, 2002, 319 s.

⁶ Konukçu E. Halaciler // İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1997, 15 cilt, 227 s.

⁷ Genel türk tarihi. –Ankara, 2002, 5 cilt, 319 s.

⁸ Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М, 1960, С.40 s.

Öz döwletini esaslandyransoň, Muhammet Bagtyýar Halajynyň harby kuwwaty hasam artypdyr. Goşunynyň sany 10 müňden geçip, onuň esasy bölegini Owganystandan göçüp gelen halaç türkmenleri düzüpdir. Muhammet öz hyzmatyna geçen ýakyn garyndaşlaryna timar ýerlerini paýlap berip, kiçiräk ýörişlere olary ýollapdyr¹.

Muhammet Bagtyýar Halajy 1205-nji ýylda 16 müň atlysy² bilen Tibet ýörişine çykypdyr. «Tabakaty-Nasyry»-da habar berilmegine görä, Kerem-Beten diýen ýerde, ok-ýaýy ezber ulanan, daşky geýimi boýunça halaçlara meňzän, dinibaşga türkler bilen bolan söweşde halaçlar ýeňilýär³. Yza çekilen halaçlary Brahmaputra derýasynyň gözbaşyna golaý ýerde Assam rajasy agyr ýeňlişe sezewar edipdir. Goşunynyň köp bölegi derýada gark bolan Muhammet Bagtyýar 200 atlysy bilen paýtagtyna dolanyp barypdyr⁴.

Muhammet Bagtyýar Halajynyň Tibet ýörişi hakda soltanyň köşgünde bolup, takyk maglumatlary eşiden taryhçy Jüzjany şeýle maglumatlary berýär: «... Goşun 15 günün dowamynda Bagmati derýasynyň kenary boýunça hereket edipdir... Derýadan uzak bolmadyk ýerde daşdan salnan Kar-Battan (Karar-Pattan) galasy bardy. Bu ýerde uly mal bazary bolup, onda her gün 1500 sany at satylypdyr. Lakhnauta eltilýän atlaryň ählisi şu ýerden äkidilipdir. Ýerli ýaşajylaryň ýaraglary (naýzalary, galkanlary, gylyçlary, tuwulgalary) bambukdan edilipdir, ähli esgeri ýaýçylar bolupdyr. Bagtyýaryň goşuny gala ýakynlaşyp, onuň töweregini talap başlapdyrlar. Ýerli halk erjel garşylyk görkezipdir. Bagtyýar han uly ýitgi çekipdir: köp esgeri öldürilipdir ýa-da ýaralanypdyr. Yza çekiliş başlanypdyr. Goşunyň yza çekilýän ugrundaky ýerli halk ähli zady ýakyp, dürli tarapa gaçypdyr. Ne azyk, ne-de ot-iým tapyp bolýardy. Esgerler öz atlaryny öldürip, etini iýipdirler. Musulman goşuny «kapyrlar» tarapyndan hüjüme sezewar bolupdyr. Goşunyň

---

¹ Türkler. 8 cilt, 693 s.

² H.Baýur ony 10-12 müň atly ýörişe çykdy diýip görkezýär – Hindistan tarihi. 273 s.

³ Genel türk tarihi. 5 cilt. –Ankara, 2002, 365 s.

⁴ Togan Z.V. About the Campaign of the Indian Kalach-Turks against the Keraits of Mongolia in Northern Tibet in 1205-1206 // Journal of Pakistan Historical Society. XII/3, p. 187-194.

köpüsi Bagmati derýasyndan geçeninde gark bolupdyr. Bagtyýar hana ýüzlerçe atlysy bilen Lakhnauta dolanyp barmak nesip edipdir¹.

Muhammet Bagtyýar Halajynyň ölümi barada iki hili maglumat bar. Olaryň birine görä, ýokarky ýörişinden şowsuz dolananyna gynanan soltan, keselläp, 1206-njy ýylda aradan çykypdyr². Beýleki maglumata görä, ol Aly Merdan atly bir emir tarapyndan öldürilipdir³. Muhammet Bagtyýar ömrüniň ahyryna çenli hojaýyny Kutbeddin Aýbege tabyn ýagdaýda galypdyr. Ony hormatlap, elmydama sowgatlar iberip durupdyr. Muhammet Bagtyýar Mälikul-Gazy (söweşiji gazy) lakamy bilen meşhur bolupdyr⁴.

Muhammet Bagtyýar Halajynyň türkmenleriň demirgazyk-günbatar Hindistandaky häkimiýetini berkitmekde bitiren hyzmatlary uludyr. Ol Bengaliýada halaç soltanlygyny berkitmekde diplomatik serişdelerinden hem peýdalanyrdy. Köneürgenç türkmenleriniň hökümdary Muhammede, Bagdatdaky Apbasy halyfy Nasyra (1180–1225) ilçiler, Hindistana dürli taryhy döwürlerde baran türkmen taýpalarynyň üstüne wekiller iberipdir⁵.

Gang derýasynyň gözbaşyny alyp gaýdýan ýerlerini ilkinji gezek tabyn eden türkmen hökümdary Muhammet Halajy hakynda Hywa hany we taryhçy Abulgazy Bahadur han özüniň «Türkmenleriň nesil daragty» diýen kitabyňyň «Oguz hanyň Eýran, Şam we Müsüre ýörişiniň beýany» diýen bölümünde şeýle ýazypdyr: «Balha degişli Gur diýen şäherde oturýan halaçlarda ady Muhammet, lakamy Bagtyýar diýen bir pälwan ýigit bardy. Hindistanyň Deli diýen şäherinde Kutbeddin [Aýbeg – J.H., J.G.] diýen bir musulman patyşa bardy. Muhammet baryp oňa nöker boldy. Birnäçe ýyldan soň uly beg boldy. Kutbeddin Muhammet Bagtyýary goşunbaşy edip Kaşmiriň ýanyndaky Bahar ýurduna iberdi. Ol Bahar we ondan gündogarda ýerleşen Lekmir ýurduny eýeledi. Lekmiriň demirgazygynda ýene bir uly şäher bardy, ady Lektunydy

¹ Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М, 1960, С.197 s.

² Türkler. –Ankara, 2002, 8 cilt, 693 s

³ Konukçu E. Halaciler // İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1997, 15 cilt, 227 s.

⁴ Bayur H. Hindistan tarihi. –Ankara, 1987, 1 cilt, 272 s.

⁵ Annagurbanow B. Hindistandaky türkmen soltanlyklary // «Türkmen sesi», Nowruz, 1997.

(Lakhnaut – J.H., J.G.). Baryp ony-da aldy we hutbany öz adyna okadyp, zikge pula hem öz adyny urdurdy. Lektuny şäherini paýtagt edinip oturdy. Halaç ilinden on müň adam onuň ýanyna ýygnandy»¹. Taryhy wakalaryň teswirini taraşlamaga ussat bolan Nurmuhammet Andalyp hem «Oguznama» atly meşhur edebi-taryhy eserinde Muhammet Bagtyýar Halajy barada şeýle ýazýar:

Muhammet Bagtyýar atlyk bir han,
Hyraç etmiş halaçdan, gitdi bir ýan.

Anyň paýtagty Lektun atlyk bir şähr,
Ajaýyp lälezar ol bagy - hoşbähr.

Kakyp adyga zikge Bagtyýar han,
Tüzüp döwlet, hyruç etdi ki çendan².

Indi bolsa Muhammet Bagtyýar Halajynyň oruntutarlary hakda biraz durup geçeliň. Onuň ölüminden soňra mäligi Yzzeddin Muhammet bin Şiran Halaçlaryň Bengaliýadaky hökümdarlygyny dowam etdirip ugrapdyr. Bu barada Abulgazy Bahadyr han: «Barja halaç halky üýşüp, Şiran diýen adamy patyşa göterdiler» diýip ýazýar³. Yzzeddin ülkedäki gapma-garşylyklaryň soňuna çykyp, öz abraýyny ýokary galdyrmagy başarypdyr. Daşary syýasatda ol Deli soltanlygyndan özbaşdak bolmaga çalşypdyr. Emma onuň bu synanyşygy şowsuz tamamlanypdyr. Santus bilen Maksidanyň aralygyndaky söweşde halaçlar Deli soltanyndan ýeňlipdirler. Yzzeddin Muhammet ýaralanyp, aradan çykypdyr⁴.

Mälik Alaeddin Aly Bengaliýanyň tagtyna geçen üçünji halaç soltanydyr⁵. Ol 1214-nji ýyla çenli hökümdar bolýar. Emma, gün-günden akly gidip ugran Aly dürli bahanalar bilen özüne bäsdeş hasaplan

---

¹ Abulgazy Bahadyr han. Türkmenleriň nesil daragty. –Aşgabat, 1991, 27 s.

² Nurmuhammet Andalyp. Şygırlar hem poemalar. –Aşgabat, 1990, 99-100 s.

³ Abulgazy. Agzalan eser, 23 s.

⁴ Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt, 416 s.

⁵ H.Baýur ony Merdan ogly Aly diýip atlandyrypdyr – Hindistan tarihi. –Ankara, 1987, 1 cilt, 280 s.

mäliklerini öldürdip başlapdyr¹. Ahyry halaç mälikleri dildüwşik ýoly bilen ondan dynypdyrlar².

Gyýasetdin (Hüsametdin) ibn Iwaz (Öwez) Halajy 12 ýyllap Bengaliýadaky Halaç soltanlygyny dolandyrypdyr. Hazynasynyň köp bölegini metjit-medreseleriň, ýollaryň we köprüleriň gurluşygyna harçlapdyr. Seýitlere we alymlara ýakyndan howandarlyk edip, olara aýlyk belläpdir. Bengaliýanyň golaýyndaky Tirhut, Bangah, Kamarupa, Jajnahar ýaly ýerler Halaçlaryň häkimiýetini kabul edipdirler. Onuň döwründe öň hindi rajalarynyň başarmadyk kanal gurluşygy alnyp barlypdyr. Bu bolsa Gangyň joşup, suw basmagyna garşy göreşmekde önjeýli bir tagalla bolupdyr³.

Delide tagta geçen Şemseddin Iltutmyş gündogardaky topraklary basyp almaga girişipdir. Bu ýagdaý Şemsiler bilen Halaçlaryň arasyndaky dawalara sebäp bolupdyr. 1226-njy ýylyň başlarynda mälikler Nasyreddin Muhammediň we Izzeddin Mälik hanyň serkerdeligindäki Şemsi goşuny Bengaliýany basyp alypdyr. Bu arada Kamarupa etraplarynda gezip ýören Halaç soltany derrew öz paýtagtyna dolanyp, şemsilere garsy herekete geçipdir⁴. 1227-nji ýylda Bengaliýanyň paýtagty Lakhnaut Şemsiler tarapyndan eýelenipdir⁵. Şemsiler ýadaw halaç goşunyna zarba urup, köpüsini gyrypdyr. Çaknyşykda Gyýaseddin Öwez Halajy öldürilipdir. Gyýaseddiniň ogly Bilge Mälik 1230-njy ýylda gozalaň turuzsa-da, dessine ony basyp ýatyrypdyrlar⁶. Halaçlaryň Bengaliýadaky döwletiniň dargandygy barada Abulgazy Bahadyr han şeýle ýazýar: «Ondan [Öwez — awt.] soň ol ýurt kalaçlaryň golundan çykdy, özge kişiniň eline düşdi»¹. Şeýlelikde, halaçlaryň Bengaliýada (Lakhnautda) 28 ýyl dowam eden soltanlygy 1230-njy ýylda resmi taýdan Şemsiler neberesine tabyn bolupdyr. Emma munuň özi halaçlaryň taryh sahnasyndan düşendigini asla aňlatmaýar.

¹ Abulgazy Bahadyr han. Türkmenleriň nesil daragty. –Aşgabat, 1991, 23-24 s.

² Konukçu E. Halaciler // İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1997, 15 cilt, 227 s.

³ Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya , 1994, 9 cilt, 416 s.

⁴ Şol ýerde, 416-417 s.

⁵ История Индии в средние века. –М., 1968, С. 230.

⁶ İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1997, 15 cilt, 227 s.

Hindistanyň syýasat asmanynda parlak ýyldyz ýaly şugla saçan Deli, şeýle hem Malwa halaçlarynyň soltanlygy baradaky esasy söhbet entek önde.

HALAÇLARYŇ DELIDÄKI NESİLŞALYGY

Halaçlar Kutbylardan (Memluk soltanlar), Şemsilerden we Balabanlardan soňra Delidäki türkmen soltanlygyny dolandyran dördünji neberedir. 1290–1320-nji ýyllar aralygynda höküm süren bu nesilşalykda Jeleddin Firuzşa (1290–1296 ý.), Rukneddin Ybraýym (1296-1296 ý.), Alaeddin Muhammet Halajy (1296–1316 ý.), Şyhbeddin Omar (1316–1316 ý.), Kutbeddin Mübäreksa (1316-1330 ý.) öňe saýlanypdyrlar. Bu nesilşalygyň iň soňky hökümdary Nasyreddin Hysrowşa halaçlar neberesine degişli bolman, olardan öýlenendigi sebäpli tagta geçmegi başarypdyr².

JELEDDİN FİRUZŞA (hökümdarlyk ýyllary 1290-1296 ý.)

Jeleddin Firuzşa halaçlaryň Delidäki nesilşalygynyň ilkinji soltanydyr. Onuň doglan wagty barada anyk maglumat ýok. Kakasynyň «ýugruş» (wezir) lakamyny götermegi onuň abraýly, asylly maşgaladygyny görkezýär³. Türk alymy H.Baýur Jeleddin Firuzşanyň kakasynyň gunduzly (Gunduz – Owganystanyň bir welaýaty – J.H., J.G.) Tülek (Dülek) handygyny, Ýugruş han atly doganynyň bolandygyny, ikinji oglunyň adynyň Ärguly (Erkli) bolandygyny ýazýar⁴. Jeleddin Firuzsa ilkibada Balabanlaryň hyzmatynda bolupdyr. Ser-i Jandar (hökümdaryň janpenalarynyň başlygy) wezipesinde özüni görkezendigi üçin Samananyň häkimligine bellenipdir. Soňra Delä çagyrylyp, Aryz-i Memalik (baş serkerde) derejesi berlip, Baran etraby ykta edilip

---

¹ Abulgazy Bahadyr han. Türkmenleriň nesil daragty. –Aşgabat, 1991, 24 s.

² Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya , 1994, 9 cilt, 417 s.

³ Köprülü F. Firuz şah Halaci // İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1996, 13 cilt. 141 s.

⁴ Bayur H.Hindistan tarihi. 1 cilt, –Ankara, 1987, 301 s.

berlipdir¹. Muyzeddin Keýkubady we türki begleriniň tagta çykaran ýaşajyk soltany Şemseddin Keýumersi aradan aýryp, 1290-njy ýylyň Oguz aýynyň 13-inde özüni hökümdar diýip ygylan edipdir². Tagta çykan mahaly 70 ýaşlarynda bolan Jelaeddin döwlet işlerinde özüne ýakyn adamlary dürli wezipelere belläpdir. Ogullary Ygtyýareddine Han-Hanan, Husameddini Erkli han, körpe ogluny Kadyr han wezipesine ýokary göteripdir. Agasy Mälik Hüseyine Täç han, ýegenleri Alaeddine Emır-i Tüzük (hasabat işleriniň emiri), Almaz bege Ahurbeg (athana emiri), Mälik Hamuş Ýugruş hana «Aryz-i-Memalik» (baş serkerde), Mälik Nasyreddine «Hajyb-i Has» (baş perdedar), Fahreddin Goça «Dadbeg», Mälik Nasyreddin Rana «Şahneý-i Pilan» (Pilleriň emiri) wezipesini beripdir. Meşhur şahyr Emir Hosrow Dehlewä onuň köşgünde işlemäge mümkinçilik döredilipdir³.

Häkimiýetiň halaç neberesiniň eline geçmegi Balabanlaryň golastynda bolan Deli halkyna ýaramandyr. Olar Deliniň derwezesini ýapyp, täze hökümdary şähre goýbermändirler. Firuzşa şähre zor bilen girmän, Kulugharidäki Kasry-Muyzzi mähellesini abatladyp, şol ýerde galypdyr. Onuň daşyna gala aýladyp, «Şährinow» (Täze şäher) ady bilen täze şäher gurdurypdyr. Häkimligini güýçlendirmek üçin halaç beglerine dürli wezipeler berip, olara yktalar paýlapdyr. Döwlet dolandyryşynda känbir üýtgeşme girizmedik Firuzşa diňe Balabanlaryň hökümdarlyk saýawanyň gyzyl reňkini ak reňk bilen çalşypdyr⁴. Köp wagt geçmänkä, Delidäki türkmen serkerdeleri, Firuzşanyň ýanyna gelip, oňa boýun egipdirler we ony Delä çagyrypdyrlar⁵. Jelaeddin Firuzşa hökümdarlygynyň ilkinji ýylynda özüne garşy aýaga galan Audyň häkimi Mälik Çohçunyň we derwüş Seydi Möwlanyň gozgalaňlaryny basyp ýatyrýar. 1291-nji ýylda ol Ranthambor saparyna ugrapdyr. Emma

---

¹ Genel türk tarihi. 5 cilt, –Ankara, 2002, 349 s.

² Köprülü F. Firuz şah Halaci // İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1996, 13 cilt. 140-141 s.

³ Lal K.S. History of the Khaljis. A.D. 1290-1320, p. 16.

⁴ Köprülü F. Agzalan makala, 141 s.

⁵ Türkler. –Ankara, 2002, 8 cilt, 710 s.

ony zabt edip alyp bilmän, şol ýylyň Oguz aýynyň 2-sinde Delä dolanmaly bolupdyr¹.

Bu ýörişiň şowsuz tamamlanmagynyň sebäbi demirgazyk-günbatardan mongollar tarapyndan howpuň abanmagydy². 1291-1292-nji ýyllarda Kandagar tarapdan süýşen Ilhanly (mongol) ordalary Sindîň kenarlaryna gelip ýetipdi. Hulagunyň agtygy Abdylla hanyň ýolbaşçylygyndaky bu goşunyň sany 100 müň adamdan geçipdir³. Jeleddin Firuzşa we onuň ogly Ärguly hanyň ýolbaşçylygyndaky halaç goşunlary mongollary ýeňipdir. Taryhçy Baranyň «Taryhy-Firuzşahy» eserinde ýazmagyna görä, dört müňden gowrak mongol esgeri yslam dinini kabul edipdir⁴.

Taryhçy Feriştäniň ýazmagyna görä, Jeleddin Firuzşa öz ýegeni we giýewsi Alaeddin Muhammet hany Kara (Gara) etrabyňyň häkimligine belläpdir. Alaeddin Hindistanda yslam dinini ýaýratmak üçin birnäçe ýörişler gurapdyr. Şolaryň biremi onuň 1294-nji ýylda Dewagirä (Döwletabat) guran ýörişidir. Onda üstünlige eýe bolup, ganymat olja alan Alaeddin ýeňişlerini daýysy we gaýyn atasy Firuzşanyň hut özüne buşlamak üçin Kara gelipdir. Emma bu ýörişe birugsat çykandygy üçin onuň daýysy bilen arasy bozulypdyr. Jeleddin Firuzşanyň ýakyn adamlary oňa ýegeni Alaeddin Muhammetden ätiýaçly bolmalydygyny, onuň şöhratparaz adamdygyny düşündirjek bolupdyrlar. Emma Firuzşa ýegenini aş gowy görýänligi sebäpli ol geplere ynanmandyr. Tersine daýysy ýegeniniň günäsini geçip, onuň bilen Gang derýasynyň kenarynda duşuşmaga söz beripdir. Emma duşuşyk pursatynda Alaeddiniň adamlary öňünden taýýarlan dildüwüşiklerini amala aşyrypdyrlar. Mahmyt Selim atly biri Jeleddin Firuzşany birnäçe ýerinden ýaralapdyr. Onuň kellesini kesip, naýza ildirip, aýlap halka

---

¹ Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya , 1994, 9 cilt, 418-419 s.

² Mahajan V.A, The Sultanate of Delhi. –Deli, 1970, p. 107

³ Kâbir çeşmelerde goşunyň sany 50 müň diýlip hem görkezilýär – Genel türk tarihi. 5 cilt, –Ankara, 2002, 350 s., Barany mongollaryň sanyny 150 müň diýip görkezýär – Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М, 1960, С.51.

⁴ Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya , 1994, 9 cilt, 419 s.

görkezipdirler. Bu waka 1296-njy ýylyň Oguz aýynyň 19-ynda bolupdyr¹.

Jeleddin Firuzşa oňat adamkärçilikli, harby ukyby ýokary bolan bir hökümdardy. Ol Şaýeste han derejesini göteripdir². Firuzşanyň Ärguly han, Rukneddin Ybraýym, Hüsameddin atly ogullary bolupdyr. Onuň gyzlary Alaeddin Muhammede we Algu hana durmuşa çykypdyr³. Jeleddin Firuzşa edebiýata, sygyrýete, taryha höwesli bolupdyr. Mahmyt Gaznalyny, Soltan Sanjary elmydama özüne nusga edinipdir⁴.

Halaç hanedanlygyndan soltanlyga laýygy Ärguly han hasaplanýardy. Jeleddin Firuzşa hem ölmänkä şony tagt mirasdary diýip görkezipdi. Ol Multan we Lahor etraplarynda häkimlik edipdir. Emma emeldarlar onuň ýerine Firuzşanyň körpe ogly Rukneddin Ybraýymy tagta çykarypdyrlar (1296 ý. Gorkut aýy). Kara sebitinde öz ýagdaýyny pugtalandyran Alaeddin Muhammediň hem tagt dawasyna goşulmagy netijesinde Deli soltanlygy uly bir baş-başdaklygyň içine düşýär. Alaeddin soltan ilki Rukneddini, soňra hem Ärguly hany ýeňip, olary ýesir alypdyr. Olar eneleri bilen bilelikde göztussagy edilipdir. Soňra Algu hanam goşup, bilelikde jezalandyrylypdyr. Daýysynyň ölüminden baş aý geçensoň Alaeddin Muhammet Deli soltanlygynyň başyna geçipdir⁵.

ALAEDDİN MUHAMMET HALAJY **(hökümdarlyk ýyllary 1296-1316 ý.)**

Halaçlaryň iň beýik soltany Alaeddin Muhammet⁶ 1296-njy ýylyň Garaşsyzlyk aýynyň 20-sinde Deli soltanlygynyň tagtyna geçipdir⁷. Ý.Halaçogly Alaeddiniň Deli tagtyna geçen wagty 1296-njy ýylyň

---

¹ Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya , 1994, 9 cilt, 419 s.

² Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 710 s.

³ Lal K.S. History of the Khaljis. p. 58.

⁴ Köprülü F. Firuz sah Halaci // İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1996, 13 cilt. 141 s.

⁵ Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya , 1994, 9 cilt, 420 s., Köprülü F. Agzalan makala, 141 s.

⁶ Hindi taryhçysy K.S.Lal Alaeddiniň takmynan 1266-njy ýylda doglandygyny çaklaýar. – K.S.Lal. History of the Khaljis. – London, 1967, p 33.

⁷ Konukçu E. Halaciler // İslam ansiklopedisi. 15 cilt, -İstanbul, 1997, 227-228 s.

Bitaraplyk aýynyň 21-i diýip görkezýär¹. Soltan adyna hutba okadyp, altyn-kümüş pullary zikgeledipdir. Delidäki özüne seçip alan Lal köşgünde döwletiň ilkinji möhüm wezipelerini kesgitlep, degişli adamlary wezipelere belläpdir. 1296-njy ýylda Deli soltanlygynyň araçäkleri gündogarda Bengaliýa, günortada Malwa we Çitora, demirgazyk-günbatarda Çagataýlylara, demirgazykda Kaşmir bilen Gimalaýyň eteklerindäki Siwalik belentliklerine tarap uzapdyr².

1299–1305-nji ýyllar aralygynda Gujerat–Nehriwaleden başlap bütin Demirgazyk Hindistan halaçlaryň häkimiýetine geçipdir. 1312-nji ýylyň ahyrynda demirgazykda Multan we Lahor, Deliden günortada Dwarasamudra, gündogarda Lakhnautä we Sonargoa, günbatarda Tatta we Gujerata çenli Demirgazyk we Orta Hindistan Deli türkmenleriniň soltanlygyna tabyn edilipdir³.

Alaeddin Halajy häkimiýetde türkmen dolandyryjylaryň täsiriniň güýçlenmegine we mongollaryň çozuşyny yza serpikdirmäge üns beripdir. Emma ol özünden öňki hökümdarlardan başgaçarak hereket edipdir. Onuň pikirçe täze ýerleriň eýelenmegi we hazynanyň köpeldilmegi merkezi häkimiýeti pugtalandyryp biljekdi.

Taryhçy Zyýaeddin Baranynyň ýazmagyna görä, Alaeddin öz adynyň kyýamat-magşar gününe çenli şöhrata bürenmegi üçin Muhammet pygamber ýaly täze bir din ýa mezhep döretmegiň hem-de Isgender Zülkarneýn ýaly dünýäni boýun egdirmegiň hyýalynda bolupdyr⁴. Ol özüniň meşhur dört serkerdesini – Ulugy, Sanjar Alpy, Ýeňiş (Zafar), Nusrat hany dört çaryýarlara (Abu Bekir, Omar, Osman, Aly) deňäpdir⁵. Alaeddin özüniň bu hyýallary hakda Baranynyň daýysy, Deliniň Kotwaly Alaulmülkden soranynda, ol pygamberligiň Alladan gelen wahyý bolmalydygyny, Isgender ýaly jahangirlik meselesinde bolsa, köşgünden uzaklaşan patyşanyň tagtyndan jyda düşüp biljekdigini aýdypdyr. Muňa gaharlanan Alaeddin: «Munça hazyna, goşun, at we pil

¹ Halaçoğlu Y. Alaeddin Halaci // İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 2 cilt, 1989, 330 s.

² Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya , 1994, 9 cilt, 420-421 s. Türkler. –Ankara, 2002, 8 cilt, 711 s.

³ Halaçoğlu Y. Agzalan makala, 330 s.

⁴ Синха Н.К. Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С.161-162.

⁵ Köprülü F.M. Alaeddin Halaci // İslam ansiklopedisi. –Eskişehir, 1997, 1 cilt. 280 s.

toplady. Eger jahangirlik etmän, başga yklymlary alman, diňe Deli soltanlygy bilen kanagatlansam, bular meniň nämäme zerur, onda mendenem bir jahangir bolarmy?!» diýipdir. Taryhçy Barany şondan soň Deliniň ady geçen kotwalynyň Alaeddin üçin ýörite meýilnama düzendigini ýazýar. Oňa laýyklykda, ozaly bilen Demirgazyk Hindistany ele geçirmelidi we bu ýerde hiç kimiň baş galdyrmagyna ýol bermeli däl, ikinjiden bolsa, mongol çözüşlarynyň önüni almalydy. Diňe şu iki wezipe çözülensoň, ynamdar serkerdeleriň baştutanlygynda Hindistanyň galan böleklerini eýelemelidi, hindi rajalarynyň hazynasyny, atlaryny we pillerini alyp, ölkelerini hyraja baglamalydy. Kotwal Alaeddine keýpi-sapany we aw güýmenjesini azaltmagy öwüt beripdir¹. Şu meýilnama hem Alaeddin Muhammediň soltanlyk döwründe esasy ugur alyş nokadyna öwrülipdir².

Alaeddin Muhammet Delide öz häkimligini berkidensoň, öz döwletiniň çäklerini giňeltmäge girişipdir. Onuň öz döwletiniň çäklerine birikdiren ilkinji welaýaty hindileriň Çauluklar neberesinden bolan Karnanyň häkimligindäki Gujerat bolupdyr³. Orta asyrlarda Gujerat Hindistanyň in baý, wajyp kerwensaraýlaryna eýe bolan ýerleriniň biridi. Şuny göz önünde tutup Alaeddin Halajy 1299-njy ýylyň Baýdak aýynda serkerdeleri Ulug hany we Nusrat hany bu ýere ýörişe ugradypdyr⁴. Hindi alymy K.M.Panikkaryň ýazmagyna görä, 400 ýyllap musulmanlaryň çözüşyny serpikdiren Gujerat Alaeddiniň serkerdeleriniň bir zarbasyndan synypdyr⁵. Kambe gämi duralgasy we paýtagt şäher Anhilwara halaçlar tarapyndan eýelenipdir⁶. Gujeratyň hökümdary Karna Dewagirä gaçypdyr. Alaeddin 1304-nji ýylda Ulug hany Gujeratyň häkimlerine belläpdir. Ol Anhilwarada juma metjidini gurdurypdyr. XVIII asyryň ortalaryna degişli çeşmäniň habar bermegine

---

¹ Синха Н.К. Банерджи. А.Ч. История Индии. –М., 1954, С. 161-162., Bayur Н. Hindistan tarihi. –Ankara, 1987, 1 cilt, 1987., 306 s.

² Bayur Н. Hindistan tarihi. –Ankara, 1987, 1 cilt, 307 s.

³ Синха Н.К. Банерджи А.Ч. История Индии. С. 161.

⁴ Bayur Н. Hindistan tarihi. –Ankara, 1987, 1 cilt, 306 s.

⁵ Паниккар К.М. Очерк истории Индии. –М., 1961, С. 165.

⁶ История Индии в средние века. – М., 1968, С. 233

görä, ondaky mermer sütünleriň köplüğinden ýaña, olary sananda ýalňyşmazlyk mümkin däl eken¹.

Alaeddine has güýçli garşylyk görkezen hindileriň Ramthambor galasy bolupdyr. Bu galany eýelemek üç ýyla çekipdir (1299–1301 ý.). Rajputlar (hindileriň harby gatlagy) serkerde Ulug hany öldürip, Nusrat hany yza çekilmäge mejbur edipdirler. Döwletiniň dürli ýerlerinde (Deli, Badaun, Aud) gozgalaňlaryň dowam edýändigine garamazdan, Alaeddiniň hut özi Ranthambora ýörişe ugrapdyr. Bir ýyla golaý dowam eden gabawdan soň, ol rana (raja) Hamiriň güýçlerini ýeňip, bu ýeri eýelemegi başarypdyr². 1301-nji ýylyň tomsunda rajputlaryň Ranthambordaky mülkleri halaçlaryň eline geçipdir. Ranthambor Jaýn welaýaty bilen bilelikde Alaeddiniň dogany Almaz bege berlipdir. Birnäçe aýdan soň Almaz beg zäherlenip öldürilipdir. K.S.Lal bu işde inisiniň şöhratyna görüplik eden Alaeddiniň eliniň bardygyny ýazýar³.

Alaeddin Muhammet Bengaliýany tabyn etmegi hem öz önünde maksat edip goýupdyr. Baranyňyň maglumatlaryna görä, ol 1302–1303-nji ýyllarda Bengaliýanyň we Orissanyň üsti bilen Watangala goşun ýollapdyr. Bu ýöriş şowsuz tamamlanypdyr. Bu şowsuzlygyň öwezini dolmak üçin soltan 1308-nji ýylda serkerdesi Mälik Gapury Dewagiriniň üsti bilen Warangala ýollapdyr⁴.

Alaeddin Halajy 1303-nji ýylyň Alp Arslan aýynda sekiz aýa çeken gabawdan soň Deliniň golaýyndaky in bir güýçli galalaryň biri bolan Çitory boýun egdiripdir. Galany zabt etmekde kuwwatly daş zyňyjy enjamlar (manjanyk) ulanylypdyr. Bu ýörişe gatnaşan Emir Hysrow Dehlewi «Hazaýynul futuh» eserini oňa bagyşlapdyr⁵. Çitoryň adyny Hyzrabat diýlip üýtgedip, ogly Hyzr hana dolandyrmaga beripdir¹.

Alaeddin Halajynyň daşarky ýörişler bilen meşguldygyndan peýdalanyp, oňa garşy bolan adamlaryň köpüsi gozgalaňlara baş

---

¹ Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М. 1960, С. 53

² Синха Н.К. Банерджи. История Индии. С.162, История Индии в средние века. С.233, Паниккар К.М. Очерк истории Индии. С. 164.

³ Lal K.S. History of the Khaljis. p.113-114.

⁴ Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М. 1960, С. 56-57

⁵ Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М, 1960, С.55.

göteripdirler. Deli soltanlygynda gysga wagtyň içinde üç sany iri gozgalaň bolupdyr. Şolaryň birem ýegeni Akat hanyň baştutanlygyndaky gozgalaňdyr. Akat han Alaeddini öldürtmäge synanyşypdyr. Synanyşygyň nähili gutarandygyna doly göz ýetirmän, ol «soltan öldi» dien ýalan habary ýaýradyp, Deli tagtyny özi eýeläpdir. Emma Alaeddiniň gozgalaňy basyp ýatymaga gelen güýçlerinden ýeňlip, ol jezalandyrylypdyr. Alaeddin Muhammet beýleki ýegenleri² Emir Omar we Meňgu hanyň gozgalaňlaryny hem basyp ýatyryp, garşydaşlarynyň gözlerini oýdurypdyr³. Üçünji gozgalaň has iri bolup, ol 1301-nji ýylda Delide Hajy Mollanyň baştutanlygynda bolýar. Bu gozgalaň hem basylyp ýatyrylypdyr⁴.

Üç gozgalaňyň yzly-yzyna bolmagy Alaeddini pikirlendiripdir. Alaeddin halkyndan gozgalaňa däl-de, minnetdarlyga garaşýan eken. Tamasy çykmandyr. Alaeddiniň pikiriçe halkyň gozgalaňlarynyň dört sany baş sebäbi bardy:

1. Halkyň ýagdaýyny, keýpini biler ýaly döwlet ýeterlik içaly ulanmandyr;
2. Çakyryň aşa köp içilmegi netijesinde halkyň kellesi göçüp, dönüklige, haýynlyga ýüz urmagy;
3. Barly adamlaryň biri-biri bilen gudaçylyk garyndaşlyklaryny açyp, has ysnyşyp, soňra döwlete garşy dildüwşige ýüz urmagy;
4. Halkyň meslikden mesirgäp, hyýaly arzuwlardan ugur alyp, dawa tapmagy.

Alaeddin Muhammet indiden beýläk gozgalaňlaryň önüni almaklyk üçin birnäçe çäreleri durmuşa geçiripdir. Barly adamlaryň, ruhanylaryň girdejileri kemeldilipdir. Iri ýer eýelerinden alynýan salgyt köpeldilipdir. Halkyň arasyna içaly ibermek güýçlendirilipdir. Aýratyn-da täsirli, barly adamlaryň yzyna içalylyk düşürilip, olar ýurtdaky ýagdaý barada soltana habar berip durupdyrlar. Ýurtda çakyry içmek düýbünden gadagan

---

¹ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С.163.

² Bayur H. Hindistan tarihi. –Ankara, 1987, 1 cilt, 1987, 308 s.

³ Genel türk tarihi. –Ankara, 2002, 5 cilt. 315 s., K.S.Lal. History of the Khaljis. – London, 1967, p. 89.

⁴ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. С.162.

edilipdir. Alaeddiniň özi hem çakyr içmesini bes edipdir. Ýerli induslaryň garşylygyny basyp ýatyrmak üçin çäreler görüpdür. Alaeddiniň pikirçe bu çäreler ýurtdaky düzgün-tertibi berkitmelidi¹.

Alaeddin Halajynyň Hindistanyň taryhynda bitiren uly hyzmatynyň birem onuň mongollary bu ajaýyp ülkeden yzyna serpikdirendigidir. 1297–1308-nji ýyllar halaç nesilşalygynyň taryhynda mongollar bilen gapma-garşylygyň güýçlenen döwri boldy². Aslynda Alaeddin Muhammet ýaşlygyndan başlap mongollara berk daraýan syýasaty ýöredýärdi. Jelaeddin Firuzşa öldürilenden soň Mogolpuradaky Alguhan we onuň tarapdarlary Alaeddiniň permany bilen jezalandyrylypdyr. 1297–1298-nji ýyllarda mongollaryň 100 müň adamlyk goşuny Lahor etraplaryny ot bilen ýalyna beripdirler. Emma Jellandharyň golaýyndaky söweşde halaçlar mongollary yza serpikdirmegiň hötdesinden gelipdirler³. 1299-njy ýylda mongollar Penjabyň töweregine 200 müň goşun bilen ýöriş edipdirler. Ýeňiş han (türki çeşmelerde Zafer han görnüşinde geçýär) tarapyndan ýolbaşçylyk edilýän halaç goşuny duşman bilen ganly çaknyşyga giripdir. Emma wagtynda kömek gelip ýetişmänsoň, Ýeňiş han duşmanyň eline düşüp, jezalandyrylypdyr⁴. Şu pursatda duşmanyň üstüne söweşe geçen Alaeddin Halajy olary ýeňmegi başarypdyr. 1303-nji ýylda Taragaý we Gutlug Hojanyň serkerdeliginde Penjaby ýagmalan mongollaryň 120 müň adamlyk goşuny Delä tarap sürnüpdür. Bu wagt Alaeddin Çitory boýun egdirmek bilen meşgul eken. Paýtagta dolanyp gelse-de, bu ýerde duşmana gaýtawul bermäge ýeterlik güýji bolmadyk Alaeddin Siri galasyna çekilipdir. Baranynyň ýazmagyna görä Delini we onuň töwereklerini talan mongollar birnäçe wagtdan soň gabawy aýryp, yza çekilipdirler⁵.

Mongol serkerdesi Diwa (Dewa) han Hindistany basyp almak umydyndan el çekmändir. Öňki söweşlerde yzyna serpikdirilendigine

---

¹ Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 308 s., Синха Н.К., Банерджи А.И. История Индии. С. 162-163.

² Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt. 422 s.

³ История Индии в средние века. – М., 1968, С. 234., Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М, 1960, С.57-58.

⁴ Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 308 s., Konukçu E. Hindistandaki Türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt. 422-423 s.

⁵ Türkler. 8 cilt, Ankara, 712 s., Синха Н.К., Банерджи А.И. История Индии. –М., 1954, С.166.

garamazdan, ol Kebek we Ykbalmende atly serkerdeler tarapyndan baştutanlyk edilýän bir ordany Aud welaýatyna ýollapdyr. Halaçlar Rawi derýasynyň kenarynda duşmany garşylap, ajaýyp ýeňiş gazanypdyrlar¹. Mälik Gazy (geljekde Deli soltany boljak Gyýaseddin Togalak) mongollardan köp mukdarda ýesir alypdyr. Mongollaryň Hindistana in soňky ýörişi 1308-nji ýylda guralyp, ol hem şowsuz tamamlanypdyr². Mongol çozuşlary soňky ýyllarda hem dowam edipdir. 1304-nji ýylda serkerdeler Mälik Gapur bilen Gyýaseddin Togalak mongollaryň iki sany serkerdesini hem-de 8 müň sany nökerini ýesir alypdyrlar. Bu üstünligi üçin Gyýaseddin Togalak serhetýaka Penjap welaýatynyň naýyplygyna belenipdir. 1306-njy ýylda Gyýaseddin Togalak mongollaryň üstünden ajaýyp üstünlik gazanypdyr. Multanyň golaýynda mongollaryň 50 müň adamsyny we serkerde Kabkany ýesir alypdyr. 1307–1308-nji ýyllarda Ind derýasyndan geçip, Hindistana aralaşan mongol serkerdesi Ykbalmende ýeňlişe sezewar edilip, özem öldürilipdir. Şundan soňky ýyllarda mongollar Hindistana uly howp salyp bilmändirler³.

Alaeddin Muhammet mongollaryň yslamy kabul edip, Hindistanda ýaşamaga galanlaryna-da şübheli seredipdir. Olary «täze musulmanlar» diýip atlandyrypdyr. Olara döwlet işlerinde hiç hili wezipe berilmändir. «Täze musulmanlar» Alaeddin Muhammede garşy gozgalaň turzupdyrlar. Olar soltany öldürmäge synanyşypdyrlar. Synanyşygyň üsti açylypdyr. Soltan Deli şäherindäki we beýleki ýerlerdäki musulmançylygy täze kabul eden mongollardan rehimsiz ar alypdyr. «Täze musulmanlaryň» 30 müňüsi öldürilipdir⁴.

1311-nji ýylda Eýrandaky Hulagular (Ilhanlar) döwletiniň ilçileri Delä gelip, mongol hökümdary Muhammet Hudabende Oljaýtunyň hatyny Alaeddin Halaja gowşurypdyrlar. Olaryň halaçlar bilen garyndaşlyk gatnaşygyny açmak üçin gyz bermegi haýyş edipdirler. Şu ýerde mongollaryň köplenç basyp alyp bilmedik ýerlerini, ýurtlaryny şol

---

¹ Lal. K.S. Agzalan eser, p. 146, Türkler, 8 cilt, 712 s.

² Konukçu E. Hindistandaki Türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt. 423 s.

³ Синха Н.К., Банерджи А.И. История Индии. –М., 1954, С.167.

⁴ Синха Н.К., Банерджи. Agzalan eser. С. 167.

ýurduň hökümdarynyň gyzyny mongol hökümdaryna gelinlik üçin alyp, soňra ol ýurduň tagtyna dawa edýändigini taryhda köp gabat gelýändigini aýtmalydyrys. Mongollaryň bu edähedi XIV asyryň başyna çenli ähli türkmenlere, şol sanda Hindistandaky türkmen hökümdary Alaeddine hem aýan bolsa gerek. Belki şol sebäplidir, mongollaryň sawçysyna Alaeddin Muhammet razylyk bermändir¹.

Alaeddin Muhammet mongol howpuny birýüzli edensoň, Deli soltanlygynyň mülklerini giňeltmek maksady bilen Günorta Hindistana birnäçe ýörişleri gurapdyr. Entek Deli soltany Jelaeddin Firuzşanyň gullugynda wagty Alaeddin Halajy 1294-nji ýylda Çanderini eýeläpdiv . Çaltlyk bilen hereket edip Bhilsä barypdyr, Windhýa daglaryndan geçip, Elliçpura baryp ýetipdir. Soňra Ýadawlar neberesiniň paýtagty bolan Dewagiri şäherine tarap herekete başlapdyr. Onuň hökümdary Ramaçandra gabawa çydaman, köp mukdarda harby öwez tölegini we ýyllyk pajyny tölemäge borçlanypdyr. Şol salgytlaryň gelmegi kesilensoň, 1307-nji ýylda Alaeddin Muhammet Mälik Gapuryň serkerdeligindäki halaç goşunyny Dewagirä ýollapdyr. Alaeddin ýesir edilip getirilen öz duşmany Ramaçandra uly hormat goýupdyr. Oňa hanlaryň hany (raý'i-raýan) derejesini berip, Gujeratyň Naosary etrabyny sowgat beripdir. Taryhçy Ziýauddin Barany Dewagirä dolanan Ramaçandranyň tä ölýänçä Halaç soltanlygyna salgydyny yzygider iberip durandygyny ýazypdyr². Alaeddiniň Gujerata ýöriş eden goşunynyň serkerdesi Alp han bu ölkäniň öňki hökümdarynyň gyzy, owadanlygy bilen hemmeleri haýrana goýan Dewal Dewini Delä iberipdir. Bu gyz Alaeddiniň ogly Hyzyr han bilen halaşyp, oňa durmuşa çykypdyr³. Şahyr Hysrow Dehlewiniň «Dewal Rani – Hyzr Han» eseri bu söýgä bagyşlanypdyr⁴.

1301–1308-nji ýyllar aralygynda halaçlar Hindistanyň günorta-günbatarsyndaky Ranthambor, Çitor, Mandu, Sawena, Jalor şäherlerini

¹ Lal. K.S. History of the Khaljis. –London, 1967, p. 248-249.

² История Индии в средние века. –М., 1968, С. 235-236.

³ К.З.Аşрафýанýň Ram Çandранýň gyzyny Alaeddine durmuşa çыkarандыгы hаkdаky pikiri bilen ylylaşmak bolmaz – Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М. 1960, С. 61

⁴ Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 314 s.

eýeläpdirler. Bu ýörişler barada olara gatnaşan Emir Hosrow Dehlewî özüniň «Hazaýyn-ul futuh» («Ýeňişleriň hazynasy») kitabynda ýazypdyr¹.

Hindistanyň günortasynyň baýlyklarynyň öz tama edişlerindenem köp bolmagy halaçlary bu ajaýyp ýurduň entek hiç bir keseki ýurtlarynyň aýagynyň sekmedik etraplaryna ýörişi guramak hyjuwyny artdyrypdyr. Diňe Mälik Gapur 1306–1313-nji ýyllar aralygynda Dekan ýaýlasyna dört gezek ýöriş gurapdyr². Hatda Mälik Gapur birnäçe aýa çeken ýörişlere gyzygyp, Delä wagtynda dolanmagy hem ýadyndan çykarypdyr. 1309-njy ýylda Mälik Gapur Telinganany boýun egdiripdir. Telingananyň paýtagty Warangal Günorta Hindistanyň iň berk galalarynyň biri bolupdyr. Hujum şowsuz bolansoň, gala gabawa sezewar edilipdir. Hökümdar Pratap Rudra Dewa gepleşikler üçin ilçi ýollapdyr. Mälik Gapuň ondan 100 sany pil we 7 mün at hem-de birnäçe ýylyň dowamynda toplan hazynasyny bermegini talap edipdir. Raja her ýyl soltana gymmatbaha şaý-sepleri we pilleri iberip durjakdygy barada ýazmaça dilhat beripdir³. Baýlyklar münlerçe düýelere ýüklenip, Delä ugradylypdyr. Olaryň arasynda meşhur «Koh-i Nur» göwheri hem bolupdyr. Taryhy çeşmelerde türkmenleriň boýun egdiren hindi rajalyklarynyň içki işlerine gatyşmandyklary, olaryň her ýyl belli mukdarda pil we ýyllyk salgydyny tölemek şerti bilen, içki dolandyryşda erkinligini saklap galandygy, bu ýörişlerde syýasy däl-de, maddy bähbidiň ileri tutulandygy nygtalýar⁴.

Halaçlar Warangaly (1308), Madurany we Dwarasamudrany (1310) eýeläp, Deli soltanlygynyň serhetlerini deňze ýetiripdirler. 1311-nji ýylda halaç goşunlary Hindistanyň günortasyndaky Hoýsallaryň merkezi Dwarasamudrany eýeläpdirler. Iň günortadaky Madur sebitlerini eline geçiren halaç nökerleri baý olja bilen yzyna dolanypdyrlar. Bu ýerden

---

¹ Konukçu E. Hindistandaki Türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt. 421 s.

² Синха Н.К., Банерджи А.И. История Индии. –М., 1954, С.164-166.

³ Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М. 1960, С. 63

⁴ Genel türk tarihi, 5 cilt, –Ankara, 353 s.

alnan 312 pil, 20 müň at, 96 men altyn Delä iberilipdir¹. Soltan Alaeddin bu oljalary sahylyk bilen öz ýakynlaryna paýlapdyr².

1312-nji ýylyň ahyryna çenli demirgazykda Multan we Lahor, Deliden günortada Dwarasamudra, gündogarda Lakhnautdan we Sonargaona, günbatarda Tatta we Gujerata çenli tutuş demirgazyk we Orta Hindistan Deli türkmenleriniň soltanlygyna tabyn edilipdir. Hatda Alaeddiniň Gimalaý daglaryndan geçip, Hytaýa ýöriş etmek hem hyýalynda bolupdyr³. Emma onuň bu niýeti başa barmandyr.

Alaeddin Muhammediň döwründe Deli soltanlygynyň günbatar serhedi Ind derýasy bolsa, gündogarda ol Benarese we Jaunpura baryp ýetipdir. Alaeddin Muhammet Hindistanyň günortasyndaky ençeme ýerleri hem basyp alypdyr. Ol Hindistany tas tutuşlygyna diýen ýaly birleşdiren ilkinji musulman hökümdarydyr.

Alaeddin Muhammet döwletde güýçli merkezleşdirmek syýasatyny ýöredipdir. Hatda ol türkileriň indus ilatly ýerleri eýeläp, berk ornaşmagy üçin dürli dine uýýan bu iki ilat üçin bir bütewi (sinkretiki) dini hem döretmäge synanyşypdyr. Ýeri gelende ýatlasak, Alaeddin Muhammet dünýewilige ýykgyň eden hökümdar bolupdyr. Onuň pikiriçe döwlet we şerigat işleri başga-başga zatlardyr. Olaryň birinjisi soltana degişli, ikinjisi bolsa, kazylaryň we müftileriň «rowaýatlaryna» baglydyr⁴. Türk alymy F.Köprüliniň ýazmagyna görä, Alaeddin Halajy elmydama şerigaty döwlet dolandyryşynyň ýokarsynda bolmaly diýip hasaplaýan ruhany gatlagynyň döwlet işlerine goşulmagyny gadagan edipdir. Döwletiň we halkyň bähbidine gezek gelende ol edýän her bir işini şerigata laýyk gelýändigine ýa gelmeýändigine garamazdan, hiç hili şübhelenmezden durmuşa geçiripdir⁵.

Alaeddiniň taryhdaky hyzmatyna baha bermek üçin onuň geçiren özgertmeleri hakda hökman durup geçmek gerek. Alaeddin Halajy iri ýer eýeçiligine garşy göreşmek üçin nökerlere we barly adamlara ýer

---

¹ Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 314 s.

² История Индии в средние века. С. 236.

³ Halaçoğlu Y. Alaeddin Halaci // İslam ansiklopedisi. 2 cilt. –İstanbul, 1989, 330 s.

⁴ Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 310 s.

⁵ Köprülü M.F. Alaeddin Halaci // İslam ansiklopedisi. –Eskişehir, 1997, 1 cilt, 280 s.

bermegi gadagan edipdir. Muňa derek olara görkezen hyzmatlaryna görä pul tölemek düzgüni girizilipdir. Iri mülkdarlaryň ýerleriniň bir bölegi ellerinden alnyp, döwletiň haýryna geçirilipdir. Soltan bugdaý, arpa, tüwi, gant, ýag, mata we ş.m. harytlara berk düzgünleşdirilen nyrlary girizipdir. Ýörite emeldarlar bazarlara aýlanyp, nyrlaryň adalatly alnyp barlyşyna gözegçilik edipdirler¹. Kem çeken satyjynyň endamyndan edil şol agramdaky eti kesip alypdyrlar². Gözegçilik berk bolansoň täjirler bir man gallany hem soltanyň kesgitlep bahasyndan bir dirhem hem gymmat satyp bilmändirler³. Alaeddin Halajy salgydyny töläň daýhanlara artykmaç gallasyny kesgitlenen nyrdan bazarlarda arkaýyn satmaga mümkinçilik döredipdir⁴. Halk açlykdan horlanmaz ýaly azyk ätiýaçlygynyň ambarlaryny döredilipdir. Soltanyň buýrugyna laýyklykda Doabyň döwlet ýer eýeçiligine degişli ýerleriniň (halise) ilaty salgydy diňe däne bilen tölemeli edilip, ol Delidäki soltan ambaryna daşalypdyr. Döwlet şeýle köp mukdardaky gallany paýtagta daşap bilmänsoň, bu işe «kerwençiler» diýlip atlandyrylan täjirler çekilipdir. Olar maşgalasy bilen Jamna derýasynyň kenaryndaky obalara zor bilen göçürilipdir. «Kerwençiler» daýhanlardan salgytdan artan gallasyny satyn alyp, paýtagta ibermeli bolupdyrlar⁵.

Alaeddin Halaç salgyt özgertmesini hem geçiripdir. Baranyň habar bermegine görä, ähli ýerlerden hasylyň ýarysy möçberinde salgyt alnypdyr. Bu özgertmäniň netijesinde salgyt ýygnaýjylaryň (hute, mukaddam, çaudhuri) özlerem öňki ýeňilliklerinden mahrum bolupdyrlar. Barany öz işinde Alaeddiniň olar barada şeýle sözlerini getirýär: «hute, mukaddam, çaudhuri emelini göterenler oňat atlary münýär, bezemen eşikleri geýýär, pars ýaýlaryny atýar, öz arasynda uruşýarlar, aw edýärler, emma ýeke jital hyraç, jyza, çaraýy (mal

---

¹ Гундогдыев О. Великие полководцы средневековья в истории туркмен. –А., 1996, С. 57, Bayur Н. Hindistan tarihi. 1 cilt, 312-313 s.

² История Индии в средние века. –М., 1968, С. 238.

³ Ашрафян К.З. Средневековый город Индии XIII – середины XVIII века (Проблемы экономической и социальной истории). –М.: «Наука», 1983, С. 98

⁴ Köprülü M.F. Alaeddin Halaci // İslam ansiklopedisi.–Eskişehir, 1997, 1 cilt, 280-281 s.

⁵ Ашрафян К.З. Средневековый город Индии XIII – середины XVIII века (Проблемы экономической и социальной истории). –М., 1983, С. 98

bakylmagy üçin salgyt) tölemeýärler. Olar obalardan hute salgydyny özbaşdak alýarlar, meý içýärler, köpüsi soltanyň diwanyna hem görünmeýärler, meniň emeldarlaryma hormat goýmaýarlar». Şeýle bolansoň, soltan salgyt ýygnaýjylaryň özlerinden hem salgyt almaly edipdir¹.

Alaeddin Halajy ekerançylykdan alynýan hasyly ýokarlandyrmak üçin emeli suwaryş desgalaryny gurmaga üns beripdir. Has uly suwaryş desgalary gönüden göni döwletiň gatnaşmagynda gurlupdyr. Alaeddin Halajynyň Deliniň töwereginde gurduran howuzynyň (Hauz-i has) ini 0,4 mile (*mil — iňlis uzynlyk ölçegi, 1mil 1,6 km deň*), uzynlygy 0,5 mile deň bolupdyr. Bu howuzyň ululygyna Teýmir agsak haýran galypdyr. Onuň bärki kenaryndan atylan peýkam aňyrky kenaryna baryp düşmändir².

Orta asyr taryhçylarynyň köpüsi Halaç nesilşalygynyň dolandyran döwründe Hindistanda bolçulyk bolandygyny öz işlerinde ýazýarlar. Şolaryň biri Afyf «Taryh-i Firuzşah-i» diýen kitabynda «Firuzşanyň hökümdarlyk eden 40 ýylynyň içinde ähli harytlar arzan boldy. Eger ýagyş az ýagyp, gurakçylyk bolaýan halatynda hem bugdaýyň bir many bir teňne bolupdyr. Adatça Delide bir man bugdaýa 8 jital (mis teňne), arpa 4 jital töläpdirler. Eger Alaeddiniň (*Halajynyň — J.H, J.G.*) döwründe onuň başarjaň syýasaty bilen azyk harytlarynyň bahasy diňe Delide arzan bolan bolsa, Firuzşanyň döwründe Allanyň rahmeti bilen tutuş ýurtda ähli harytlara arzan nyryhlar saklandy» diýip ýazypdyr³.

Alaeddin Muhammediň ýola goýan merkezleşdirmek syýasaty özüniň oňyn netijesini beripdir. Onuň halkynyň ýaşayyş derejesini gowulandyrmagy başarmagy her kesi haýrana galdyrypdyr. Hatda onuň işlerini oňlamadyk Zyýauddin Barany ýaly taryhçylaram Alaeddiniň özgertmelerini ýer ýüzünde entek görülmedik kämillikdigini boýun alyp,

---

¹ Ашрафян К.З. Делийский султанат. —М. 1960, С. 108-109, 130

² Ашрафян К.З. Делийский султанат. —М. 1960, С. 146-147

³ История Индии в средние века. —М., 1968, С.245-246, Ашрафян К.З. Средневековый город Индии... С. 166-167, Şol awtor, Аграрный строй Северной Индии, С. 36

munuň zalym we şerigatyň duşmany hasaplanýan hökümdarlaryň başarnyklarynyň biridigini nygtapdyrlar¹.

Alaeddiniň geçiren özgertmeleriniň netijesinde halkyň ýaşaýyş şertleri gowulanypdyr. Mongol howpunyň öňüniň alynmagy, ýurduň içersindäki gozgalaňlaryň basylyp ýatyrylmagy, emeldarlaryň halka zulum etmeginiň öňüniň alynmagy netijesinde halk rahat dem alypdyr. Ýurtda abadançylyk höküm sürükdir. Bu zatlar ruhy galkynyşa-da öz täsirini ýetiripdir. Taryhçy Barany öz eserinde Alaeddiniň döwründe ýetişen döwlet işgärleriniň, alymlaryň, sopularyň, şahyrlaryň, kätipleriň, hapyzlaryň, sazandalaryň, tebipleriň, müneçjimleriň, taryhçylaryň ençemesiniň atlaryny sanap geçýär².

Alaeddin Halajynyň döwründe söwda, hünärmentçilik, ekerançylyk gülläp ösükdir. Soltan söwdanyň gülläp ösmegi üçin kerwen ýollarynyň howpsuzlygyny üpjün edipdir. Orta asyr taryhçysy Feriştäniň şaýatlyk etmegine görä, Alaeddiniň döwründe täjirler Bengal aýlygyndan Kabula, Telinganadan Kaşmire, Gujerata, Sinde, Mabara çenli öz harytlaryny arkaýyn getiripdirler³.

Sowet hindişynasy K.Z.Aşrafýan hindi alymlary N.K.Sinha bilen A.Ç.Banerjiniň Alaeddiniň döwri Deli soltanlygynyň gülläp ösen hem-de iň kuwwatly döwri bolandygy hakdaky netijesi bilen ylalaşmaýar. K.Z.Aşrafýan bu hökümdaryň özgertmeleriniň üstünligini diňe ýüzleý diýip görkezip, onuň gazaply oç almalaryň netijesinde geçirilendigini nygtaýar. Alym Alaeddiniň özgertmeleriniň zorluk bilen geçirilendigini nygtap, onuň ähmiýetini peseltmäge synanyşýar⁴. Biz alymyň bu birtaraply netijesi bilen ylalaşmaýarys. Çünki, Alaeddin Halaç ýaly köptaraply şahslaryň hyzmatyna baha berlende olaryň öz döwriň çylşyrymly taryhy döwri göz önünde tutulmalydyr.

Alaeddin Halajy binagärlik işlerine hem uly üns beren hökümdardyr. Onuň döwründe köşkler, galalar, kümmetler, howuzlar, hammamlar

¹ Köprülü M.F. Alaeddin Halaci // İslam ansiklopedisi.–Eskişehir, 1997, 1 cilt, 281 s., Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 315 s.

² Köprülü M.F. Agzalan makala, 281 s.

³ Гундогдыев О. Великие полководцы средневековья в истории туркмен. –А., 1996, С. 58.

⁴ Ашрафян К.З. Делийский султанат. С. 134-135. Şol awtog. Аграрный строй Северной Индии, С. 249-250

yzly-yzyna salnypdyr¹. Köne Deliniň 3 km. golaýyndaky Täze Delide Alaeddiniň küňreli diwarlar we derwezeler bilen gurşalan «Hazar sütün» (Müň sütün) atly köşgi ýerleşýär². Onuň Kutb-minara meňzeş başga bir minarany gurdurmak baradaky arzuwy hasyl bolmandyr³. Alaeddin Köne Delide Kuwwatly-yslam metjidine alty sany uly ýaý şekilli germewleri, şeýle hem Kutb-minara «Alaýy derweze» (Alaeddiniň derwezesi) ady bilen mälim bolan owadan bezeg nagyşly derwezäni gurdurypdyr⁴.

Alaeddin Halajy öz döwletiniň taryhyny ýazdyrmak barada hem alada edipdir. Onuň köşgünde işlän köşk taryhçysy Kabyreddin köp tomly «Fathnama» («Ýeňişleriň beýany») eserini ýazypdyr. Taryhçy Zyýauddin Barany (XIV asyr) soňra bu eseri tankydy nukdaý-nazardan ulanypdyr⁵. Zyýaeddin Baranynyň habar bermegine görä, Alaeddin Halajyň ýanynda Emin Arslan Kūlahy atly taryhçysy bolyp, ol geçen soltanlaryň taryhyny şeýle derejede ezber bilipdir welin, soltanyň sowallaryna arkaýyn jogap gaýtaryp bilipdir. Alaeddin ýygy-ýygydan we duýdansyz ýagdaýda öz taryhçysyndan «şeýle ýagdaýda pylany-pylany soltan näme edipdir» diýip soramak endigi bar eken. Soltan bir zat barada karara gelmezden öň geçmişte bu babatda edilen işleri öwrenmäge ähmiýet beripdir. Türk alymy H.Baýur Alaeddin Halajyň şahyrlardan we şyhlerden ötri, taryhçylary ýanynda saklamagy gowy görendigini ýazýar⁶.

Alaeddin Halajy ökde serkerde bolupdyr. Ol öz goşunynda özgertmeleri amala aşyrypdyr. Ol kuwwatly döwlet bolmak üçin atly goşunyň ähmiýetine düşüňip, oňa uly üns beripdir. Esgerlere ykta ýerlerini paýlamagyň ýerine hazynadan ýeterlik mukdarda aýlyk berlipdir⁷. Atlar gözden geçirilip, olaryň ählisi tagmalanypdyr¹. Onuň bu tejribesi Hindistanda üç asyr soňra Beýik Mogol döwletiniň hökümdary

---

¹ Halaçoğlu Y. Alaeddin Halaci // İslam ansiklopedisi. 2 cilt. –İstanbul, 1989, 330 s.

² Гундогдыев О. Agzalan eser, С. 58.

³ Halaçoğlu Y. Alaeddin Halaci // İslam ansiklopedisi. 2 cilt. –İstanbul, 1989, 330 s

⁴ Ашрафян К.З. Делийский султанат. С. 166

⁵ История Индии в средние века. –М., 1968, С. 224-225.

⁶ Bayur H. Hindistan tarihi, –Ankara, 1987, 1 cilt, 360 s.

⁷ Ашрафян К.З. Делийский султанат, С. 85

Ekber tarapyndan giňden peýdalanylypdyr. Çeşmeler zerur bolan halatynda Alaeddiniň 500 müň atla çenli goşun jemläp bilendigini habar berýär². Mongollar bilen çaknyşyklarda Alaeddiniň goşunynyň artykmaç taraplary görnүpdir. Baranynyň sözlerine görä, «bir ýa-da iki atly 10 mongoly ýesir alypdyr, atly-musulmanyň bir özi ýüzlerçe mongoly gaçmaga sezewar edip bilipdir»³.

Alaeddin Halajy öz döwründäki bolup geýýän wakalardan çalt habarly bolmak üçin poçta gullugyny («ýam») ýola goýupdyr. Ýörite nokatlarda atlaryny çalşan çaparlar, habarlaryň paýtagta çalt ulaşmagyny üpjün edipdirler⁴. Delä gelen ilçiler Alaeddin Halajy bilen görüşmegiň aladasyny edipdirler. Meselem, Eýrandan, Ilhanlaryň köşgünden gelen ilçiler Alaeddiniň döwletiniň şöhratyny we kuwwatyny duýansoň, bu döwlet bilen gowy gatnaşyklary ýola goýmaga ymtylypdyrlar⁵.

Alaeddin Halajynyň taryhy şahsyýetine dürli milletden bolan taryhçylar dürlüçe baha berýärler. Emma olaryň ählisi, onuň örän zalym bolandygyna garamazdan, öz döwriň güýçli şahsyýeti, serkerdesi bolandygyny inkär etmeýärler. Hindi taryhçylary N.K.Sinha we A.Ç.Banerji Alaeddiniň dolandyran döwründäki iki sany möhüm waka üns çekýärler. Olaryň birinjisi: Alaeddiniň Hindistany syýasy taýdan birleşdirmegidir, ikinjiden bolsa Deli soltanlygynyň dolandyryş bitewiligini gazanmagydyr⁶.

Özüni «Ikinji Isgender» (Isgender Sany) saýan Alaeddiniň ömrüniň soňky ýyllarynda onuň guran döwletinde gozgalaňlar we dildüwşikler güýçlenipdir. Halaç nesilşalygynyň iň meşhur hökümdary Alaeddin Muhammet 1316-njy ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 6-synda aradan çykypdyr⁷. Ol beden boşluklaryna suw ýygnanma (wodýanka)

---

1 Genel türk tarihi. –Ankara, 5 cilt, 354 s., Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С.205, Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии., С. 138

2 Рыжов К. Все монархи мира. Мусульманский Восток. VII–XV вв. –М.: «Вече», 2004, С. 460

3 Ашрафян К.З. Делийский султанат., –М, 1960, С. 134, Şol awtor, Аграрный Строй Северной Индии, С. 261

4 Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 315 s.

5 Genel türk tarihi. –Ankara, 2002, 5 cilt, 354-377 s.

6 Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С.168-169.

7 Cohce S. Hindistan’da kurulan türk devletleri // Türkler, 8 cilt, 713 s.

keselinden aradan çykypdyr¹. Onuň naýyby Mälik Gapur tarapyndan zäherlenendigi hakda maglumat hem bar². Alaeddin Muhammet Halajy Juma metjidiniň ýanyndaky kümmedinde jaýlanypdyr³. Mazarüsti ýazgylardan we teňnelerden mälim bolşuna görä, ol Sultan’ul Azam, Abyl Muzaffar, Adyl, Isgenderi-Sany, Sultan’ul-Dünýä, Emin’ul-Hilafet, Emir’ul-Möminin, Gawsul-Yslam, Sefaryh Soltan, Muyzel-Muluk, Essalatinul Kaýym, Maharajadhiraja Srimad Alawaduna ýaly unwanlaryň eýesi bolupdyr. Biziň günlerimize Alaeddin Halajydan iki sany maddy ýadygärlik gelip ýetipdir. Birinjisi onuň köne Delidäki juma metjidiniň ýanyndaky haraba öwrüliberen kümmedi, ikinjisi bolsa onuň Bombeýiň Prens Wales muzeýinde saklanýan gylyjydyr. Gylyjyň ýüzünde Besmeleýi-şerif bilen parsça «Ýeňiş meniň elimdedir» diýen ýazgy ýazylypdyr⁴. Alaeddiniň Hydyr han, Şyhabeddin Omar, Mübärek han, Şady han atly ogullary bolupdyr. Hindi alymy K.S.Lalyň ýazmagyna görä, Alaeddin Halajynyň Şemsilhak Hyzyr, Mübärek, Şady, Omar, Ferit, Osman we Abu Bekir han atly ýedi ogly bolupdyr. Gyzlarynyň näçedigi mälim bolmasa-da, olaryň ählisi Hudawendeý-i Jahan diýlip tanalypdyr⁵.

Alaeddin Muhammet aradan çykansoň ähli işleri onuň naýyby, hindi asylly Mälik Gapur öz eline alypdyr. Ol tagt mirasdary Hydyr hany bitarap edip, ýerine onuň 6-7 ýaşyndaky inisi Şyhabeddin Omar şany tagta çykarypdyr. Mälik Gapur Alaeddiniň neberelerini jezalandyryp başlapdyr. Mübärek handan başga ähli şazadalaryň gözleri kör edilipdir. Bu zatlaryň öňüni almak üçin Alaeddin Muhammediň aýaly Melike’yi-Jahan dildüwşik gurap, Mälik Gapury öldürdipdir¹.

Alaeddin Halajynyň neberelerinden jezalandyrylman galan ýeke-täk şazada bolan Mübärek han «Kutbeddin» lakamy bilen 1316–1320-nji ýyllarda Deli soltanlygyny dolandyrypdyr. Kakasynyň tamamlanmadyk

¹ Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г. История Индии. –М.:«Мысль», 1979, С.189.

² Рыжов К. Все монархи мира. Мусульманский Восток. VII–XV вв. –М.: «Вече», 2004, С. 461

³ Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt. 424 s.

⁴ Konukçu E. Hindistan’da kurulan türk devletleri (1206–1414) // Tarihte Türk Devletleri I. Sempozyum bildirileri, – Ankara, 1987, 194 s.

⁵ Lal K.S. History of the Khaljis. p.58.

ýörişlerini tamamlapdyr. Ol hyraç tölemegini kesen rajalary jezalandyrypdyr. Gujeratda tutaşan Wezirak bilen Haýdaryň gozgalaňyny basyp ýatyrypdyr. Emma soltanlyga başlamagyna uzak wagt geçmänkä, Mübäreksa özüniň başarnyksyz soltandygyny aýan edipdir. Döwlet işlerini öz ugruna goýberipdir, kakasynyň geçiren özgertmelerini ýatyrypdyr. Ol Alaeddiniň salgyt kanunçylygy baradaky ýörelgelerinden ýüz öwrüpdür. Taryhçy Baranynyň sözlerine görä: «Kutbeddin Mübäreksa halky agyr salgytlardan we gazaply ýygymlardan boşatdy, diwany-wezaratyň iş tejribesinden zorluk, gynamak, gandallamak we türmä dykmak aýryldy... Alaeddiniň görkezmeleri we buýruklary ýatyryldy... Halk indi näme etmelidigi we etmeli dældigi, näme geplemelidigi, näme iýmelidigi, näme satmalydygy baradaky görkezmelerden dyndy. Bazarçylar Alaeddiniň ölümüne begendiler, bazarda däne gymmatlady, matalar täjirleriň öz bellän bahasyndan satylyp başlandy»². Döwlet dolandyryşyny hindi asylly Hysrow han öz elinde jemläpdir. Soňabaka Mübäreksanyň akly hem üýtgäpdir. Soltan köşgi keýpi-sapanyň mesgenine öwürilipdir. Soltan köplenç aýal eşigini geýip, köçä çykypdyr, töweregine aýdymçylary, masgarabazlary jemläp, baý adamlaryň öýünde tans edipdir³. Özüni «Al-Basyk-Bille» ady bilen halyf diýip yglan etmegi⁴ hem Mübäreksanyň aklynyň üýtgändigini görkezýär. Öz doganlaryny ilki zyndana taşlatmagy, soňra jezalandyrmagy Mübäreksanyň halkyň arasynda abraýdan gaçmagyna getiripdir. Ol Nasyreddin Hysrowşanyň guran dildüwşiği netijesinde öldürilipdir (1320 ý. Gurbansoltan aýynyň 26-sy).

Tagta geçen Nasyreddin Hysrowşa halaç nesilşalygyndan bolmandyr. Ol gujeratly bir gul bolupdyr. Hysrowşa Alaeddin Muhammediň kabul eden kanunlarynyň köpüsini ýatyrypdyr. Halaç hanedanlygyndan köşkde näçe erkek göbekli bar bolsa hemmesi jezalandyrylypdyr. Tiz wagtda ýurtda hindileşmek güýçlenipdir⁵.

---

¹ Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. 9 cilt, 424 s.

² Ашрафян К.З. Средневековый город Индии XIII–XVIII века. –М., 1983, С. 99

³ Паниккар К.М, Очерк истории Индии. –М., 1961, С. 165, Bayur H.Hindistan tarihi. 1 cilt, 361 s.

⁴ Bayur H. Agzalan eser, 361 s., Синха Н.К., Банерджи А.И. История Индии. –М., 1954, С.169.

⁵ Bayur H.Hindistan tarihi. 1 cilt, 317-318 s.

Halaçlar neberesine uly hormat goýan Mälik Gazy¹ Nasyreddiniň bu hereketlerinden nägile bolup, gozgalaňa baş göteripdir. Lohrawat obasynyň ýanynda ýesir alnan soltan 1320-nji ýylyň Ruhnama aýynyň 6-synda jezalandyrylypdyr. Şeýlelikde, Deli soltanlygyny 40 ýyllap dolandyran Halaç nesilşalygy tagtdan çetleşdirilipdir².

MALWADAKY HALAÇ SOLTANLYGY

Malwa Windhýa daglary, Gujerat, Ujjaýyn sebitlerini özüne birleşdirýän bir ülkedi. Narmada derýasynyň demirgazygynda ýerleşen bu welaýat öz adyny Malwalardan alypdyr³. 800–1235-nji ýyllar aralygynda Malwany Paramara rajputlary dolandyrypdyr. Gündogarşynas T.W.Heýg bolsa rajputlaryň Paramara şanesliniň Malwany 800-1200-nji ýyllar aralygynda dolandyrandygyny ýazýar. Malwa musulmanlara iň köp garşylyk görkezen rajput döwletleriniň biridir. 1235-nji ýylda Deli soltany Şemseddin Iltutmyşyň Ujjaýny boýun egdirmegi netijesinde Malwa Deliniň bir etrabyna öwrülipdir⁴. Alaeddin Halajy diňe 1305-nji ýylda Çitoryň we Ujjaýnyň hökümdarlary bilen alyp baran gandöküşikli söweşlerinden soň Malwany öz döwletine birikdiripdi. Şondan soň Malwa bir asyra golaý wagt Deli soltanlygynyň golastynda bolupdy. 1390–1436-njy ýyllar aralygynda Malwany Gurlylar neberesi dolandyrypdyr. 1436-njy ýylda bu ýerdäki iň soňky Gur soltany öz naýyby Mahmyt han tarapyndan agdarylyp, bu ýerde halaç soltanlygy esaslandyrylýars. Bir asyra golaý (1436–1431 ý.) soltanlyk süren halaç soltanlary Mandu we Dharide yslam binagärliginiň ajaýyp nusgalaryny miras goýupdyrlar.

Malwada hökümdarlyk süren halaç soltanlary şulardyr:

Mahmyt şa I (1436–1469 ý.),

¹ Geljekki Gyýaseddin Togalak – awt.

² Genel türk tarihi, 5 cilt, 355 s.

³ Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. 9 cilt, 427 s.

⁴ Haig T.W. Malwa // İslam ansiklopedisi. İslam alemi tarih, coğrafya, etnografya ve biyografya lugatı. –Eskişehir, 1997, 7 cilt, 266 s.

⁵ Рыжов К. Все монархи мира. Мусульманский Восток. VII–XV вв. –М.: «Вече», 2004, С. 151.

Kyýas şa (1469–1500 ý.),
Nasyr şa (1500–1511 ý.),
Mahmyt şa II (1511–1531 ý.)¹.

Mahmyt şa I gysga wagtyň içinde Malwada Halaçlaryň häkimiýetini berkidipdir. Öz tarapdarlaryny jogapkär wezipelere belläpdir. Döwletiň içinde tertip-düzgüni ýola goýup, onuň çäklerini giňeltmäge girişipdir. Gujeratyň hökümdary Ahmet şa I çozuşyny yza serpikdiripdir². Deli asylzadalarynyň çakylygy bilen Seýitler neberesinden bolan soltan Muhammet şany tagtdan uzaklaşdyrmak maksady bilen bu ýere ýöriş gurasa-da, şäheriň eteginde bolan söweşde ýeňlip, öz paýtagty Manduwa dolanmaga mejbur bolupdyr (1442 ý.)³.

Mahmyt şa I öz häkimligindäki ýerleriň demirgazygynda ýerleşen birnäçe hindi rajalyklarynyň üstüne ýöriş edip, olardan ýyllyk hyraç alypdyr. 1442–1454-nji ýyllar aralygynda Mewaryň hökümdary Kumbhanyň garşysyna birnäçe ýörişler gurap, ony boýun egdiripdir. 1457-nji ýylda Ejmiri zabt edip, Mandalgarh galasyny bir gezekki gabawdan soň tabyn edipdir⁴.

Mahmyt şa I Güjeratyň hökümdary Muhammet şa Gurlynyň gowşamagyndan peýdalanyň, bu ýere ýöriş edipdir (1450-1451 ý.)⁵. Ol Bahmanylaryň döwletiniň garşysyna hem ýöriş gurapdyr⁶. Mahmyt şa I bu ýörişini Bahmany hökümdary Alaeddin Ahmedini öldi habary ýaýransoň 1453-nji ýylda gurapdy. Emma ýörişe başlansoň, bu habaryň ýalandygyny eşidip, ol yzyna dolanypdyr. Halaç hökümdary 1461-nji ýylda Dekana gaýtadan çozuş edip, Bidary gabapdyr. 1466-njy ýylda Mewara ikinji gezek ýöriş edipdir. Söweşde köne garşydaşy raja Kumbhany ýenenem bolsa, onuň paýtagtyny alyp bilmändir. Mahmyt şa I iň soňy ýörişi Çanderä guralyp, ol Karahra galasyny boýun egdiripdir

---

¹ Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. 9 cilt, 9 cilt, 427 s.

² Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. – М., 1954, С. 190.

³ Merçil E. Müsülman-türk devletleri tarihi. –Ankara, 1993, 348 s.

⁴ Merçil E. Agzalan eser, 348 s.

⁵ Bayur H. Hindistan tarihi. –Ankara, 1 cilt, 1987, 389-390 s.

⁶ Синха Н.К. Банерджи А.Ч. История Индии. С. 190.

(1468 ý.). Mahmyt şa I 1469-njy ýylyň Magtymguly aýynyň 31-inde 69 ýaşynda Mandudarada çykypdyr¹.

Mahmyt şa I Malwadaky halaç soltanlygynyň edermen, beýik hökümdarlarynyň biridir. Onuň döwründe Malwa ylmyň we bilimiň merkezine öwrülipdir. Gurluşyga üns beren, senetçileriň hemaýatçysy bolan bu soltanyň at-owazasy Müsüre we Mawerannahra çenli ýaýrapdyr. Müsürdäki Abbasy halypasy Müstenjid Billä 1462-nji ýylda Malwa halaçlarynyň paýtagty Mandu şäherine ilçi we halat-serpaý iberip, halaç soltanlarynyň hökümdarlygyny tassyklapdyr. Ol 1446-njy ýylda Teýmirilerden Abu Seýit Mürze bilen hem diplomatik gatnaşyklary ýola goýupdyr².

Hindi alymlary N.K. Sinha we A.Ç.Banerji Mahmyt şa I Malwanyň görnükli musulman hökümdary diýip agzap, onuň döwründe garaşsyz Malwa soltanlygynyň çäkleriniň has giňelendigini nygtaýarlar³.

Mahmyt şanyň ýerine geçen ogly Kyýas şa (Abdylkadyr Gyýaseddin) dindar we gowşak hökümdar bolupdyr⁴. Döwlet işlerini naýýplara we wezirlerine ynanyp, köp wagtyny keýpi-sapa bagyşlapdyr. Ol goşunda hem özgertme geçiripdir — zenji we türki asyly aýallar hem goşun gullugyna borçly edilipdir. Onuň haremhanasynda 6 müň töweregi aýalyň bolandygy aýdylýar. 1500-nji ýylda Kyýas şanyň akly üýtgäpdir. Ogly Nasyr şa (Nasyreddin) ilki kakasyny, soňra ejesini zäherläp, 1500-nji ýylyň Türkmenbaşy aýynyň 22-sinde tagta geçipdir⁵. Ol 10 ýyla golaý soltanlyk eden döwründe özüne garşy baş göterenleriň gozgalaňlaryny basyp ýatyrypdyr.

1511–1531-nji ýyllarda Malwdaky halaç soltanlygyny Nasyreddiniň ogly Mahmyt II dolandyrypdyr. Batyrdygyna garamazdan, onuň hökümdarlyk ukyby gowşak bolupdyr. Şeýle bolansoň, döwletde hindi rajalarynyň täsiri artypdyr. Çitor rajasy bilen bolan söweşde Mahmyt II olara ýesir düşüpdir. Hindi rajasy oňa öz tagtyna dolanmaga

¹ Мерçил Е. Агзалан eser, 349 s.

² Мерçил Е. Мусулман-түрк devletleri tarihi. 349 s., Bayur H. Hindistan tarihi. —Ankara, 1987, 1 cilt, 390 s.

³ Синха А.К., Банерджи А.Ч. История Индии. С. 190.

⁴ Мерçил Е. Агзалан eser, 349 s.

⁵ Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. 9 cilt, 428 s.

mümkinçilik beripdir. Ýöne köp wagt geçmezden Gujeratyň güýçli soltany Bahadur şa Malwany basyp alypdyr. Mahmyt II ogullary bilen bilelikde jezalandyrylypdyr (1531 ý. Gurbansoltan aýynyň 2-si). Bu waka Malwadaky halaç soltanlygynyň ýykylandygyny aňladýardy¹. Malwa topraklary halaçlardan soňra owgan serkerdesi Şirşah Sura, ondan soňra Mogollara tabyn bolupdyr.

T.B.Heýg halaçlaryň 33 ýyllyk hökümdarlygyny Malwa taryhynyň iň bir parlak döwri hasaplaýar². Malwadaky halaç soltanlygynyň iň gülläp ösen döwri Mahmyt I döwri bolupdyr. Onuň döwründe Manduda uly şypahana we medrese salnypdyr. Halaçlar Malwada Baz-Bahadur köşgi, Köşk Mahal, Jihaz Mahal, Deli gapysy, Mahmyt türbesi (medresesi) ýaly ençeme binalary gurupdyrlar. Miniaturasy sungaty gülläp ösüpdir. Sagdynyň «Bossan» atly eseri miniaturalar bilen bezelip, Nasyreddine sowgat beripdir³.

VIII BAP.

DELIDÄKI TOGALAKLAR NESILŞALYGY

Halaçlardan soňra Deli soltanlygyny Togalaklaryň nesilşalygy dolandyrypdyr. Bu nebereden bolan hökümdarlar Demirgazyk Hindistandan başlap Dekan ýaýlasyna çenli bolan ýerleri 94 ýyllap edara etdiler. Togalaklaryň paýtagty ilki Deli, soňra Döwletabat bolupdyr. Togalaklar yslamyň sünni-hanefi ugruna uýupdyrlar. Döwlet dili pars dili bolupdyr. Türk alymy Ýylmaz Öztuna döwletiň çäkleriniň iň giňelen mahalynda 3 mln. 217 müň inedördül km. barabar bolandygyny ýazýar⁴. K.E. Boswort özüniň «Gaznalylaryň giçki döwri: gowşamagy we dargamagy» diýen işinde 1320–1414-nji ýyllar aralygynda bu nebereden bolan aşaky soltanlaryň atlaryny we hökümdarlyk eden senelerini getiripdir:

---

¹ Merçil E. Agzalan eser, 350-351 s., Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. 9 cilt, 428-429 s.

² Haig T.W. Malwa // İslam ansiklopedisi. İslam alemi tarih, coğrafya, etnografya ve biyografya lugati. –Eskişehir, 1997, 7 cilt, 267 s.

³ Merçil E. Müslüman-türk devletleri tarihi. 351 s., Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. 9 cilt, 429 s.

⁴ Öztuna Y. İslam devletleri. Devletler ve hanedanlar. – Ankara, 1996, 1 cilt, 839 s.

1. Gyýaseddin Togalak şa (1320-1325 ý.)
2. Gyýaseddin Muhammet şa (1325-1351 ý.)
3. Mahmyt şa (1351-1351ý.)
4. Firuzşa (1351-1388 ý.)
5. Gyýaseddin Togalak II (1388-1389 ý.)
6. Abu Bekir Togalak (1389-1390 ý.)
7. Nasyreddin Muhammet Togalak III (1390-1394 ý.)
8. Alaeddin Isgender şa (1394-1394 ý.)
9. Nasyreddin Mahmyt şa II (1394-1395 ý.)
10. Nusret şa (1395-1399 ý.)
11. Mahmyt şa III (1399-1413 ý.)
12. Döwlet han Lodi (1313-1314 ý.)¹

GYÝASEDDIN TOGALAK **(hökümdarlyk ýyllary 1320-1325)**

Bu neberäniň düýbünü tutujy «Gyýaseddin Gazy» unwanyny alan Mälik Togalak hasaplanýar. Taryhçy Ferište onuň kakasynyň Balabanyň türki memlугy bolandygyny, ejesiniň Genjabyň jat taýpýasyndandygyny ýazýar². Ibn Battuta garawna türkleriniň XIII asyrda Owganystan bilen Sindiň aralygyndaky daglyk etraplarda ýaşandygyny ýazýar. Gyýaseddin ilki Balabanyň memlугy eken. Balaban ony ogullyga alypdyr. Balaban aradan çykansoň Togalak halaçlaryň hyzmatyna geçipdir. Alaeddin Muhammet Halajynyň dogany, Sindiň häkimi Ulug hanyň gullugynda özüni görkezip, Sindiň we Dibalpuryň häkimligine bellenipdir (1305 ý.). Alaeddin Muhammet Halajynyň serkerdesi hökmünde ilki Gazna, Kabul, Kandagar sebitlerinde, soňra Gang we Jamna derýalarynyň aralygynda mongollara berk garşylyk görkezip, özüni tanadypdyr³.

Gyýaseddin Togalak (ýa-da Gazy Togalak) Halaçlaryň soňky soltany Kutbeddin Mübärek şanyň döwründe (1316-1320 ý.) Penjabyň

¹ Konukçu E. Hindistan'daki türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –İstanbul, 1992, 9 cilt, 430 s.

² Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С. 170

³ Cohce S. Hindistan'da kurulan türk devletleri // Türkler. –Ankara 2002, 8 cilt, 714 s.

we Sindiň hökümdarydy. Ol 1320-nji ýylyň Ruhnama aýynyň 6-synda Deli tagtyny eýeläp, özüniň häkimligini ygylan edipdir. Gazy Togalak «Gyýaseddin Togalak» ady bilen Togalaklaryň ilkinji soltany bolupdyr. Bu nebere Togalaklar, kähalatlarda bolsa Garawnalylar adyny göteripdir¹. Türk alymy Ýylmaz Öztuna «Yslam döwletleri we hanedanlary» atly kitabynda Togalaklar nesilşalygyny esaslandyryjylaryň Horasandan gelen GARAWNA türklerindendigini nygtaýar. Biz garawna ýa-da garaguna taýpasynyň salyrlaryň garaman bölegi bilen ýakyndygyny göz önünde tutup, Togalaklaryň aslynyň SALYR türkmenlerindendigini çaklaýarys².

Arap syýahatçysy Muhammet Ibn Battuta (1304-1377/78) Togalaklaryň gelip çykyş soýy hakynda şeýle ýazypdyr: «Soltan Togalak Sind ülkesi bilen Türk ülkesiniň aralygynda oturan garawna hökmünde tanalan türklerden bolup, pukara bir kişidi. Ol atbakar bolup Sind ülkesinde bir tüçjaryň hyzmatyna durupdyr. Onuň bu ülkä gelmegi Soltan Alaeddiniň hökümdarlyk ýyllaryna (1296–1316 ý.) gabat gelipdir. Ol wagt Sindiň emiri agzalan soltanyň dogany Ulug handy (Almaz begdi). Ulug hanyň hyzmatyna geçen Togalak hemişe onuň ýanyndady. Pyýada goşunda derrew öz başarnygyny görkezenson ol derrew atly goşunyň sapyna alnypdyr. Ilki kiçi emirleriň düzümine goşulan Togalak kem-kemden wezipe basgançagy bilen ýokary galyp, Mälik Gazy ady bilen beýik emirleriň hataryna kabul edilipdir. Togalagyň emri bilen Multanda bina edilen metjitde guralan ýygnanyşykda men Togalagyň soltan üçin niýetlenen ýörite ýerde oturyp, «Men mongollar bilen 29 gezek söweşip, olary ýeňdim. Şonuň üçin hem Mälik Gazy adyny aldym» diýenini eşitdim»³.

Gysga wagtlyk hökümdarlygynyň dowamynda Gyýaseddin Togalak diňe bir gazaply serkerdedigini däl, eýsem başarjaň hökümdardygyny

---

¹ Konukçu E. Hindistan'daki türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –İstanbul, 1992, 9 cilt, 431 s.

² Hatamow J., Gurbangeldiyew J. Hindistan we türkmenler // Türkmen dünýäsi, № 10, 2004.

³ Konukçu E. Hindistan'daki türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –İstanbul, 1992, 9 cilt, 430-431 s., Konukçu E. Gyýaseddin Tuğluk // İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1996, 14 cilt, 60 s.

hem subut edipdir¹. Gazy Togalak oba hojalygyny ösdürmek üçin birnäçe çäreleri geçiripdir.

Ol hasylyň deň ýarysyna ýetýän ýer salgydyny ondan bire çenli azaldypdyr². Suwaryş kanallarynyň gurluşygyny we abatlanylmagyny döwlet öz üstüne alypdyr³. Salgylary ýygnamak hem-de derňew hasabatlaryny barlamak düzgünleşdirilipdir. Toçta ulgamy örän owat derejede ýola goýlupdyr. Goşunça serkerdeleriň we esgerleriň üstünden berk düzgün-nyzam ýola goýlupdyr⁴. Bu döwürlerde Dekan ýaýlasynnda Warangalyň häkimi gozgalaň turzupdyr Togalak ony basyp ýatyrmak üçin «Ulug han» adyny alan ogly Muhammedi (onuň «Jawna» ýa-da «Jany han» adynyň hem bolandygy çeşmelerde nygtalýar) Dekana ýollapdyr. Sapary şowsuz bolan, üstesine-de kakasynyň ölendigi baradaky ýalan habary alan Muhammet Togalak Delä dolanypdyr. Ol özüniň Dekana 1323-nji ýyldaky ikinji saparynda Bidary we Warangaly boýun egdiripdir. Şondan soň Warangal «Soltanpur» diýlip atlandyrylyp başlapdyr. Onuň tagallasy bilen Telingana ilkinji gezek musulman hökümdarlaryna tabyn edilipdir. Gyýaseddin Togalak Deliniň golaýynda Togalakabat şäherini bina etdiripdir⁵.

Bu döwürde Bengaliýada bidüzginçilikler dowam edýärdi. Balabanlar neberesinden bolan Şemseddin Firuzşa aradan çykansoň (1318 ý.) onuň ogullarynyň arasynda tagt ugrundaky dawa güýçlenipdi. Nasyreddin öz doganlaryndan üstün çykmak üçin kömek sorap Togalaklara ýüz tutupdyr. Bengaliýany eýelemek üçin şundan amatly pursadyň ýokdugyna düşünen soltan Togalak öz goşunyny Lakhnauta ýollapdyr. Gazanylan ylalaşyga görä Nasyreddin Togalaklara tabyndygyny boýun alypdyr⁶.

Gyýaseddin Togalak Bengaliýadan dolanyp gelensoň, ogly Muhammet Deliniň golaýyndaky Owganpur diýen ýerde onuň

¹ Рыжов К. Все монархи мира. Мусульманский Восток. VII–XV вв. –М.:«Вече», 2004, С. 426.

² Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г. История Индии. –М.:«Мысль», 1979, С.190.

³ Рыжов К. Agzalan eser, С. 426

⁴ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. С. 171

⁵ Merçil E. Müsülman-türk devletleri tarihi. –Ankara, 1993, 330 s.

⁶ Konukçu E. Agzalan eser, 433 s.

hormatyna dabaraly Kabul edişlik gurapdyr. Ýörite gurlan, sütünli, gapdallary açyk eýwanda outran soltanyň buýrugy bilen onuň töwereginden pilleriň ýörişi guralypdyr. Emma piller desganyň gowşak sütünlerine ýanaşanda, ol ýykylyp, soltan hem aşagynda galypdyr¹. Ibn Battuta Gyýaseddin Togalagyň 1325-nji ýylda Delide dildüwşük netijesinde öldürilendigini nygtaýar². Döwrüniň taryhçylary onuň ölümünde ogly Jawna hanyň günäkärdigini ýazypdyrlar³.

Deliniň birnäçe km. golaýynda Gyýaseddin Togalagyň gurduran Togalakabat galasynyň harabalyklary ýerleşýär. Syýahatçy Ibn Battuta: «Bu ýerde Togalagyň köşkleri we hazynalary bardy. Altyn çäýylan kerpiçlerden salnan köşk günüş yşygyndan şeýle bir ýalpyldaýardy welin, hiç kim oňa uzak wagtlap seredip bilmeýärdi. Bu ýerde ol gymmatly hazynany saklapdyr. Aýtmaklaryna görä, ol bu ýerde ol uly howuz gurup, oňa eredilen altyny guýdurypdyr» diýip ýazypdyr⁴. Zikgeleden teňňelerinde «Abul-Muzaffar, al-Sultanul-Azam, as-Sultanul Gazy, Gyýaseddin wed-din» unwanlaryny ulanypdyr⁵. Gyýaseddin Togalagyň Mübärek, Hysrow, Mälik, Ýeňiş (Zafer), Bährem, Ulug han, Muhammet atly ogullary bolupdyr⁶.

MUHAMMET TOGALAK **(hökümdarlyk ýyllary 1325-1351 ý.)**

Gyýaseddin Togalak aradan çykansoň ogly Muhammet şa Togalaklaryň tagtyna geçipdir. Muhammet entek tagta geçmänkä kakasynyň tabşyrygy boýunça Warangaly we Orissany tabyn etmäge gatnaşypdy. Muhammet Togalak hindileriň Ýadaw nesilşalygynyň golastyndaky Dekany öz elinde saklamagy üçin paýtagtyny olaryň merkezi şäheri bolan Dewagirä geçiripdir (1327 ý.). Dewagiriniň adyny

---

¹ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. С. 171., Haig T.W. Gıyaseddin Tuğluk // İslam ansiklopedisi. İslam alemi... – Eskişehir, 1997, 4 cilt, 782 s.

² История Индии в средние века. –М.:«Наука», 1968, С. 240

³ Sohce S. Agzalan eser, 726 s.

⁴ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. Agzalan eser, С. 172

⁵ İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1996, 14 cilt, 61 s.

⁶ Öztuna Y. İslam devletleri. Devletler ve hanedanlar.–Ankara, 1996, 1 cilt, 840 s.

«Döwletabat» diýip üýtgedip, ony özüne täze paýtagt edinipdir¹. Soltan paýtagty strategiki taýdan ähmiýetli ýerde, ýurduň mongollar tarapyndan yzygider çozuş edilip durlan demirgazyk-günbatar serhedinden uzagrakda ýerleşdirmegi maksadalaýyk hasaplapdyr. Dewagiriden Günorta Hindistanyň täze boýun egdirilen indus döwletlerini gözegçilikde saklamak aňsatdy. Barany täze paýtagtyň geografiýa taýdan amatly ýerde ýerleşendigini aýdyň görkezýär: «Bu ýer merkezde ýerleşýär; Deli, Güjerat, Lakhnauti, Satgaýun, Sonargaýun Telang, Mabar, Dwarasamudra we Kampula ondan şol bir aradaşlykda diýen ýaly ýerleşýär»². A.M.Hüseýin Muhammet Togalagyň paýtagty Dewagirä göçürmegini mongol serkerdesi Tarmaşiriniň Multany we Lamghany talap, Delä howp salandygy bilen düşündirýär³.

Taryhy edebiýatlaryň köpüsinde Muhammet Togalagyň paýtagtyny täze şähre göçürmegi paýhassyzlyk hasap edilýär. Baranyň sözlerine görä paýtagt göçärilensoä, 170-180 ýyllap gülläp ösen, Bagdat we Kair bilen bäsleşen Deli doly harap bolupdyr we taşlanyp gidilipdir, hatda şäherde we onuň töwereklerinde itler we pişikler hem galmandyr⁴.

Paýtagtyň Döwletabada göçürilmeginden soň, 1334-nji ýylda Hindistana gelen Ibn Battuta Deliniň ilatynyň göçürilmegi hakda halkyň arasyndaky çişirilen gürrüňleri beýan edip, soltanyň buýrugy boýunça üç günün dowamynda şäherde hiç kimiň galmaly däldigini, gizlenenleriň hem gözlenip tapylyp, täze paýtagta iberilendigini ýazypdyr. Emma beýleki çeşmeler Delini ähli ýaşajylaryň taşlap gitmändigini habar berýär. Meselem, Badauny «Muntahab at-tawaryh» eserinde Döwletabada diňe soltanyň, emirleriň, mälikleriň, barly adamlaryň, şyhларыň, seýitleriň, ulamalaryň öz maşgalalary we hyzmatçylary bilen bilelikde göçendigini, soltan gaznasynyň hem äkidilendigini, göçenleriň hersiniň «ynam» ýerleriniň hem-de napagalarynyň (pensiýa) iki esse köpeldilendigini ýazýar. Muhammet Togalagyň döwründe Hindistana

---

¹ Мерчил Е. Мусулман-түрк devletleri tarihi. –Ankara, 1993, 331 s.

² Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. С. 174.

³ Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М., 1960, С.169.

⁴ Ашрафян К.З. Делийский султанат. С.170.

gelen ondan gowrak arap syýahatçylarynyň dilinden ýazylan «Mesalikul-Absar» eserinde awtor paýtagtyň göçürilmegi hakda däl-de, iki paýtagtyň — Deliniň we Döwletabadyň bolandygyny ýazýar¹.

Iňlis alymy W.H.Morland Muhammet Togalagyň paýtagty Deliden Dewagirä göçürmeginiň Gang we Jamna derýaaralygynyň ekerançylygynyň ýagdaýyna we daýhan hojalygyna ýaramaz täsir edendigini, daýhanlaryň öz önümlerini ýerleýän bazaryndan mahrum bolandygyny ýazýar².

Hindi alymlary H.K.Sinha we A.Ç.Baherji diňe paýtagty göçürenligi üçin Muhammedi ýazgarmaly däldigini nygtap, şonuň bilen birlikde täze paýtagtyň birnäçe amatsyz taraplaryny dogry belläpdiler. Täze paýtagt soltanyň mongollara garşylyk görkezmek mümkinçiligini peseldipdir. Bengaliýa ýaly çetki welaýatlary Dewagiriden dolandyrmak amatsyz bolupdyr. Deliniň musulman ilatynyň Dekanda induslaryň köp jemlenen ýerinde ýaşamak islemezligi hem esasy meseleleriň biridi. Muhammet Togalak birnäçe wagtdan soň ýalňyşanyna düşüňip, paýtagty gaýtadan Delä göçüripdir. Käbir häzirki zaman awtorlary Muhammet Togalagyň Dewagirini diňe ikinji paýtagt edinmekçi bolandygyny, onuň Deliniň baý adamlaryny Dewagirä göçürendigini, olaryň zorluk bilen göçürmeginiň bolsa ähli ilatyň uçdantutma göçürilendigi hökmünde suratlandyrylandygyny ýazýarlar³.

Paýtagtyň Döwletabada göçürilmeginden soň hem Deli ünsden düşürilmändir. Muňa soltanyň iki şäheriň rasynda yzygiderli poçta gatnawyny ýola goýmagy hem şaýatlyk edýär. Ýoluň ugrunda poçta menzilleri, hanakalar gurlupdyr. K.Z.Aşrafýan Deliniň doly tozandygy hakdaky pikirler bilen ylalaşyp bolmajakdygyny, onuň ikinji paýtagt hökmünde dowam edendigini, 1337-nji ýylda bolsa Muhammet Togalagyň paýtagty gaýtadan Delä göçürendigini ýazýar⁴.

---

¹ Ашрафян К.З. Agzalan eser, С.170.

² Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии (XIII – середина XVIII в.). –М.: «Наука», 1965, С.40.

³ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. С. 175.

⁴ Ашрафян К.З. Делийский султанат. С.171-172.

Muhammet Togalagyň halky Deliden 100 km. uzaklykdaky täze paýtagta zor bilen göçürmegi oňa garşy duşmançylygyň güýçlenmegine getiripdir. Soltan 1329-njy ýylda Gang welaýatyndaky Doab etrabyňyň ekerançylyk salgytlaryny artdyrypdyr. Bu çäre gytçylygyň artmagyna we halkyň närazylygynyň güýçlenmegine sebäp bolupdyr. Taryhçy Barany Gang we Jamna derýasynyň aralygynda salgytlaryň on, hat-da ýigrimi gezek artandygyny nygtap, bu çäräniň nähili netijelere getirendigini şeýle beýan edýär: «Soltanyň meýilnamasyny durmuşa geçirmek üçin onuň salgyt ýygnaýjylary raýatlara tozduruýy salgytlary girizipdirler. Salgytlar şeýle bir zorluk bilen alnyp, ilat doly tozgunçylyga we gedaýlyga sezewar edildi. Gurply ýaşaýanlar gozgalaňa baş göterdiler. Ýurt tozduryldy, işlenip bejerilýän ýerler azaldy. Ikiderýalygynyň ilatynyň düşen günü baradaky habary eşiden çetki welaýatlaryň ýaşaýjylary özleriniň başyna olaryň gününüň gelmeginden çekinip, tokaýlara gaçdylar. İşlenip bejerilýän ýerleriň azalmagy, raýatlaryň tozmagy, çetki welaýatlardan däne getirmekdäki kynçylyk Delide we onuň töwereginde, hatda Ikiderýalygynda (Doab) açlyga getirdi... Bu döwürden başlap Muhammediň döwletiniň kuwwaty pese gaçyp başlady»¹. Ýurtda birnäçe ýyllap gurakçylyk dowam edipdir, ýedi ýyllap elhenç açlyk bolupdyr². Muhammet Togalagyň döwründäki açlyk barada Ibn Battuta öz eserinde «Hindistandaky gymmatçylyk hakda» diýen bölümünde birnäçe mysallary getiripdir. Syýahatçy bir gezek şäherden çykanynda bir aýalyň ençeme aý bäri ýoluň ugrunda ölüp ýatan ýabynyň etini iýýänine gabat gelendigini ýazýar³.

Halka salynýan salgytlaryň agyrlaşmagy, üstesine-de howa şertleriniň ýaramazlaşmagy galla gytçylygyna getiripdir. Soltan Aud welaýatyndan galla getirmek bilen açlygyň önüni almagy başarypdyr. Halky açlykdan alyp çykmakda agzalan welaýatyň häkimi Aýn-al-Mülküň tagallasy uly bolupdyr. Muhammet Togalak Gangyň çep

---

¹ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С. 171.

² Рыжов К. Все монархи мира. Мусульманский Восток. VII–XV вв. С. 426, История Индии в средние века. – М.:«Наука», 1968, С. 240.

³ Ашрафян К.З. Делийский султанат. С.139-140.

kenarynda Swargadwara şäherini gurdurypdyr. Deliniň halky «Jennetiň gapysy» manysyny berýän bu täze şähre göçürilipdir¹. Ol Adylabat we Jahanpena şäherlerini hem gurdurypdyr. Ibn Battuta elhenç açlykdan halkyny halas etmek üçin Deliniň ýaşajylaryna alty aýa ýeterlik galla paýladandygyny, kazylaryň we emirleriň Deliniň köçelerine we bazarlara aýlanyp, soltanyň ambaryndan her kime däne we azyk paýlandygyny, Kutbeddin Aýbegiň kümmediniň goragçysy hökmünde özüniň hem açlyk çekýänlere kömek berendigini ýazypdyr².

Ýurduň şeýle kyn pursaty başdan geçirýän wagtynda daşardan mongol howpy abanypdyr (1328–1329 ý.). Tarmaşirin atly mongol serkerdesi Lahordan we Samanadan başlap Bedauna çenli ilerläpdir³. Ol Penjaby, Lahordan Multana çenli aralygyny, Deliniň töweregini tozgunçylyga sezewar edipdir. Hindi alymlary N.K.Sinha, A.Ç.Banerji Muhammet Togalagyň serhedi goramaga sowuk-sala garandygyny, basybalyjylary saklar ýaly ukyply serkerdesiniň bolmandygyny, Tarmaşirin, belki, sowgat-serpaý bilen yzyna gaýtarandygyny ýazýarlar. Muhammet Togalak Balabandan we Alaeddin Halajydan tapawutlylykda mongollara ýaragly garşylyk görkezmek syýasatyndan ýüz öwrüpdür⁴.

Ýurtdaky kynçylyklaryň önüni almak niýeti bilen Muhammet Togalak (731 h. ý.) 1330–1331-nji ýyllarda pul özgertmesini geçirip, бүрүнч pullaryň kümüş we altyn pullara derek ýöremelidigini emr edipdir. Muhammet Togalagyň pul özgertmesi şowsuzlyga uçrapdyr. «Zikgeçileriň soltany» diýen ady alan hökümdar galp pullaryň ýasalmagynyň önüni alyp bilmändir. Barany her bir indusyň öýüni zikgehana öwürendigini, altyny we kümüşü gizläp, salgydy galp pullar bilen töländiklerini ýazýar. Daşary yurt täjirleri Hindistandan mis pula alan harytlaryny, ýurduň daşynda altyn pula satypdyrlar. Olaryň hämmetsiz pula söwda etmek islemeyändigini üçin ýurda daşyndan haryt

---

¹ Мерчил Е. Мусулман-түрк devletleri tarihi. 332 s., Konukçu Е. Hindistan'daki türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –İstanbul, 1992, 9 cilt, 434-435 s.

² Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии (XIII – середина XVIII в.). –М.: «Наука», 1965, С.253, Ашрафян К.З. Делийский султанат. С.140.

³ Türkler. –Ankara, 2002, 8 cilt, 714 s.

⁴ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. С. 175

gelmegi azalypdyr. Eden-etdilik ýetjek derejesine ýetensoň, soltan mis we бүрүнч pullary dolanyşykdan aýyrmaga, ilata olary hazynadan altyn we күмүш pullara çalyşmaga perman beripdir¹. Puluň barha hümmetiniň artmagy halkyň närazylygyny hasam güýçlendiripdir.

Togalak hökümdary ýurduň dürli күnjeginde tutaşan gozgalaňlary basyp ýatyrmaga mejbur bolupdyr. 1334–1335-nji ýyllarda Maduryň häkimi Seýit Jeleddin Ahsen özbaşdaklygyny yglan edipdir. Ony jezalandyrmaga ugran Togalak goşuny Warangala baranda mergi keseline uçrapdyr. Soltanyň özüniňem syrkawlandygy sebäpli bu ýörişden el çekilipdir. Şeýlelikde, Madur Togalaklaryň golastyndan çykypdyr².

Soltanyň Delide ýokdugyndan peýdalanyp, Emir Halajun Penjapda gozgalaň turuzypdyr, Lahoryň dikmesini öldürip, özbaşdaklygyny yglan edipdir. Muhammet Togalak bu gozgalaňy basyp ýatyrypdyr. 1335–1336-njy ýyllarda Döwletabadyň dikmesiniň ogly Mälik Huşengiň gozgalaňy hem basylyp ýatyrylypdyr³.

Muhammet Togalak 1337-nji ýylda 100 müň goşun bilen Penjabyň Kangra daglyk etrabyňa ýöriş edip, ony boýun egdiripdir. Ýerli halk Togalaklary ykrar etmänsoň, olaryň bu ýerdäki agalygy uzak wagtlap dowam etmändir⁴.

Muhammet Togalak Hytaýy basyp almagy hem öz göwnünde besläpdir. Syýahatçy Ibn Battuta, taryhçylar Barany we Ferişte soltanyň öz maksadyna ýetmek üçin 100 müňden gowrak goşun bilen Gimalaý sebitlerine ýöriş edendigini ýazypdyrlar⁵. Emma Garaçal diýen ýerde bolan söweşde (1337–1338 ý.)⁶ Togalaklar uly ýitgilere sezewar bolup, şowsuzlyk bilen yza dolanypdyr⁷. Barany, Ferişte, Badauny ýaly

---

¹ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии, С. 240-241.

² Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 714 s.

³ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. С. 178.

⁴ Merçil E. Agzalan eser, 332 s.

⁵ Konukçu H. Agzalan eser, 435 s.

⁶ Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 715 s., Синха Н.К., Банерджи А.Ч. Agzalan eser, С. 176. Rus çeşmelerinde bu ýörişin wagty 1341 ý. diýlip ýalňyş görkezilýär – Рыжов К. Все монархи мира. Мусульманский Восток. VII–XV вв. С. 427, История Индии в средние века. С. 241.

⁷ Bayur H. Hindistan tarihi. –Ankara, 1987, 1 cilt, 326 s., Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г. История Индии. –М.:«Мысль», 1979, С.190-191.

taryhçylar Garaçal ýeňlişini Muhammet Togalagyň döwletini ýykan sebäpleriň biridigini nygtaýarlary.

Muhammet Togalagyň hökümdarlygynyň soňky 15 ýyly gozgalaňlaryny basyp ýatyrmak bilen geçipdir. Onuň täze ýerleri basyp almak bilen gozgalaňlaryň önüni alaryn diýen niýeti başa barmandyr. Gozgalaňlaryň netijesinde Mabar (1335 ý.), Bengaliýa (1339–1340 ý.), Telingana (1343–1344 ý.), Sind (1351 ý.) Delä tabynlykdan çykypdyr. Soltanlygynyň tabynlygynda onuň çet ölkelerinden diňe Dewagiri bilen Gujerat galypdyr. Soltanyň ölüminden soň ol ýerleri hem gozgalaňlar bilen gurşalyp, iş ýüzünde elden gidipdir². 1338-nji ýylda gündogar Bengaliýa öz garaşsyzlygyny yglan edipdir. 1339-njy ýylda Aly şa Kar diýen serkerdäniň, Audyň häkimi Aýn'al-Mülküň gozgalaňlary basylyp ýatyrylypdyr. 1340-njy ýylda gozgalaň turzan Multanyň häkimi Mälik Şady Lody soltandan gorkusyna Owganystana gaçypdyr³.

Muhammet Togalak musulmanlaryň arasynda ýitiren öňki söýgüsini we hormatyny gaýtadan gazanmak umydy bilen 741-nji hijri ýylynda (1340-njy milady) Müsürdäki Abbasy halyfy Hakim II ilçini gönderipdir. Onuň adyna hutba okadyp, pul zikgeledipdir. Emma soltanyň bu çäreleri gozgalaňlaryň önüni alyp bilmändir. 1343-nji ýylda Penjap welaýatynyň Suram, Samana, Kaýthal, Suhram etraplary gozgalaňlar bilen gurşalypdyr. Başga bir tarapdan Togalaklaryň düzlük sähralarda düzgün-tertibe seredýän «Emirany Sada» atly serkerdeler topary hem soltana garşy çykypdyrlar. Olar Ysmaýyl Muh atly birini «Nasyreddin şa» ady bilen Dekana soltan edipdirler. Muhammet Togalak Döwletabada ýöriş edip, gozgalaňçylary (asylary) gala gabapdyr⁴.

1341-nji ýylda Muhammet Togalagyň köşgüne Hytaýyň mongol imperatory Dogan Demiriň ilçileri gelipdir. Ol soltandan Garaçal ýörişi mahalynda Gimalaýdaky ýykan budda ybadathanalaryny dikeltmäge rugsat sorapdyr. Hytaý ilçileriniň getiren sowgatlary soltanyň göwnüne

---

¹ Ашрафян К.З. Делийский султанат.—М., 1960, С.201.

² Ашрафян К.З. Делийский султанат. С.68.

³ Мерчил Е. Мусулман-түрк devletleri tarihi. 332 s.

⁴ Мерчил Е. Agzalan eser, 332-333 s.

ýarapdyr. Soltan Ibn Battutanyň¹ ýolbaşçylygynda öz ilçilerini Hytaýa ugradypdyr. Oňa berlen hatda jyza (jan başyna salgyt) salgydy tölenmese, yslam kanunlaryna laýyklykda ybadathanalaryň dikeldilmejekdigi aýdylypdyr. Ibn Battuta 1342-nji ýylyň Gorkut aýynda Hytaýa ýola düşüp, dört ýyldan soň Hindistana dolanyp gelipdir².

Muhammet Togalak iň soňky ýörişini Tagy hanyň gozgalaňyny basyp ýatyrmak üçin Gujerata gurapdyr. Tagy han Sindiň kenarynda ýerleşen Tatta (Karaçiniň demirgazygy) gaçypdyr. Üç ýyllap hernäçe jan etse-de, gozgalaňy basyp ýatyryp bilmändir. Togalaklar döwletiniň ikinji soltany Muhammet Togalak 26 ýyl hökümdarlyk edensoň, 1351-nji ýylyň Nowruz aýynyň 20-sinde Tattada aradan çykypdyr³. Ol gyzzyrma keselinden ýogalypdyr. Taryhçy Badauny «Muntahab at-tawarih» («Taryhlardan saýlantgy») eserinde «Şeýlelikde hökümdar öz halkyndan, halky bolsa öz hökümdaryndan gutuldy» diýip ýazypdyr⁴.

Taryhy çeşmelerde we edebiýatlarda Muhammet Togalaga dürlüçe baha berilýär. Onuň bilen şahsy tanyş bolan taryhçy Barany: «Men soltan Muhammediň täsin adamdygyny nygtamak içleýarin. Onuň biri-birine gapma garşy häsiýetleri düşünmegiň we paýhasyň çäginde çykýardy» diýip ýazypdyr. Onuň sahylygy rowaýatlara öwrülipdir. Barany Hatamtaýyň we beýlekileriň bir ýylda eçilen zatlaryny Muhammet Togalagyň bir gezekde eçilip bilendigini ýazýar⁵. Muhammet Togalagyň döwürdeşi Ibn Battuta onuň ekerançylygy ýagdaýyny gowulaşdyrmak üçin Deliniň töwereginde guýulary gazmagy we suwarylýan ýerlerde galla ekmegi buýrandygyny ýazýar. Soltan daýhanlary ekiş üçin zerur bolan дәne we pul bilen üpjün edipdir⁶.

---

¹ 1325-nji ýylda öz ýurdundan çykyp gaýdan asly tanžerli bolan syýahatçy Ibn Battuta Müsüre, Siriýa, Kiçi Aziýa, Ýraga, Arabystana, Eýrana barypdyr. Altyn Orda hanlygyna, Günorta Russiýa baryp, ol ýerdenem Buhara, Horasana, Kabula gelipdir. 1333-nji ýylda ony Delide Muhammet Togalak kabul edip, oňa paýtagtyň kazysy wezipesini beripdir. XIV asyryň 40-njy ýyllarynda Ibn Battuta Hytaýa iberilen Togalak ilçileriniň düzümine goşulypdyr. Ilçihana ýolda heläkçilige ucransoň, Ibn Battuta Delä dolanman, syýahatyny özbaşdak dowam etdiripdir. Seýlona, Sumatra, Hytaýa barypdyr. Beýik syýahatçy 1353-nji ýylda watanyna dolanypdyr. – История Индии в средние века. С. 227.

² Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С. 176-177.

³ Konukçu E. Hindistan'daki türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –İstanbul, 1992, 9 cilt, 435 s.

⁴ История Индии в средние века. С. 241, Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. С. 180

⁵ Синха Н.К., Банерджи А. Agzalan eser, С. 172

⁶ Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М., 1960, С.121.

Muhammet Togalak örän zehinli bolupdyr. Elmydama beden maşklary we aw bilen meşgullanypdyr, ajaýyp serkerde bolupdyr. Birnäçe ylymlar: logika, astronomiýa, pelsepe, matematika, tebigat bilimleri bilen gyzyklanar bilimli adam bolupdyr¹. Ol pars edebiýaty bilen ýakyndan tanyş bolupdyr, pars dilinde özem goşgy ýazypdyr, ökde hatdat bolupdyr². Barany hiç bir alymyň, hatdatyň, şahyryň, hekimiň, fizigiň öz kesbi babatda ýa-da söhbetde soltanyň aklyňy haýran ediji delillere garşy durup bilmändir³.

Muhammet Togalagyň dini garaýyşlary barada aýdylanda soltanyň ýaşlygynda erkin pikiriligi söýendigini nygtamalydyrys. Barany ony Gurhany we pygamberiň hadyslaryny berjaý etmezlikde ýazgarypdyr. Emma soltanlygyň başyna geçeninden birnäçe ýyl geçenden soňra Muhammediň dini garaýyşlary üýtgäpdir. Britan muzeýinde saklanýan Muhammet Togalagyň terjimehalydyr diýlip hasap edilýän, A.M.Hüsýin tarapyndan terjime edilen çeşmede Muhammet Togalagyň Hakyň ýoluna dolanyşy beýan edilipdir⁴. Ibn Battutanyň şaýatlyk etmegine görä, ol baş wagt namazyny sypdyranlary berk jezalandyrypdyr. Şäher bazarlaryna iberilen emeldarlar namaz wagrty bazarda aýlanyp ýörenleri jezalandyrmaly bolupdyrlar. Ýslamdaky bölünişijilik akymalaryna garşy berk göreş alyp barandygy üçin ol «Huny» (ganhor) lakamyny alypdyr⁵.

Muhammet Togalak özüniň dolandyran döwründe Hindistana syýahata gelen Ibn Battuta ýakyndan hemaýat edipdir. Soltan ony ýylda 12 müň dinar aýlyk hem-de ýer peşgeşi bilen bilelikde Deliniň kazylygyna belläpdir⁶.

Muhammet Togalagyň häsiýetindäki gapma-garşylyklardan ugur alyp, XIX asyrdaky ýaşan iňlis taryhçysy Elfinstonyň «Ol biraz aklyndan üýtgän şahs bolaýmasyn?» diýen şübhesi bilen⁷ hem-de K.Ryžowyň

---

¹ Синха Н.К., Банерджи А. Agzalan eser, С. 172

² История Индии в средние века. С. 220

³ Ашрафян К.З. Делийский султанат.–М., 1960, С.222.

⁴ Ашрафян К.З. Делийский султанат., С.223.

⁵ Ашрафян К.З. Средневековый город Индии XIII – середины XVIII века (Проблемы экономической и социальной истории). –М.:«Наука», 1983, С.138-139, 102

⁶ Ашрафян К.З. Делийский султанат. С.79.

⁷ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии., С. 172

onuň akmakdygy we kelesañ gazaply hereketleri köp edendigi baradaky pikiri bilen ylylaşmak kyn. Hindi alymlary N.K.Sinha we A.Ç.Banerji Muhammet Togalagyň ýalňyşlarynyň onuň gyzmalygyndan we başgalaryň pikirini diňlemeýändiginden gelip çykýandygyny, onda parasatly we sowukganly döwlet adamsynda jemlenmeli oýlanyşyklylyk, her bir zady ölçerip-dökmek häsiýetiniň ýetmezçilik edýändigini belleýär. Hindi alymlary ony Deli soltanlygynyň synmagynda belli bir derejede jogapkär saýýandyklaryny, ýöne birnäçe çuňňur sebäbi bolan bu syýasy hadysanyň bir adamyň üstüne atylmagy dældigini dogry belleýär².

Muhammet Togalagyň ýerine tagta Mahmyt şa geçse-de, ol uzak wagt hökümdarlyk etmändir. Köşküň täsirli adamlary we serkerdeler Muhammet Togalagyň ýegeni Firuzşany tagta çykarypdyrlar.

JELEDDIN FIRUZŞA **(hökümdarlyk ýyllary 1351-1388 ý.)**

Firuzşa Togalaklar neberesiniň üçünji beýik hökümdarydyr. Halaç soltany Alaeddin Muhammediň soltanlyk eden döwründe doglupdyr. Orhan F.Köprüliniň maglumatlaryna görä Firuzşa 1307-nji ýylda doglupdyr³. Emma türk alymy Ärdogan Merçiliň onuň 83 ýaşynda aradan çykandygy baradaky maglumatlaryndan çen tutsak⁴, Firuzşa 1305-nji ýylda doglan bolmaly. Türk alymlary E.Konukçu we S.Çohçe onuň 1309-njy ýylda doglandygyny ýazýarlars⁵. Firuzşanyň hakyky ady Kemaleddin bolupdyr. Kakasy Rejep Gyýaseddin Togalagyň inisi bolupdyr. Rejep sypahsalar (goşunbaşy) bolupdyr. Firuzşanyň ejesi

---

¹ Рыжов К. Все монархи мира. Мусульманский Восток. VII–XV вв. –М.:«Вече», 2004, С. 427.

² Синха Н.К., Банерджи А.Ч. Agzalan eser, С. 172

³ Köprülü O. F. Firuz-şah Tuğluk // İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1996, 13 cilt, 141 s.

⁴ Merçil E. Agzalan eser, 334 s.

⁵ Konukçu E. Hindistan’daki türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –İstanbul, 1992, 9 cilt, 436 s., Cohce S. Hindistan’da Kurulan türk devletleri // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 715 s.

rajput asylyy raja Mal Bhattiniň gyzy eken. Firuzşa 1351-nji ýylyň Nowruz aýynyň 24-inden başlap 37 ýyl soltanlyk sürüpdir¹.

Soltanlyga geçen mahaly Firuzşa dünýä işlerinden el üzüp, takwa durmuşda ýaşamagyň, haja gitmegiň arzuwynda eken². Onuň serkerdelik başarnygam öwerlik bolmandyr³. Emma döwleti edara etmek bijesi paýyna düşensoň halkyň aladasy üçin bar başarnygyny orta goýupdyr. Firuzşa öz döwletini kuwwatlandyrmak üçin birnäçe ýörişleri hem gurapdyr. Şolaryň ilkinjisi Bengaliýa saparydyr. Bengaliýanyň häkimi Ylýas Hoja Şemseddin günbatar Bengaliýanyň garaşsyzlygyny yglan edensoň (1345 ý.) bu ölkäniň gündogarsyny hem öz häkimligine geçiripdir (1352 ý.). Firuzşa goşun çekip 1353-1354-nji ýyllarda Ylýas Hojany Igdala galasynda gabapdyr. Emma öz ýörişinden hiç bir netije gazanyp bilmän, yzyna dolanypdyr⁴. Aradan baş ýyl geçensoň (1358 ý.) Firuzşa 70 müň atly, 470 pil we derýada çalt hereket edýän gämiler bilen ikinji sapar Bengaliýa ýöriş edipdir. Ylýas Hoja ölensoň, onuň ýerine Bengaliýa tagtyna geçen ogly Isgender şa Togalak goşunynyň gelýändigini eşidip, ilçiler we halat-serpaý bilen onuň öňünden çykyp, ýörişi togtatmagyny haýyş edipdir. Emma bu meseläni gutarnykly çözmegi ýüregine düwen Firuzşa Isgender şany Igdala galasynda gabap, tabyn bolmaga mejbur edipdir. Ylalaşyga görä soltana tabyn bolan Isgender şa ýylda 40 pil salgyt tölemäge borçlanypdyr⁵. Bengaliýadan yza dolanan Togalak goşuny Jawnpurdan Orissa tarap ugrapdyr. Orissanyň rajasy hem ýaraşyk baglaşyp, ýylda 20 pil salgyt tölemäge borçlanypdyr. Firuzşa 1361-nji ýylda gozgalaň eden Nagarkort rajalygynyň üstüne ýöriş edip, ony boýun egdiripdir⁶.

Firuzşa 1362–1363-nji ýyllarda Tatta saparyny gurapdyr (bu ýörişiň 1371-1372-nji ýyllarda guralandygy barada maglumat hem bar)⁷. Ind

---

¹ Konukçu E. Hindistan'daki türk devletleri.. 436 s.

² Köprülü M. F. Firuz-şah Tuğluk // İslam ansiklopedisi. –Eskişehir, 1997, 4 cilt, 666 s.

³ Köprülü M.F. Agzalan makala, 668 s.

⁴ Merçil E. Agzalan eser, 333 s.

⁵ Şol ýerde, 333 s.

⁶ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии., С. 181

⁷ Köprülü M. F. Firuz-şah Tuğluk // İslam ansiklopedisi. –Eskişehir, 1997, 4 cilt, 667 s., Konukçu E. Agzalan makala, 437 s.

derýasynyň boýunda uly goşun jemlenipdir. Togalak goşuny 90 müň atlydan, 480 pilden, köp mukdardaky pyýada we meýletinçilerden ybarat bolupdyr. Ýörişde derýada hereket edýän 5 müňden gowrak ýelkenli gaýyk ulanylypdyr¹. Tattanyň hindi hökümdary Jam Mali we onuň ýegeni Babaniýa 20 müň atly, 400 müňden gowrak pyýada goşun bilen togalaklaryň garşysyna çykypdyr². Açlyk we keselçilik iki tarapa hem uly zyýan ýetiripdir. Gujerata çekilip, goşunyny täzedan kuwwatlandyran Firuzşa Sinde tarap täzedan ýörişe ugrapdyr. Jam Mali we Babaniýa söweşe girmezden tabyn bolupdyrlar. Olar Togalaklaryň öz üstünden häkimligini ykrar edip, ýyllyk 400 müň teňňe hyraç tölemäge borçlanypdyrlar³. Taryhçy Afyfyň sözlerine görä, Deliniň hökümdarlary üçin ynjalyksyzlygyň çeşmesi hasaplanýan, Alaeddin Halajyň we Muhammet Togalagyň boýun egdirip bilmedik Tattanyň hökümdarlaryny Firuzşa uly ýitgi bilen tabyn edipdir⁴.

1374-nji ýylda uly ogly Fath hanyň ýogalmagy gojalar Firuzşanyň bilini hasam бүкүпdir. Onuň döwlet işlerine gözegçilik etmek mümkinçiligini ýitirendiginden peýdalanan wezir Han Jahan бүтін häkimiýeti öz elinde jemläpdir. Ol şazada Muhammediň kakasyna garşy dildüwşük guraýandygyny Firuzşa habar beripdir. Emma Han Jahanyň ogluny atasyna garşy goýmak pikiri başa barmandyr. Firuzşa 1387-nji ýylyň güýzünde ogly Muhammedi tagta çykarypdyr. Emma onuň döwleti dolandyrmak başarnygynyň ýokdugyny görüp, tagty agtygy Gyýaseddin Togalak II (Fath hanyň ogly) miras galdyrypdyr. Firuzşa 1388-nji ýylyň Ruhnama aýynda 83 ýaşynda aradan çykypdyr⁵.

Firuzşanyň döwründe Deli soltanlygy öňki beýikligini ýitiripdi we ilaty azalypdy. Firuzşanyň soltanlygyň tabynlygyndan çykan käbir ýerleri yzyna gaýtaryp almak synanyşygy şowsuz tamamlanypdyr. Bengaliýa ýörişler (1353–1354 ý., 1359–1360 ý.) özüniň garşylan netijesini bermändir. Bengaliýanyň käbir etraplary Deli soltanlygna

¹ Cohce S. Agzalan eser, 715 s.

² Köprülü M.F. Agzalan makala, 667 s.

³ Merçil E. Agzalan eser, 334 s.

⁴ История Индии в средние века. –М., 1968, С. 242.

⁵ Cohce S. Agzalan eser, 716 s, Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии., С. 181

garaşsyz bolan türki emirleriň häkimliginde galypdyr¹. Soltan ortaça başarnykly, etjek işlerine çalt karar berip bilmeýän bir hökümdardy. Her meselede din hadymalaryndan maslahat soramagy onuň musulmanlaryň arasyndaky şöhratyny has-da artdyrypdyr. Halkynyň peýdasyna ençeme maliýe we ykdysady özgertmeleri geçiripdir. Salgyt ulgamyny kämilleşdiripdir. Şerigata gabat gelmeýän salgytlaryň 28 görnüşini ýatyrypdyr². Soltanyň köşk taryhçysy Afyfyň ýazmagyna görä Firuzşa şerigat tarapyndan rugsat berilmedik salgytlaryň ählisini ýatyrypdyr, rugsat berlen salgytlaryň bolsa möçberini kemeldipdir. Kanuna laýyklykda ol diwana alynmaly salgytdan ýokary ýygymlary almagy gadagan edipdir. Barany soltanyň hyrajy we jyzany girdejiniň kesgitlenen mukdaryna görä almagy hem-de adamlary artykmaç ýygymlardan boşatmagy talap edendigini habar berýär³. Afyf we Barany soltanyň bu çärelerini onuň adatdan daşary ýumşaklygy we haýyrsöýerligi, öz raýatlary hakda atalyk aladasy bilen düşündirýär⁴. XVII asyryň başynda ýaşan taryhçy Feriştäniň şaýatlyk etmegine görä soltanyň ýatyran ençeme salgytlarynyň atlary onuň buýrugy bilen Firuzabadyň metjidiniň diwaryna oýulyp ýazylypdyr. Ýatyrylan salgytlar barada soltanyň özi tarapyndan ýa-da onuň buýurmasy bilen ýazylan «Futuhaty Firuzşahy» eserinde hem ýatlanylýar¹.

Firuzşa halkyň we döwlet gullukçylarynyň döwlete bergisini geçipdir. Ykta ýer eýeçiligini düzgünleşdiripdir. Suwaryş kanallaryny gurduryp, ekerançylygyň ösmegine ýardam edipdir. Taryhçy Afyfyň şaýatlyk etmegine görä Firuzşanyň döwründe Süýtleç we Jamna derýalaryndan Hisar-Firuz (häzirki Hisar) şäherine çenli 180-200 km aralykda suwaryş kanallary çeklilipdir. Şäheriň berkitme galasynyň daşynda uly howuz we köl gurlupdyr. Sirhundi Firuzşanyň 1353-nji ýylda Dibalpura barandygyny, bu ýerde Süýtleç derýasyndan Jajhar

---

¹ Ашрафян К.З. Делийский султанат. С. 68

² Меңчил Е. Agzalan eser, 334-335 s., Рыжов К. Все монархи мира. Мусульманский Восток. –М.:«Вече», 2004, С. 427.

³ Ашрафян К.З. Средневековый город Индии XIII – середины XVIII века (Проблемы экономической и социальной истории). –М.:«Наука», 1983, С.127-128.

⁴ Ашрафян К.З. Делийский султанат.–М., 1960, С.142.

şäherine çenli 48 kuruh uzaklykda kanal çekmekligi buýrandygyny ýazýar. Ertesi ýyl Mundeti we Sarmura şäheriniň etrabyndan Hansä, ol ýerdenem Baralisanä çenli kanal çekilipdir. Baralisanede gala gurlup, ol Hisar-Firuz diýlip atlandyrylypdyr. Bu kanaldan Sarsuti, ol ýerdenem Harni Khire diýen çenli ýene bir şaha çekilipdir. Şu ýerde hem soltan Firuzabat galasyny gurdurypdyr. Hindistanyň häzirki kartasyndaky Günbatar Jamna kanaly atlandyrylan kanaly hem Firuzşa gurdurypdyr².

Firuzşa tarapyndan Hansi — Hisar-Firuz etrabynda suwaryş kanallarynyň gurulmagynyň netijesinde ýeri işläp bejermek ýokary derejä ýetipdir. Afyf eger kanalyň geçirilmeginden ozal bu ýerde diňe güýzlük bugdaý ýygñalan bolsa, indi ýazlyk bugdaýyň hem ýetişdirilip başlanandygyny ýazýar³. Afyf Firuzşanyň dolandyran döwri barada: «Ýurt şeýle bir gülläp ösen derejä ýetipdi welin, bütin Doabda ýekeje hem taşlanan oba, işlenilmedik ýer bölegi ýokdy. Doabyň daşyndaky etraplarda hem ýagdaý şeýledi, meselem Samanada bir kuruhda dört sany gülläp outran oba bardy» diýip ýazýar⁴. Doabyň gülläp ösen ülkedigi barada Barany şeýle ýazýar: «Etraplar gülläp başlapdy...çemenzarlyklar, çöller, sähralar işlenip bejerilip, pel pele, baglar baglara, obalar obalara ýanaşyp otyrды»⁵.

Taryhçy Afyf «Taryhy-Firuzşahy» eserinde Firuzşanyň bagçylyga örän üns berendigini ýazýar. Diňe soltan gaznasyna degişli bolan Delide 1200, Salurda – 80, Çitorda – 60 sany bagyň düýbi tutulypdyr. Alaeddin Halajyň döwründe düýbi tutulyp başlanan 30 sany bagda işler tamamlanypdyr⁶.

Ekerançylygyň ösmegi netijesinde önüm bolçulygy döräp, bazarlarda azyk önümleriniň bahasy aşaklapdyr. Taryhçy Afyf Firuzşanyň Alaeddin Muhammet Halajy ýaly zorluk ulanyp däl-de,

---

¹ Ашрафян К.З. Средневековый город Индии... С. 128

² Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии (XIII – середина XVIII в.). С.30-31.

³ Ашрафян К.З. Делийский султанат. С.153.

⁴ Ашрафян К.З. Средневековый город Индии XIII – середины XVIII века (Проблемы экономической и социальной истории). –М.:«Наука», 1983, С.23.

⁵ Ашрафян К.З. Средневековый город Индии... С.23, Ашрафян К.З. Делийский султанат. С.153.

⁶ Ашрафян К.З. Делийский султанат, С.154.

eýsem bazar kanunlaryny işledip, nyrhлары gözegçilikde saklandygyny nygtaýar¹. Firuzşanyň döwründe tutuş ýurtda nyrhlar arzan bolupdyr².

Firuzşa adalatynyň höküm sürmegi üçin aladalanypdyr. Döwlet gullukçylarynyň halka zulum etmegini gadagan edipdir. Gurduran birnäçe haýyr-sahawat edaralary açdyryp, işsizleriň, hassalaryň, garyp-pukaralaryň alkyşyna sezewar bolupdyr. Garyplara karz bermek üçin Diwany-Istihkagy açdyrypdyr. Ol Jahanpur, Firuzabat, Fatyhabat şäherlerini esaslandyryjydyr³. Taryhy çeşmelerde Firuzşanyň 200 töweregi şäherçe gurduryp, olarda 40 jamy, 30 medrese, mätäçler üçin 20 sany naharhana, 100 hassahana, şonçarak kerwensaraý, hammam, 150 köpri, 50 sany suw bendini, 30 sany howdan gurdurandygy nygtalýar⁴. «Därüthane» diýilen dispanserlerde hassalara dermanlyk serişdeler mugt paýlanypdyr⁵. Bu hassahana üçin obalar wakf edilipdir⁶.

Firuzşa ylmyň ösmegine hem hemaýat edipdir. Birnäçe eserleri sanskrit dilinden parsça terjime etdiripdir. Taryhçylar Barany we Şemsi Siraj Afyf onuň döwrüne bagyşlap «Taryhy Firuzşahy» atly eserini ýazypdyrlar⁷. Firuzşanyň özüniň syýasata bagyşlanan 8 bapdan ybarat bir eseriniň bardygy agzalýar⁸.

Firuzşa şady-horramlygyny we elpe-şelpeligiň tarapdary bolmandyr. Köşkde ýüpek parçalardan tikilen lybaslary geýmegi, altyn-kümüş zatlary ulanmagy gadagan edipdir⁹. Halka ýakyn durmakda we adalatlylykda Firuzşany orta asyrlardaky yslam taryhynyň nusgalyk hökümdary diýip atlandyrmak bolar. Firuzşa öz döwrüniň taryhçylarynyň baha bermegine görä, «adyl bir hökümdar, ajaýyp abadançylyk, bolçulyk, bagtlylyk we adalat döwrünün binagäri» hökmünde tanalypdyr. Firuzşa Abbasy halyfyna öz häkimligini

---

¹ История Индии в средние века. С. 245-246

² Ашрафян К.З. Средневековый город Индии... С.167.

³ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии., С. 181

⁴ Cohce S. Hindistan'da Kurulan türk devletleri // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 716 s.

⁵ İslam ansiklopedisi. –İstanbul. 1996, 13 cilt, 142 s.

⁶ Ашрафян К.З. Делийский султанат, –М., 1960, С. 99

⁷ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. С. 183

⁸ Köprülü O. F. Firuz-şah Tuğluk // İslam ansiklopedisi. –İstanbul, 1996, 13 cilt, 142 s.

⁹ Köprülü M. F. Firuz-şah Tuğluk // İslam ansiklopedisi. –Eskişehir, 1997, 4 cilt, 669 s.

tassykladan, onuň adyny teňňelerinde zikgeleden we «naýyby emirul-möminin» lakamyny ulanan iň soňky Deli soltanydyr¹.

TOGALAKLARYŇ GOWŞAMAGY WE TARYH SAHNASYNDAN DÜŞMEGI

Firuzşa aradan çykandan soň geçen on ýylyň içinde Togalaklaryň hökümdarlarynyň alty gezek çalyşmagy bu neberäniň gowşandygyndan habar berýärdi². Mundan peýdalanan Samarkandyň hökümdary Teýmir leň 1398-nji ýylda Hindistan ýörişine başlapdyr. Alp Arslan aýynda Kabuldaky taýýarlyklardan soňra Owgan geçidinden geçen agsak Teýmiriň goşuny Ruhnama aýynyň 24-inde Ind derýasynyň kenarlarynda düşläpdir. Togalaklaryň 10 müň atly, 40 müň pyýada we 120 müň pilden ybarat goşuny Deliniň golaýynda duşmanyň önünden çykypdyr. Bitaraplyk aýynyň 17-sinde Teýmir leň bilen Togalaklaryň goşunyň arasynda aýgytly söweş bolupdyr. Garşydaşynyň söweş pillerinden çekinen Teýmir hindi buýwollaryny biri-birine gaýyş arkaly daňyp, goşunyň önünden gorag zolagyny döredipdir. Guýruklaryna nepýag çalyp, ot degrilen buýwollar janhowluna ürküp, söweş pilleriniň üstüne tarap gaçyp, olaryň sapyny bozupdyr. Deli Teýmiriň eline geçipdir³. Şäheri we onuň töweregini ganymat ýagmalan Teýmir leň 1399-njy ýylda Türküstana dolanypdyr. Togalak hökümdary Nasyreddin Mahmyt şa III gaýtadan tagta oturanam bolsa ilki Mallu hanyň, soňam Döwlet han Lodiniň elindäki oýnatgy hökümdara öwrülipdir. Mahmyt şa III ölensoň Deli soltanlygyny 94 ýyllap dolandyran Togalaklaryň nesilşalygy öz ornuny Seýitler neberesine beripdir.

IX BAP.

¹ Köprülü O.F. Agzalan makala, 142 s.

² Haig T.W. Tuğluk // İslam ansiklopedisi. –Eskişehir, 1997, 12/1 cilt, 483 s., Cohce S. Agzalan eser, 716 s.

³ Cohce S. Hindistan’da Kurulan türk devletleri // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 716-717 s.

TÜRKMENLER WE BEÝIK MOGOLLAR ŞADÖWLETI

Hindistan üýtgeşik owadan ýurt.

Zahyreddin Muhammet Babyr.

Zahyreddin Muhammet Babyr Merkezi Aziýada *özbekler bilen* (aýratynlandyrma biziňki) bolan şowsuz söweşlerden soňra ilki Kabulda ornaşýar. 1526-njy ýylda ol Hindistana aralaşýar. Şol ýyl Deli soltanlygynyň Lodiler neberesinden bolan soňky patyşasy Ybraýym Lodiniň goşunlary bilen Panipat düzlüginde bolan söweşde Babyr üstün çykýar. Ýogsam, bu söweşde Ybraýymyň 100 müň, Babyryň bolsa 12 müň goşuny bardy. Şu söweşden soňra Babyr Hindistanda täze döwlet döretdi. Bu döwlet taryha Beýik Mogollar imperiýasy ady bilen girdi.

Babyr Hindistanda uly döwletiň düýbünü tutsa-da, ýaşaýşyň ähli hözirlerini görüp ýaşasa-da, ol özüni bu ýurtda mydama gelmişek hasaplapdy. Ata watanyny ýatladýan edim-gylymlary, geým-gejimleri, duz-tagamlary hemişe özüne ýaran edinipdir. Babyr nesilleriniň ýat ýurtda öz aslyny bilmekleri üçin «Babynama» atly ajaýyp ýatlama kitabyňy ýazyp galdyrypdyr. Watanyny ýatladýandygy üçin hoşboý ysly reýhan güliüni Babyr özüniň iň ýakyn tebygy hemrasyna öwürüpdür.

Babyr Hindistany eýelemek baradaky arzuwyna ýetse-de, bu jennet mekanyň hözirini görmek oňa uzak nesip etmedi. Ol 1530-njy ýylda 47 ýaşynda ýogaldy. Ony ilki Agrada jaýlasalar-da, soňra onuň gubury Kabula göçürilip getirildi. Onuň Kabuldaky aramgähiniň üstünde reýhan güli oturdyldy.

Babyr entek ýogalmanka, özüniň mirasdüşeri diýip, ogly Humazuny ygylan edipdi. Emma, Humayunda kakasynyňky ýaly batyrlyk-da, dilewarlyk-da, zehinlilik-de ýokdy. Hatda hökümdarlyk bagty hem oňa gezek gelende gülüp bakmandy. Oňa diňe bir raýatlary däl, hatda doganlary hem başarsa boýun egmejekdendi. Onuň hökümdarlyk başarnygy pesdi. Şonuň üçin oňa garşy Biharyň, Bengaliýanyň, Demirgazyk Agranyň ýerli hökümdarlary Şer Han Suruň ýolbaşçylygynda aýaga galdylar. Şer Han Humayun bilen bolan iki söweşde üstün çykyp, ony Deliden çykaryp kowdy. Ol Şer Şa ady bilen

ýurdy dolandyryp başlady¹. Şeýlelikde, Humaýun 1540-1555-nji ýyllarda 15 ýyllap Hindistany dolandyrmakdan mahrum bolupdy.

Owganystanda goşun toplan, Humaýun 1555-nji ýylda Delini täzedan eýelemegi başardy. Bu söweşe Baýram han Türkmen ýolbaşçylyk edipdi. Humaýun Delini gaýtadan eýeländen soň uzak ýaşaman, ogly Ekberi mirasdüşeri diýip ygylan edip, 1556-njy ýylyň ýanwarynda dünýäden ötdi.

Ekber 1542-nji ýylda Humaýun gaçgaklykda gezip ýören wagty doglupdy. Humaýun Baýram han Türkmeniň edermenligine we danalygyna göz ýetirip, ony ogly Ekbere terbiýeçi-atalyk edip belläpdi. Baýram han Türkmen Ekbere hem harby tälim, hem ylym-bilim beren mugallymydyr.

Ekber tagta geçen wagty ol 14 ýaşyndaky ýetginjekdi. Ol kämilik ýaşyna ýetýänçä Mogollar döwletini Baýram han Türkmen dolandyrdy. Köplenç hökümdarlar barada köp ýazylyp, olaryň meşhurlygynda az hyzmatlar bitirmedik ýakyn kömekçileri barada köplenç unudylýar. Ýöne taryh Baýram han Türkmen babatda welin dymmandy. Hindistandaky Beýik Mogollar imperiýasy hakynda bolsa Baýram han Türkmensiz gürrüň etmek asla mümkin däl. Şol sebäpli bu şahsyýet hakynda birneme giňräk durmagy zerur hasaplaýarys. Baýram han Türkmeniň 2000-nji ýylda bellenilen 500 ýyllyk ýubileýi mynasybetli indistanda we Türkmenistanda iki halkyň taryhy buýsanjyna öwrülen Baýram han Türkmeniň syýasy we edebi mirasy babatda abysyz täze ylmy işler ýazyldy.

Baýram han Türkmen 1497-nji ýylda (käbir maglumatlar boýunça 1507-nji ýylda) Badahşanda Seýfaly begiň maşgalasynda dünýä inýär. On altýaşyndan başlap ol Mogol patyşalaryna gulluk edip başlaýar.

Baýram han tizlikde özüniň batyrlýgy, ökde serkerdelik ukyby, şahandaz şahyrlýgy we mertligi bilen Humaýunyň iň ýakyn dostuna

---

¹ Ванина Ю.Ю. Бабур — основатель империи Великих Моголов // Живая история Востока.—Москва, «Знания», 1998, С.83.

öwrüldi. Baýram han Türkmen gelip çykyşy boýunça garagoýunly taýpasynyň baharly kabylasyndandy. Onda-da hökümdarlar neslindendi. Onuň ata-babalary-da bidöwlet adamlar däldi. Kakasy Seýfaly beg-de, atasy Ýaraly beg-de, onuň atasy Allaşükür beg-de Garagoýunly türkmen döwletiniň (1410-1468 ýý.) hökümet gullugynda bolup, köşklerde hyzmat edipdirler. Dürli ýörişlere gatnaşyp, batyrlyk görkezipdirler. «Öň akan ýerden akarmyş aryk» diýlişi ýaly, asylzada gelip çykyşly Baýram han edep-ekramy, bilim-terbiýäni hökümdarlaryň hyzmatynda bolar ýaly derejede görüpdü. Baýram han ergeneksiz eklenip, terbiýesiz saklanan kişilerden däldi.

Baýram han Türkmen barada ýazanlaryň ählisi onuň durmuşynyň bir pursady barada ýatlaýarlar. Biz hem köplere mälim bolan şol pursadyň deňinden sowlup geçmezligi zerur hasapladyk. Bir gezek Humayun Knuj söweşinde owganly Şir Şadan ýeňilýär we goşuny dargaýar. Her kim öz başyny çarasa kaýyl bolýar. Şonda Baýram han Şir Şa garşy täzedan goşun toplamak üçin Laknur obasyna barýar. Bu habary eşiden Şir Şa Baýram hany tutmagy we öldürmegi buýurýar. Tutulanlaryň arasynda bolan Gwalýaryň häkimi Abulkasym we Baýram han daş keşbi boýunça biri-birine gaty meňzeş eken. Şir Şanyň jellatlary ol ikisiniň haýsysynyň Baýram handygyny bilmän suran wagtynda Baýram hanyň özi «Men Baýram han!» diýip, öňe çykypdyr. Baýramyň ölümi mertlerçe boýun almagy onuň batyrlygyna öňdenem belet bolan Abulkasymy haýran galdyrypdyr. Ol beýle adamyň duşman jellatlarynyň eline elin bermegini islemändir hem-de merdemsilik bilen: «Men Baýram han, bu meniň nökerim, ol maňa janpidalyk etmek üçin özüni Baýram han diýip tanatjak bolýar. Goýberiň, meniň nökerim gitsin, meni öldüriň» diýýär. Şeýlelikde Abylkasym özüni Baýram hanyň ýerine gurban edip, ony bolsa ölümden halas edýär¹.

Mogol döwletiniň ikinji gezek Delide gaýtadan dikeldilmeginde beýik türkmen serkerdesi sözüň doly manysynda birinji derejeli rol oýnaýar.

---

¹ Munşi Debi Praşad. Hanhanannama (urdu dilinden terjime) –A.:«Türkmenistan», 1997, 24 s

Humayun ýogalandan soňra 1556-1560-njy ýyllarda Mogollar döwletini Ekberiň adyndan dolandyryar. 1557-nji ýylda Baýram han Türkmen Babyryň agtygy Selime soltan begime öýlenip, hökümdar neberesi bilen garyndaşlyk açýar. Ýeri gelende ýatlasak, bu maşgala deň etmän, duş etmez diýenlerindendi. Selime soltanam şahyrady. Munşi Debi Praşadyň belleşi ýaly, bu aýal gaty akylyly we zehinlidi. Ol öz sygyrlarynda gizlin lakam hem ulanýardy. Onuň sygyrlaryndan ýekeje mysal:

**Ýöne ýere «käkiliň janym tary» diýmedim,
Wah, meslikden dilimden sypdyranmy duýmadym.**

Baýram han Türkmen döwleti dolandyran ýyllarynda owganlaryň we ýerli hökümdarlaryň garşylygyny basyp ýatyrnakda, döwletiň binýadyny berkitmekde köp işleri etdi. Ol döwlet işleriniň gapdalyndan şahandazlygy we şahyrlygy hem ýadyndan çykarmady. Baýram hanyň türkmen we parsy dillerinde ýazan goşgulary aýratyn kitap bolup çykdy¹.

Baýram hanyň hökümdarlygy onuň duşmanlaryna ýaramaýardy. Göripler ony dürli ýollar bilen häkimiýetden çetleşdirmäge synanyşdylar. Ahyrsoňunda Ekber bilen Baýramyň arasyna tow düşürmek olara başartdy. 18 ýaşyna ýeten Ekbere Baýramyň elinden hökümdarlygy wagtynda almaklygy maslahat berdiler. Hanbabasynyň (Ekber Baýram hana şeýle ýüzlenýän eken) özüniň hökümdarlykdan çetleşmek islemeýändigini baradaky toslamalara ahyrsoňy Ekber ynandy. 1560-njy ýylda ony Mekgä zyýarata ugratdy. Baýram han haja barýarka 1561-nji ýylda Mübärek han atly bir owgan tarapyndan duýdansyzlykda öldürilýär.

1560–1562-nji ýyllar Hindistanyň taryhyna samsyklaç dolandyrylan ýyllar hökmünde girdi. Çünki, Baýram handan dynan Ekber ne-hä ýurdy ýaşlyk edip, özi dolandyryp bildi, ne-de onuň Baýramyň öwezini tutjak ýakyn maslahatçysy bardy. Ýöne, Ekber basym bu böwşeňligi doldurmagy başardy. Ekber 1605-nji ýyla çenli patyşalyk etdi.

Ekber birnäçe täze özgerdişleri durmuşa geçirdi. Döwleti dolandyrmakda, salgyt ulgamynda täzelikleri girizdi. Ýurduň ähli ýerinde bir bütewi wagt hasabyny, birmeňzeş ölçeg birliklerini girizdi. Kakasyndan gowşan, kiçeňräk döwleti miras alsa-da, ony güýçli merkezleşdirilen döwlet derejesine ýetirdi. Bengaliýany, Gujaraty, Merkezi Hindistany we «Ýeriň jenneti» atlandyrylýan Kaşmiri eýeläp, Mogollar imperiýasynyň çäginä birnäçe esse giňeltdi.

Ekber «Hökümdar mydama basybalyjylykly örişleri gurmaga ymtylmalydyr. Eger şeýle etmese goňşulary oňa garşy ýarag götererler» diýmegi halar eken¹. Ekber ýerli halk bilen oňuşmazdan güýçli döwlet gurup bolmajakdygyna düşünişdi. Çünki şol wagtky onuň dolandyran döwletiniň raýatlarynyň umumy sany 100 mln çemesi bolup, şonuň dörtde üç bölegi induslar, galany bolsa musulmanlardy. Ekber yslam dinini döwlet dini diýip jar etse-de, din meselesinde zorluk etmedi. Dine uýmakda ähli raýatlaryna erkinlik berdi. Ekber hatda induslar bilen garyndaşlyk gatnaşyklaryny-da açdy. Öz töwereginde millete garamazdan, dana kişileri toplady. Mysal üçin, Todar Mal induslygyna seretmezden, köşge çekildi. Şahyrlar bilen şüweleňler gurady. Indus Birbal köşkdäki musulman şahyrlary bilen deň hatarda hormatlanypdyr². Ekberiň öz döwletindäki ähli raýatlaryny millete garamazdan deň görýärdi. Jawaharlal Neru Ekberä şeýle baha berýär: «ol esger hökmünde Hindistanyň giň territoriýalaryny tabyn etdi. Emma onuň baş arzuwy adamlaryň ýüreklerinde orun tutup, Hindistany has düýpli eýelemeklikdi. Ekber hindileriň bütewi Hindistan hakyndaky gadymy arzuwlaryny durmuşa geçiriji boldy»³.

Ekberiň döwründe Beýik Mogollar imperiýasy harby taýdan-da, ykdysady, medeni we ylym taýdan-da gülläp ösdi. Bu imperiýa Aziýadaky iň uly döwletleriň - Hytaýdaky Sin imperiýasynyň, Türkmen-Osmanly imperiýasynyň, Eýrandaky Sefewiler döwleti ýaly kuwwatly döwlete öwrüldi. Beýik Mogollar imperiýasy Demirgazyk we Merkezi

¹ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии.—М.:«Иностранная литература», 1954, С.223.

² Ванина Ю.Ю. Волнодумец на троне // Живая история Востока. 85-86 с.

³ Джавахарлал Неру. Открытие Индии.—Москва, «Полит.литература», 1989, книга 1, С408.

Hindistany, häzirki Päkistany, Bangladeşi, Owganystany özüne birleşdirýän ägirt uly döwletdi. 1605–1627-nji ýyllarda Ekberiň ogly Jahangir döwletiň patyşasy boldy. Ol kakasynyň alyp baran basybalyjylykly uruşlaryny dowam etdirdi. Dekana, Penjaba, Bengaliýa, Ahmednagara garşy ýörişler gurady. Käýerlerde ýeňdi, kâsinde bolsa ýeňildi. 1628–1658-nji ýyllarda şa Jahan Mogollaryň başynda boldy. Ol Hindistany birleşdirmek işini doly tamamlady. Şa Jahanyň ogly Aurangzeb (1658–1707 ýý. hökümdarlyk ýyllary) Mogollar neberesiniň arasynda iň bir rehimsiz we ganhor hökümdar hökmünde halkyň ýadynda galdy. Ol özüniň 49 ýyllyk hökümdarlyk döwrüniň ýarysyna golaýyny, has takygy 20 ýylyny Hindistanyň yslandan başga dine uýýan ilatyna garşy göreşe bagş etdi. Rehimsiz Aurangzeb kakasyny-da sylamady. Ol şa Jahany tagtdan mahrum etmek bilen çäklenmän, goja kakasyny zyndana taşlatdy. Görgüli şa Jahan gyzyna getirden aýnasyndan öz gurduran Täçmahalyna seredip, näýynjar halda ömrüni tamamlady. Beýik Mogollar Hindistanda ylmyň, medeniýetiň, binaçylygyň ösmegine ýardam etdiler. Olar Merkezi Aziýa bilen Hindistanyň medeniýetini birleşdirijiler bolupdylar. Mogollar Delide, Jaýpurda obserwatoriýalary gurup, astronomiýa ylmynyň ösmegine ýardam berdiler. XVII asyrdan bina edilen Täçmahal aramgähi özüniň aýratyn ajaýyplygy bilen tapawutlanypdyr.

TÄÇ MAHAL (“Daşdan dörän poema”). 1628-1658-nji ýyllarda Hindistanda hökümdarlyk eden şa Jahan medjitleri, Delide şa köşkünü beýleki birnäçe ymaratlary gurdurypdyr. Delidäki köşgüniň gurluşygy tamamlananda onuň özi: “Eger-de ýeriň üstünde jennet bar bolsa, onda bu şol” diýip baha beripdir. Emma şeýle köp gurluşyk eden şa köplenç bir ymaraty-Täç Mahal aramgähi bilen ýatlanylýar.

“Daşdan dörän poema” adyny alan bu ajaýyp ymaratyň taryhy barada gysgajyk durup geçeliň. Teýmirleňiň nebarelerinden bolan Zahyreddiň Babyr 1526-njy ýylda ata Watanyňy terk edip Hindistana baryp, şol ýerde Beýik Mogollar döwleti” ady bilen taryha giren uly bir döwletiň düýbünü tutupdyr. Bu döwletde türkmenler uly orun

eýeläpdirler. Babyryň ogly Humaýyn tagta geçen döwri döwlete dargamak, ýykylmak howpy abanypdyr. Ony bu howpdan asly türkmen bolan Baýram hanyň ugurtapyjylygy halas edipdir. Baýram han Humaýunyň ogly şazada Ekber ýaş wagty onuň adyndan ýurdy dolandyryp, ol kämillik ýaşyna ýetensoň oňa tagty gaýtaryp beripdir. Ekber tarapyndan Hindistanyň diňe günorta etraplaryndan basga ýerleriniň ählisi Beýik Mogollar döwletiniň düzümine birleşdirilipdir. Ekberden soňkularyna gaty uly döwlet miras galypdyr. Şeýly uly mirasa eýe bolanlaryň biri Ekberiň agtygy şa Jahan (1628-1658) bolupdyr.

Şa Jahanyň adyny entek tagta geçmänkä şazada Kurram diýip tutar ekenler. Günleriň bir günü şazada Kurram bazara gezelenje çykypdyr. Şonda üst-başy eleşanrak, diýseň owadan zenana gözi düşüp, oňa aşyk bolupdyr. Ol birnäçe aýalynyň bardygyna seretmezden oňa öýlenmegi karar edipdir. Ol gyzyň ady Arjumand Banu Begim eken. Kakasy Jahangir patyşa gyzyň aslyny sorag-ideg edip anyklapdyr. Ol gyz şa Jahanyň ejesiniň daýy tarapyndan bolup çykypdyr. Gyzyň kakasy Beýik Mogollar döwletinde oň wezir bolup işläň, gaty asylly adam eken. Täze gelinligiň aslyny anyklap, 1612-nji ýylda şa uly dabara bilen ogluny öýlendiripdir. Biraz wagtdan soň şazadanyň kakasy bilen sözi azaşyp, 7 ýyl çemesi şa gazabyna sezewar bolupdyr. Bu döwür ýaş gelni şazada göwünlik berip, onuň iň ýakyn maslahatçysyna öwrülipdir. Onuň akyl-parasadyna şazadanyň göwni ýetipdir.

1628-nji ýylda şazada Kurram tagta geçip, ýurdy şa Jahan ady bilen dolandyryp başlapdyr. Söýgüli aýalyny köşkde ýanyndan aýyrmandyr. Arjumand Banu Begimi indi Mumtaz Mahal (Köşgüň bezegi) diýip atlandyrypdyrlar. Mumtaz Mahal adamsynyň ýanyna gelýänleriň ýüzüne seredenden nä niýet bilen gelendigini, nä tüýsli adamdygyny duýar eken. Adamsy hem Mumtazyň yşaratyndan gapydan gireni nähili kabul etmelidigini biler eken.

Mumtaz Mahaly garamaýak ilat has-da hormatlapdyr. Mumtaz hem ýaşlygynda ýeter-ýetmezçiligiň azaryny çekendigi üçin garyp-

gasarlara kömek edipdir, dul aýallaryň we ýetimleriň sanawuny ýazyp, olaryň üpjünçiligine aýratyn gözegçilik edipdir.

Şa Jahan bilen Mumtaz Mahal 18 ýyl bilelikde maşgala bolup ýaşapdyrlar. Şa Jahan ol aýalyny söweşlere gidende-de ýanyndan goýmandyr. Şa Jahanyň şalygynyň üçünji ýylynda ol Hindistanyň Dekan ýaýlasyna ýörüş etmeli bolupdyr. Adatdakylary ýaly Mumtaz Mahaly hem ýanyndan goýmandyr. Mumtaz Mahal şol wagt 36 ýaşynda eken Ol şol döwre çenli şa Jahana 13 çagany dogrup berip, 14-njisine göwreli eken. Ýörüşden yzyna gaýdyp gelýärkä, ýol azaby hamyla zenanyň çaga üstünden heläk bolmagyna getiripdir. Şa Jahanyň lukmanlaryň birnäçesini toplap, ony aman galdyrjak bolup eden synanşyklary netije bermändir. Mumtaz Mahal hem ajalyň dogry gelendigine düşüniپ, iň soňky wesýetlerini aýtmaga başlapdyr. Uly gyzyňy çagyryp, kakasyna seretmegi tabşyrypdyr. Şa Jahan söýgüli aýalynyň kellesini dyzyňyň üstünde saklap, onuň soňky wesýetini diňläpdir: “Guburymyň üstünden dünýä ýadyndan çykarmaz ýaly maňa bolan söýgüňiň derejesinde ymarat saldyr” bolupdyr.

Söýgüli aýalyny ajala tabşyran şa Jahan name ederini bilmän, dälirmek kaddyna ýetipdir. Aýalyny Barhanpurda jaýlap, şol wagt Hindistanyň bir paýtagty bolan Agra şaherine dolanyپdyr. Mumtazyň ýogalanyna garamaýak halk has-da gynanyپdyr. Şa Jahan halkyna 2 ýyl ýas tutmak barada perman beripdir. 6 aýdan soň Mumtaz Mahalyň jesedini Agra şaherine göçürip getirdip, Jamna derýasynyň kenarynda wagtlaýynça jaýlapdyr.

Şa Jahan iki ýylyň dowamynda gurjak bolýan aramgähiniň taslamasyny taýýarladypdyr. Dünýäniň dürli ýurtlaryna adam ýollap ökde gurluşykçy, nakgaş ussalarý getirdipdir. 22 ýylyň dowamynda 20 müň gowrak adamyň gatnaşmagynda şol wagt dünýäde deňi-taýy bolmadyk ajaýyp bina galdyrylyپdyr. Täç Mahal aramgähiniň gurluşygyna gatnaşan daşary ýurtly ussalarýň arasyndan has görnüklileri wenesiýaly zergär Žeronimo Beroneo, Türkmen Osmanly döwletiniň soltanynyň kömek üçin ýollan ussasy Isa Muhammet dagylar bolupdyr.

Soňky döwürlerde döwürdeşleriniň ýazgylarynyň esasynda ussa Ähmet Lahorynyň gurluşygyň baş arhitektory bolandygy anyklandyldy. Şa Jahan köşk adamlaryndan gurluşyga ýolbaşçylyk eder ýaly adamlary belläpdir. Ýöne bu ymaratyň baş ýolbaşçysy şa Jahanyň özi bolupdyr.

Ýadygärligiň guruljak ýerine ýakyn ýerde kerpiç öndürüp başlapdyrlar, mermer daşyny işlenilmedik görnüşde getirip, şol ýerde ony kesip taýýarlapdyrlar. 1000 sany pil gurluşykda işledilipdir.

Ilkinji 12 ýylda aramgahiň baş binasy gurlup, Mumtaz Mahalyň jesedini iň uly gümmeziň aşagynda esli çukurlykda ýerleşdiripdirler. Onuň jaýlanan ýeriniň üstünde ak mermerden guburyň şekili edilipdir.

Ýene 5 ýylyň dowamynda binanyň günbatarynda medjid, gündogarynda ýene bir medjide meňzeş bina edilipdir. Soňky 5 ýylda şanesilligiň beýleki agzalary üçin aramgäh gurlupdyr.

Täç Mahal aramgähiniň aşak tarapyynyň köp ýerlerine arassa altyn goýlupdyr. Ýokarsyna kümüş guýupdyrlar. Onuň ähli ymaratlary gymmat bahaly daşlar, suratlar bilen bezelipdir. Ymaraty synlan syýahatçylar onuň ertir irden bir reňkde, gündiz başga, aýly gijede ýene bir reňkde öwürýändigini aýdýarlar.

Aramgahiň töwereginde 18 ga. ýer bag, howuz we beýleki bezegler bilen gurşalypdyr. Öz döwründe howuzda dürli owadan balyklar, suw guşlary bolupdyr, baglarynda tawus we beýleki guşlaryň erkana gezmegine şert döredilipdir. Ak eşikli güýçli ses çykarýan ýaraglar bilen ýaraglanan gözegçiler ýabany guşlardan bu jenneti mekany gorapdyrlar. Garaz şa Jahan bu bina üçin döwletiň baýlygyny gysganmandyr. Emma soňky döwürlerde onuň altyn-kümüşleriniň, gymmat bahaly daşlarynyň köpüsi talanypdyr, ogurlanypdyr.

Soňra şa Jahan Jamna derýasynyň beýleki kenarynda özi üçin edil seýle aramgahi gurup başlapdyr. Ol aramgäh ähli babatda edil Mumtaz Mahala niýetlenen ýaly bolmaly eken. Ýöne ol gara mermerden gurulmaly eken. Şa Jahan bu iki ymaraty derýanyň üstünden guruljak ak we gara mermerden edilen köpri bilen birleşdirmekçi eken. Emma ol ähli pikir eden işlerini tamamlap ýetişmändir. Ol ikinji aramgahiň

gurluşygyna başlan wagty 1657-nji ýylda agyr keselläpdir. Onuň keseldigini eşiden ogullary tagt ugrunda özara uruşlara başlapdyrlar. 1658-nji ýylda şa jahan keselinden saplanypdyr emma, ogullarynyň başlan urşunyň öňüni alyp bilmändir. Bu göreşde ýeňen üçünji ogly 1658-nji ýylyň ortalarynda şa Jahany tagtdan agdaryp, ony öý tussagy edip saklapdyr. Şa Jahanyň alyp barýan gurluşygyny bolsa dowam etdirmändir.

Şa Jahan jaýyň aýnasyndan Täç Mahala seredip ömrüniň galan 8 ýylyny geçiripdir. Oňa bu döwürde Mumtaz Mahalyň ölmeziniň öň ýany kakasyna seretmegi tabşyran gyzy seredipdir. Şa Jahan oglundan özünü Mumtaz Mahalyň ýanynda jaýlamak barada ýeke haýyş edipdir. Ogly onuň bu haýyşyny bitiripdir.

Göreni haýrana goýýan Täç Mahala bir döwletiň patyşasy aýaly bilen gezelenje barypmyş. Ymaratyň kaşaňlygyna aňk bolan aýalynyň ünsüni sowmak üçin patyşa “Agzyňy açyp durma. Sen ýogalaňsoň seniň guburyňnyň üstünden şunuň ýaly ymarat galdyraýaryn” diýipmiş. Şonda aýaly “edil şeýle ymarat galdyryljagyny bilsem şu ýerde ölmäge taýýar” diýenmiş. Bu rowaýat belki çyndyr, belki-de ymaratyň ajaýyplygyny nygtamak üçin aýdylandyr.

Pabindranat Tagor bu ymaraty “Söýgüniň sabyrly ýadygärliگی” diýip atlandyrypdyr.

Howa. Aurangzeb bu işi dowam etdirmedi. Tersine, Aurangzeb induslaryň, özi sünni bolandygy üçin şaýy musulmanlarynyň gurduran dini ymaratlaryny ýykdyrmak bilen meşgullandy. Aurangzeb 1707-nji ýylda aradan çykdy. Ol aradan çykandan soňra Beýik Mogollar imperiýasy iş ýüzünde dargady. Halk Aurangzebiň nesilleri Bahadur şa (1707–1712 ýý.), Jahandar şa (1712–1713 ýý.) we beýleki neberelerini-de goldamady.

XVII asyryň ikinji ýarymyndan başlap Mogollar döwletiniň gowşamagy has-da gýjäpdi. Mogol patyşalarynyň alyp barýan syýasatlary käbir halk çykyşlaryna getirdi. Jatlar, sikhler, marathlar gozgalaňa baş göterdiler. Şularyň arasynda marathlaryň gozgalaňy

aýratyn güýçli boldy. Marathlar Hindistanyň günbatarsyndaky Maharaştra welaýatynda (merkezi Bombeý şaheri) ýaşaýardy. XVII asyryň 50-nji ýyllarynda Bhonsle Şiwajiniň (1627–1680 ýý.) ýolbaşçylygynda marathlar mogollara garşy gozgalaňa başladylar. Şiwaji 1674-nji ýylda Maharaştranyň Beýik Mogollar döwletinden bölünip aýrylýandygyny jar edip, resmi ýagdaýda şa täjini başyna geýdi. Marathlar beýleki hindi ýerlerine hem özbaşdaklyk ugrundaky göreşine görelde boldular. Hindistanda Mogollar döwletiniň dargamaklyk döwri başlandy.

XVIII asyryda hem döwletiň dargamagy dowam etdi. 1739-njy ýylda Eýran şasy Nedir şa Delä ýöriş gurady. Nediriň maksady Hindistany basyp almak dälidi. Oňa bu ýurduň baýlygy-hazynasy gerekdi. Şol sebäpli Beýik Mogolyň goşunyny ýeňip, hazynasyny alsa-da, territoriýasyndan Hind derýasynyň boýundaky azajyk böleginden galanyna el gatmandyr. 1747-nji ýylda Nedir şa öldürilenden soňra onuň iň ýakyn serkerdeleriniň biri Ahmet şa abdaly özbaşdak Owganystan döwletini döretdi. Nediriň Delä ýörişi döwründe Mogollar imperiýasynyň gowşakdygyny öz gözi bilen gören Ahmet şa Hindistana ýörişler tapgyryny gurady. 1748, 1750, 1752-nji ýyllarda Ahmet şa Hindistana üç gezek ýöriş gurap, Beýik Mogolyň öz oýnatgysyna öwürdi. Owganlara garşy marathlar baş galdyrdylar. Marathlar bilen owganlaryň arasyndaky uruş uzak dowam etdi. 1761-nji ýylda Panipat şäheriniň golaýynda olaryň arasynda aýgytlaýjy söweş boldy. Bu söweşde owganlar ýeňdi. Mundan soňra marathlar owganlara garşy göreşde özüni dürsäp bilmediler.

Nedir şanyň Hindistana çozuşlary mogollaryň öňki kuwwatynyň ýokdugyny bütin dünýä äşgär etdi. Indi Beýik Mogol iş ýüzünde Deliniň daş-töwereginiň hökümdaryna öwrülipdi. Hindistan maýda hanlyklara dargapdy. Beýik Mogollaryň iň soňky şasy Bahadur han 1857-nji ýylda sypaýylaryň gozgalaňy başlanan wagtynda ýatlanylýar. Gozgalaňçylar öz hereketine kanuny äheň bermek üçin ony özleriniň ýolbaşçysy diýip jar edýärler. 1858-nji ýyl Beýik Mogollar imperiýasynyň resmi taýdan

dargan ýyly hasaplanýar. Şeýlelikde, Hindistanda 332 ýyllap dowam eden bu imperiýa öz möwritini paýawlady.

X BAP.

KUTUBŞA TÜRKMENLERINIŇ DÖWLETİ

Hindistanyň taryhynda uly yz galdyran türkmen nesişalyklarynyň birem Kutubşa türkmenleriniň döwletidir.

Kutubşalar Günorta Hindistanda-gündogar Dekan welaýatynda hökümdarlyk eden türkmen neberesidir. Bu neberäni esaslandyryjy Soltanguly garagoýunly türkmenleriniň baharly kabylasyndan bolupdyr¹. K.E.Boswort hem bu nesilşalygy esaslandyryjy Soltangulynyň garagoýunlylardan gelip çykandygyny ýazýar². Çeşmeleriň habar bermegine görä, Soltanguly Eýranyň Hemedan welaýatynyň Saadabat obasynda doglupdyr³. Bu kabyla Akgoýunly hökümdarlarynyň yzarlamalaryndan çekilip, Horasana, ol ýerdenem Hindistana gitmeli bolupdyr. Soltanguly Öwezguly Piriň ogly, Garagoýunly döwletiniň hökümdary Gara Ýusubyň bolsa ýuwlugdyr. Türk alymy Ýylmaz Öztuna Hindistanda döwlet guran bu nesilşalygyň garagoýunly türkmenleriň baharly kabylasyndandygyny, baştutanynyň Öwezguly pirdigini (alym onuň adyny Weýs Kuly görnüşiňde berýär), onuň 1494-nji ýylda doglandygyny belleýär. Alym «Taryhy Neseb-nameýy Kutb şahy» eserine salgylanmak bilen Öwezgulynyň soý agajyny şeýle görkezýär: «Weýs-kuly b.Pir-Kuly b.Elwent Mirza b.Mirza Isgender b.Kara Ýusuf b.Kara Mehmed». Ýagny Öwezguly Garagoýunly hökümdary Gara Mämmediň neslindendir⁴. Türk alymy Hikmet Baýur Soltanlygyny baharly türkmenlerinden Aly Şükür begiň neberesinden

---

¹ Merçil E. Müslüman-türk devletleri tarihi. –Ankara, 1993, 345 s.

² Босворт К.Э. Мусульманские династии. –М.: «Наука», 1971, С. 265

³ Babaýewa B. Türkmen kowmy Kutb şalar we dür-almazly galalar // «Türkmen sesi», № 11, 1999.

⁴ Öztuna Y. İslam devletleri. Devletler ve hanedanlar. –Ankara 1996, 1 cilt, 973 s.

diýip hasaplaýar¹. Gündogarşynas T.B.Heýg hem onuň baharly kabyласyndandygy tassyklaýar².

Garagoýunly döwleti dargansoň (1469 ý.) Akgoýunly neberesiniň hökümdarlarynyň yzarlamalaryna çydamadyk garagoýunly türkmenleri öňki ýaşayan ýerlerini terk etmäge mejbur bolupdyrlar. Öwezguly ogly Soltangulyny Akgoýunlylaryň yzarlamalaryndan halas etmek üçin ony öz dogany Allaguly bilen bilelikde Hindistana iberipdir. Soltanguly Türkmen Hindistana gelip, ol ýerde Bahmanylyar döwletiniň gullugyna durupdyr we Dekan ýaýlasynnda Kutubşalar döwletini esaslandyrypdyr. Oňa 1495-nji ýylda «Kutubul-Mülk» (Döwletiň daýanjy) diýen mäliklik derejesi berlipdir³ Soltanguly 1496-njy ýylda merkezi Golkonda hasaplanýan Telingana welaýatyna häkim edilip iberilipdir⁴. Bahmany döwletiniň gowşamagy bilen onuň golastyndaky welaýatlar özbaşdaklygyny yglan edip başlapdyrlar. Bijapurda Adylşalar, Ahmetnagarda Nyzamşalar, Berarda Ymadşalar, Bidarda Beridşalar nebereleri höküm sürüp başlapdyrlar⁵.

Soltanguly Türkmen 1512-nji ýylda merkezi Golkonda bolan Kutubşalar soltanlygyny esaslandyrypdyr.

Soltanguly Golkondanyň (ýerli telug dilinden terjime edilende «çopanlaryň depesi» diýmegi aňladýar) adyny Muhammetnagar diýip üýtgedipdir. Soltanguly hökümdarlyk eden 31 ýylynyň içinde döwletiniň çäklerini giňeldipdir. Ol 70 töweregi galany basyp alyp, Warangaldan tä Rajakmanda çenli aralykda öz hökmüni ýöredýär⁶. Soltanguly öz ogly Jemşidiň gatnaşmagynda guralan dildüwşügiň (1543 ý.) pidasy bolupdyr⁷. Ol 87 ýaşynda aradan çykypdyr⁸. H.Baýur onuň 1543-nji

---

¹ Bayur H. Hindistan tarihi. –Ankara, 1987, 1 cilt, 437 s.

² Haig T.W. Kutub-şahiler // İslam ansiklopedisi. İslam alemleri tarih, coğrafya etnografya ve biyografya lugatı. – Eskişehir, 1997, 6 cilt, 105 s.

³ Öztuna Y. Agzalan eser, 973 s.

⁴ Haig T.W. Agzalan makala, 1056 s.

⁵ Синха Н.К., Банерджи.А.Ч. История Индии. –М. 1954, С. 195; Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. – Konya, 1994, 9 cilt, 443 s.

⁶ Babayewa B. Agzalan makala.

⁷ Merçil E. Agzalan eser, 345 s.

⁸ Öztuna Y. Agzalan eser, 973 s.

ýylda 98 ýaşynda ölendigini ýa-da öldürilendigini ýazýar¹. Onuň dolandyran döwründe döwlet sebitde ähli tarapdan güýçli derejä çykýar. Hindi alymlary N.K.Sinha we A.Ç.Banerji Soltangulynyň hindiler babatda ylalaşyjkly syýasat ýöredendigini ýazýarlar².

Jemşidiň bary-ýogy 7 ýyla çeken hökümdarlygy yzygiderli uruşlar bilen alamatlanypdyr. Öz doganlaryna ýowuz daran Jemşit agasy Döwlediň gözünü oýdurypdyr. Inisi Ybraýym agasynyň zalymlygyndan gaçyp, 7 ýyl Wijýanagaranyň rajasynyň ýanynda gizlenipdir. Hindistanyň taryhyny öwreniji Bilbil Babaýewa Ybraýymyň hindi döwletiniň paýtagtynda ýaşan döwründe telug dilini öwrenendigini, hindi şazadasy Bhagiratä öýlenendigini ýazýar³.

Jemşit aradan çykansoň (1550 ý.), köşkdäki käbir emeldarlaryň onuň 7 ýaşly ogly Suhangulyny tagta çykarmak baradaky synanyşyklary şowsuz tamamlanypdyr. Golkonda dolanan Ybraýym Kutubşalaryň tagtyny eýeläpdir (1550 ý.). Onuň 30 ýyla golaý dowam eden hökümdarlyk döwründäki esasy waka 1564-nji ýylda ýokarda atlary agzalyp geçilen musulman nebereleriniň birleşip, Wijýanagar hindi döwletini ýykmaklarydyr⁴.

Ybraýym Golkondanyň halkyny täze guruljak şähere göçürmegiň aladasyny edipdir. Musi derýasynyň üstünden köpri gurdurypdyr. Emma öz maksadyny amala aşyryp bilmän, 1580-nji ýylda aradan çykypdyr⁵.

Ybraýymyň ogly Muhammetguly (hökümdarlyk eden ýyllary 1580–1612 ý.) Kutubşalar neberesiniň dördünji hökümdarydyr. Onuň dolandyran döwri parahatçylyk we gülläp ösüş döwri hökmünde alamatlanypdyr. Nyzamşalar neberesi bilen oňat gatnaşyklar ýola goýlupdyr. Adylşalar döwletiniň garşysyna iki sapary şowsuz tamamlanandan soň, olar bilenem parahatçylykly ýaşamaga gol berlipdir⁶. Ybraýymyň töwellasy bilen iki sany türku nesilşalyk —

---

¹ Bayur H, 449 s.

² Синха Н.К., Банерджи. История Индии. С. 195

³ Бабаева Б. Город, возвращающий молодость // «Нейтральный Туркменистан», 30.05.2000.

⁴ Мерçil E. Agzalan eser, 345-346 s.

⁵ Бабаева Б. Город, возвращающий молодость // «Нейтральный Туркменистан», 30.05.2000.

⁶ Haig T.W. Agzalan makala, 1056 s.

Adylşalar bilen Nyzamşalar duşmançylygyny bes edip, özara garyndaşlyk açypdyrlar. Hüseyin Nyzamşanyň gyzy Çand Bibi Aly Adylşa, Aly Adylşanyň uýasy Hadyýa sultan bolsa Hüseyin Nyzamşanyň ogly we mirasdüşeri Murtuza durmuşa çykarylypdyr¹. Sefewi türkmenleriniň hökümdary Şa Abbas I (1588–1629 ý.) ilçisiniň 6 ýyllap Kutubşalaryň paýtagtynda işlemegi bu iki döwletiň arasynda dostlukly gatnaşyklaryň dowam edendiginden nyşandyr. 1591-nji ýylda Mogol döwletiniň hökümdary Ekberiň ilçilerini oňat garşylan Muhammetguly, olardan gymmatbaha sylaglary ugradypdyr².

Muhammetguly 1590-njy ýylda Musi derýasynyň günortasynda täze şäher gurduryp, paýtagtyny şol ýere geçiripdir. 1593-nji ýylda Muhammetgulynyň soltanlygyny elhenç mergi keseli gurşap alypdyr. Kyn ýagdaýa düşen hökümdar «ölüp barýan raýatlaryna rehim etmegini» sorap Allatagala mynajat edipdir. Öz gezeginde adamlaryň «Biribaryň keremli häkimligini we onuň rehimdarlygyny» ýatlap durmaklary üçin ajaýyp bir ymaraty bina etjekdigine söz beripdir. Mergi belasy sowlansoň, Muhammetguly öz sözünde durupdyr. Onuň gurduran dünýäniň dört tarapyny alamatlandyrýan, asmanda seleňleýän dört sany minarasy bolan Çar Minarasy Hindistandaky musulman binagärliginiň gaýtalanmajak eseridir.

Muhammetgulynyň gurduran täze paýtagt şäheriniň ady birnäçe gezek üýtgedilipdir. Rowaýata görä, Muhammetguly ýaşlygynda Bhagmati atly hindi tansçy gyzyna aşyk bolupdyr. Yşk heseri başyna uran ýigit täze şäheri bina etmegi we ony söýgülisiniň hormatyna Bhagnagar diýip atlandyrmagy ýüregine düwüpdür. Ol sözünde durupdyr. Emma şaýy ulamalarynyň talaby bilen şäheriň ady dördünji halyf Alynyň hormatyna, onuň ikinji ady bilen baglanyşykly Haýdarabat diýip atlandyrylypdyr³. B.Çaryýew şäheriň adynyň Soltangulynyň in uly ogly Haýdaryň hormatyna Haýdarabat diýlip atlandyrylandygyny

---

¹ Bayur H. Hindistan tarihi. –Ankara, 1987, 1 cilt, 450-451 s.

² Merçil E. Agzalan eser, 346 s.

³ Бабаева Б. Город, возражающий молодость // «Нейтральный Туркменистан», 30.05.2000.

ýazýar¹. Bulardan başga-da, Muhammetguly şypahana, adalat saraýyny, metjitleri, howuzlary gurdurypdyr. Mekge metjidiniň düýbünü tutdurypdyr². Onuň döwründe Kutubşa türkmenleriniň döwleti dünýäniň almaz we dür söwdasynyň esasy merkezine öwrülipdir.

Muhammetgulynyň ýegeni we giýewsi Muhammediň³ hökümdarlyk eden ýyllarynda (1612–1626 ý.) ilki gollandiýalylar, soňra inlisler Madrasyň kenarlarynda peýda bolup başlapdyrlar. Muhammetden soňra onuň ogly Abdylla Kutubşalar soltanlygyny dolandyryp başlapdyr. Onuň hökümdarlyk eden ýyllary Babyrlar neberesiniň (Mogollaryň) Dekan ülkesiniň işlerine gatyşmagy bilen alamatlanypdyr. 1636-njy ýylda Kutubşalar olara tabyn bolmaga we salgyt tölemäge mejbur bolupdyrlar. Ewrenkzeb 1565-nji ýylda Golkondany gabapdyr. Ol Abdyllany öz ogly Soltan Muhammede gyzyny bermäge we ogluny wezir bellemäge mejbur edipdir. Kutubşalar soltanlygyny 46 ýyl dolandyran Abdylla aradan çykansoň (1672 ý.) ýerine giýewsi Abyl Hasan geçipdir. Onuň döwründe häkimiýetde hindi brahmanlarynyň täsiri güýçlenip başlapdyr. Mogol patyşasy Ewrenkzeb 1687-nji ýylda⁴ 8 aý gabawdan soň Golkonda galasyny gabap, Kutubşalar soltanlygyny ýykypdyr⁵. Şeýlelikde, garagoýunly türkmenleriniň Dekan ýaýlasynnda guran Kutubşalar soltanlygy 166 ýyl dowam edip, öz ornuny taryha beripdir.

Kutubşalar neberesine dahylly hökümdarlar yslam we hindi medeniýetlerini utgaşdyrmakda uly rol oýnapdyrlar. Ýedi ýyl Wijýanagarda, hindi rajalarynyň arasynda sürgünde galan Ybraýym Kutubşa yslam hökümdarlygyna mahsus alamatlar bilen bilelikde, hindileriň döwlet dolandyryş däplerini hem ulanypdyr. Şahyrlara we alymlara hemaýatkärlik edipdir. Onuň döwründe musulmanlar bilen hindileriň arasyndaky hoşmeýilli gatnaşyklar Dekanda dahni (dakhni) diýen täze bir ortak diliň ýüze çykmagyna sebäp bolupdyr.

---

¹ «Nesil», 08.06.1999.

² Merçil E. Agzalan eser, 346-347 s.

³ Bayur H. Agzalan eser, 467 s., Haig T.W. Agzalan makala, 1056 s.

⁴ E.Merçil bu senäni ýalňyşlyk bilen 1678-nji ýyl diýip görkezýär – Merçil E. Agzalan eser, 346-347 s.

⁵ Haig T.W. Agzalan makala, 1056 s.

Golkonda dürli döwletler bilen söwda etmegiň merkezi bolupdyr. Çünki, bu ýerdäki almaz kânlerinde öndürilýän göwherler we merjen daşlary täjirleriň ünsüni özüne çekipdir. Häzirki wagtda britan täjini bezeýän meşhur Kohy-Nur almazy hem Kutupşa türkmenleriniň döwletiniň çäklerinden tapylypdyr¹.

Taryhy çeşmelerde uly yz galdyrandygy hakda maglumatlar saklanyp galypdyr. Ybraýymguly Kutupşa barada hindi taryhçysy Komarrazu «Ybraýymguly Kutupşa alym hökümdar. Onuň hökümdarlyk eden ýyllarynda halklaryň arasynda duşmançylyk bolmady. Ol halk üçin birnäçe agyz suwy howdanlaryny we jemgyýetçilik, dini, ruhy binalary gurdurdy» diýip ýazýar. Ybraýymguly paýtagt şäher Golkondanyň daş-töwereginde şäher galasyny we «Ybraýymbag», «Pulbag» diýen dynç alyş baglaryny gurdurýär. Hut Ybraýymgulynyň aladasy bilen Günorta Hindistanda iň uly «Hüseýin-Sagar» diýen suw howdany gurulýar. Bu suw howdany häzir hem 6 mln ilatly Haýdarabat şäherini we şähre golaý obalary agyz suwy bilen doly üpjün edýär. Ybraýymguly brahmanlary ýer salgydyndan boşadypdyr².

Kutupşa türkmenleriniň döwletiniň soltanlary Soltanguly we Muhammetguly şygyr ýazmakda hem ussat bolupdyrlar. Ybraýymguly telugu dilinde goşgy ýazýan şahyrlara-da howandarlyk edipdir³. Bu neberäniň agzalary pars we urdu dillerinde hem şygyr ýazypdyrlar⁴. T.W.Heýg Kutubşalaryň yslamyň şaýy mezhebine uýandygyny ýazýar⁵.

---

¹ Бабаева Б. Город, возвращающий молодость // «Нейтральный Туркменистан», 30.05.2000.

² Çaryýew B. Türkmen asmanynyň ýyldyzlary ýa-da Garagoýunly türkmenler – Kutub şalary barada ikinji söhbet // «Nesil», 14.08.1999

³ Çaryýew B. Agzalan makala.

⁴ Öztuna Y. İslam devletleri. Devletler ve hanedanlar.–Ankara, 1996, 1 cilt, 973-974 s.

⁵ Haig T.W. Agzalan makala, 1057 s.

XI BAP.

TÜRKMENLERIŇ HINDISTANDAKY DÖWLET DOLANDYRYŞ DÄPLERI

**(döwlet dolandyryş däpleri, goşun, maliýe, adalat ulgamy,
binagärçilik, ylym, edebiýat)**

DÖWLET DOLANDYRYŞ DÄPLERI. Türkmenleriň Hindistandaky guran döwletleriniň döwlet gurluşy esasan Gündogar dünýäsine mahsus alamatlary özünde jemläpdir. Beýik Seljuklaryň, Gaznalylaryň we Gurlularyň köşgündäki döwlet dolandyryş däplerine käbir üýtgeşmeler girizen, dürli türkmen boýdur-taýpalaryndan bolan hökümdar nebereleri olary dowam etdiripdirler.

Döwletiň başynda SOLTAN durýardy. Olaryň köpüsi ön harby gullukda bolup, şu derejä ýeten adamlardyr. Mysal üçin, Kutbeddin Aýbek Türküstandan gelip, Gurlularyň köşgünde hyzmat edipdir. Muhammet Gurly aradan çykansoň Deli soltanlygynyň düýbünü tutupdyr. Aýbegiň hyzmatynda bolup, wezipe basgançagynda ýokary galan Şemsetdin Iltutmyş soňra Şemsiler neberesini esaslandyrypdyr. Hindistandaky türkmen soltanlarynyň köpüsi (Alaeddin Muhammet, Gyýaseddin Balaban, Muhammet Togalak) soltanyň häkimiýetini has-da ýokary götermäge ymtylypdyr. Olar halkyň aňyna özleriniň häkimiýetini Taňry tarapyndan berlendigini ornaşdyrmaga çalşypdyrlar. Muny olaryň atlarynyň önünden gelýän derejeleri (titullary) hem subut edýär (Alaeddin, Kutbeddin, Gyýaseddin, Şemseddin we ş.m.). Olaryň ählisi diýen ýaly hökümdarlaryň hökmürowanlygynyň çäksizdigini aňladýan dini meňzetmelerdir (epitetler). Meselem, «Şemseddin» – «Şems-ad-Dünýa wad-Din» – «Dünýäniň we Diniň Güni» diýmegi aňladypdyr.

Delidäki türkmen soltanlarynyň köpüsi öz häkimligini berkitmek hem-de musulman dünýäsinde abraýyny ýokary galdyrmak üçin Bagdatdaky Abbasy halyflarynyň adyna hutba okadypdyrlar, pul zikgeledipdirler. Halyfalar olara yslam dinini goraýjylar hökmünde

aýratyn hormat goýupdyrlar. 1229-njy ýylda halyf Muntasir Bille Şemseddin Iltutmyşa «as-sultan al-muazzam Nasyr Emir el-Müminin» («musulmanlaryň emiriniň kömekçisi, Beýik soltan») derejesini beripdir. 1258-nji ýylda mongol serkerdesi Hulagunyň Bagdady eýelemegi we halyfy öldürmegi netijesinde musulman döwletleriniň köpüsi onuň täsirinden çykyp, hökümdarlar öz atlaryna hutba okadyp başlapdyrlar. Emma ähli musulmanlaryň ruhy häkimiýetine ýolbaşçylyk edýän halypalygyň merkezi indi Müsüre geçipdir. Hut şonuň üçin Muhammet Togalak musulmanlaryň arasyndaky ýitiren öňki söýgüsini we hormatyny gaýtadan diketmek umydy bilen 1340-njy ýylda Müsürdäki Abbasy halyfy el-Häkim II-ä ilçä gönderipdir, onuň adyna hutba okadyp, pul zikgeledipdir.

DÖWLET DIWANLARY WE KÖŞKDÄKI MÖHÜM WEZIPELER.

Hindi alymlary N.K.Sinha we A.Ç.Banerji Deli türkmenleriniň soltanlygynyň döwlet diwanynda aşaky ýaly wezipeler bolandygyny ýazýarlar:

Wezipeler: Ony dolandyryýan adam: Seredýän meselesi:

1. Diwany-wazirat	Wezir	Maliýe
wezipeleri		
2. Diwany-rasalat		Dini işler
3. Diwany-kaza	Sadr-us-sudur	Kazyýet işleri
4. Aryz-i-memalik	Debiri-arz	Harby işler
5. Diwany-inşa	Debiri-has	Hökümdaryň hat alyş-çalşygy ² .

¹ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С. 201-202.

² Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. С. 203.

Bulardan başga-da köşkte diwany istifaýy memalik, diwany işrafy memalik, Diwany arz ýaly diwanlar hem bolupdyr. Kanselýariýa işleri pars dilinde alnyp barlandygy¹ üçin wezipeleriň atlary şol dilde berlipdir.

Türk alymy S.H. Kortel «Deli türk soltanlygynda döwlet dolandyrylyşy» diýen makalasynda dört sany uly diwanyň (Diwany-Wezaret, Diwany-Risalet, Diwany-Inşa, Diwany-Arz) bolandygyny belleýär. Baranyňyň «Taryhy-Firuzşahy» eserinden aňlaýşymyza görä, **Diwany-Wezaret** beýleki üç diwandan artykmaç hasaplanypdyr. Ähli döwlet işleri weziriň baştutanlygynda toplanan Diwany-Wezaretinde maslahatlaşylyp, belli bir karara gelnipdir. Wezir hökümdardan soňra iň ýokary wezipeli adam bolupdyr. Afyf wezir bellenen adama hökümdar tarapyndan *menşur* (*senet*), ýagny perman berlip, halat we *çetr* (saýawan) berlipdir. Merkezi maliýe guramasy hem gönüden-göni wezire tabyn bolupdyr. Salgytlaryň ýygnaýyşy, welaýat häkimleriniň girdejilerine gözegçilik we girdejiler bilen çykdaýlaryň mynasybetini sazlamak weziriň wezipesine giripdir. Döwletiň ähli hasabat ýazgylary Diwany-Wezaretde gözegçilik edilip, tassyklanypdyr. Wezir goşun serkerdelirini, döwletiň beýleki wezipeli adamlaryny wezipä belläp, olaryň aýlyk haklaryny töläpdir. Zikgehana, daş-töweregi abadanlaşdyrmak, aragatnaşyk we poçta ulgamy, ekerançylyk işleri, haýyr-sahawat guramalary, köşk ussahanalary weziriň gözegçiligi astynda bolupdyr. Soltanyň sapara giden, awa çykan pursatlarynda wezir onuň *naýyby* (wekili) wezipesini ýöredipdir. Wezir hökümdaryň baş maslahatçysy hasaplanypdyr. Wezire işleri ýöretmekde öz naýyby kömek edipdir².

Deli türkmenleriniň soltanlygynda **Diwany-Risalet** iň ýokary arz-şikaýat edarasy hasaplanypdyr. Raýatlar islendik mowzukdaky arz-şikaýatlaryny dilden ýa-da ýazuwly görnüşde bu diwana ýetirip bilipdir. Diwany-Risalette *wekili-der* ýolbaşçylyk edipdir. Hajyplar ýüz tutup geleni kabulhana otagyna salyp, onuň arzyny emiri-hajyba, ol hem

---

¹ Ашрафян К.З. Феодализм в Индии: особенности и этапы развития. –М.:«Наука», 1977, С.183.

² Kortel S.H. Delhi Türk sultanlığı'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 734 s.

soltana ýetiripdir. Ýüz tutmalar diwanyň bellik kitabyna geçirilipdir. Diwanyň ýygnagy tamamlanýança hajyblar ýa-da olaryň başlygy ýüz tutmalaryň ýazgysyny wekili-dere beripdir, ol hem olary hökümdaryň emrine görä düzgünleşdiripdir. Diwany-Risalet alymlara, şyhlar, seýitlere, sopulara, hapyzlara, müderrislere, müftilere, hatdatlara, muezzinlere, metjitlerde işleýänlere, tarykat ýolundaky garry, mätäç adamlara berilýän aýlyklara we kömek pullaryna hem seredipdir¹.

Döwletiň ýazuw üsti bilen içerki we daşky aragatnaşygyny üpjün edýän edara **Diwany-Inşa** diýlipdir. Hökümdaryň adyndan ýazylan *perman*, *misal*, *berat* ýaly resminamalar daşary ýurtlaryň hökümdarlaryna we ýurduň içine iberilen *fetihnamalar*, *hatlar* şu diwanda taýynlanypdyr. Jüzjany we Barany bu diwanyň baştutanyna *debiri-memalik* diýlendigini ýazýar. Ol *Umdetul-mülk* lakamyny göteripdir. Dolandyryş işleri bilen bagly permanlara we beratlar hökümdaryň tugrasy (möhüri) basylypdyr. Olara «*fermany-tugra*» ýa-da «*ahkamy-towky*» diýlipdir (Afyf, Barany). Bu resminamalaryň bir nusgasy hökmany ýagdaýda Diwany-Inşanyň depderinde hasaba alnypdyr².

Diwany-Arz (Diwany Arzy-memalik) harby işleriň guralyşyna gözegçilik edipdir. Oňa *aryzy-memalik* başlyklyk edipdir. Goşunyň ähli ätiýaçlygyny üpjün etmek, täze esgerleri gulluga almak, esgerleriň aýlyklaryny bermek, goşuny wagtly-wagtynda barlap, gözegçilikden geçirmek, goşuny ýörişe taýynlamak onuň esasy wezipeleri bolupdyr. Goşundaky ähli esgerleriň atlary we teswiri Diwany-Arzyň depderlerinde ýazylypdyr. Goşunyň barlagynda bu ýazgylar esas edilip alnypdyr. Naýyby, kätipler, depderdarlar, sehmul-haşymlar, çawuşlar we nakyblar Aryzy-memaligiň işine ýardam beripdirler³.

Türk alymy S.H. Kortel bu uly dört diwandan başga-da, dürli wezipeleri ýerine ýetiren *Diwany-Işrafy-memalik*, *Diwany Istifayý*

---

¹ Kortel S.H. Agzalan eser, 734 s.

² Kortel S.H. Agzalan eser, 734 s.

³ Kortel S.H. Agzalan eser, 734–735 s.

memalik, Diwany-Berid, Diwany-Müstahreç, Diwany-Riýaset ýaly ikinji derejeli diwanlaryň bolandygyny ýazýar. Deli türkmenleriniň soltanlygynda Diwany-Istifa Diwany-Wezarete tabyn ýagdaýda işläpdir. Döwletiň girdejileriniň we çykdaýylarynyň hasaplanyp, olaryň arasyndaky deňagramlylygyň sazlanmagy, maliýe işleri bilen bagly hatlaryň ýazylmagy, buhgalteriýa (hasabat) ýazgylarynyň ýöredilişi we olara gözegçilik etmek bu diwanyň baştutany bolan *Müstewfiýi-memaligiň* esasy wezipeleri bolupdyr. Firuzşa Togalagyň döwründe (1325–1351 ý) geçirilen üýtgetmä görä, mustewfiýi-memaligiň borjy çykdaýylara gözegçilik etmek babatda artdyrylyp, girdejileriň gözegçiligi *müşrife* tabşyrylypdyr. Mustewfi öň derejesi boýunça müşrifden pes bolan bolsa, Firuzşanyň döwründe olaryň hukugy ýokarlanylýdyr.

Diwany-Mustahreç (başlygy – mustahriç) döwlet emlägini ogurlan gullukçylaryň emläklerini döwletiň haýryna geçirmek bilen meşgullanypdyr. Firuzşa Togalagyň esaslandyran «*Diwany-Haýrat*» diwany pukara maşgalalara gyzlaryny durmuşa çykarmaga ýardam bermek üçin pul toplapdyr. Firuzşa kömege mätäç din we ylym adamlaryna aýlyk bellemek üçin *Diwany-Istihkagy* açypdyr (Afyf). *Şyhulyslam* döwletdäki in ýokary dini dereje hasaplanypdyr. *Hatybul-huteba* Delidäki metjitde juma we baýram namazlarynda hutba okapdyr².

Deli türkmenleriň soltanlygynyň köşgünde aşakdaky ýaly möhüm wezipeler bolupdyr.

Emiri-hajyb – köşkde in ýokary wezipeli adam bolup, oňa *barbeg* hem diýlipdir. Emiri-hajybyň esasy wezipesi köşk protokolyny (düzgün-tertup, kada-kaýym) ýola goýmak bolupdyr. Emiri-hajyb hökümdaryň ähli kabul edişlikleriniň taýýarlyk işlerini amala aşyryp, oňa gatnaşýan döwlet gullukçylaryň, harbylaryň we beýleki resmi adamlaryň wezipelerine görä oturmaly ýerini kesgitleýdir. Soltanyň öz tabynlygyndakylary we halk bilen aragatnaşygynda araçyllyk etmek hem

---

¹ Kortel S.H. Agzalan eser, 735s.

² Kortel S. H. Delhi sultanlygı'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 736s.

emiri-hajybyň wezipesine giripdir. Ol hajyblaryň üsti bilen kiçi wezipedäkileriň we halkyň arz-şikaýatlaryny toplan, soltana ýetiripdir¹.

Has-hajyb – emiri-hajybdan soňky ýokary wezipeli adam bolup, ol soltanyň halky kabul edýän dabaralarynda we halkyň arz-şikaýatlaryny diňlemek üçin hepdäniň belli günlerinde guralýan mezalim diwanlarynda arz-şikaýatlary toplan, soltana ýetiripdir. Has-hajyb soltana berlen sowgatlaryň we olary berenleriň atlaryny sesli okap, olary soltanyň kabulhanasyna goýbermäge jogapkär bolupdyr. Soltan Muhammet Togalagyň döwründe (1325–1351 ý.) başlap Deli türkmenleriniň soltanlygynyň köşgünde emiri-hajyb bilen Has-hajybdan başga, *şereful-hujjab* we *seyidul-hujjab* atly ýene iki hajyb bolupdyr. Beýleki hajyblar bolsa Emiri-hajybyň we Has-hajybyň emrinde işläp, olar resmi döwlet kabul edişliklerinde kabulhana gelenlere ýol görkezipdirler, halk bilen soltanyň arasyndaky aragatnaşygy ýola goýupdyrlar, dabaralarda ýüze çykyp biläýjek oňaýsyz hereketleriň önüni alypdyrlar. Ibn Battuta dawagärleriň şikaýatyny diňlänsöň olary soltana ýetiren hem-de soltanyň bu baradaky kararyny daşarda garaşýan şikaýatçylara ýetiren hajyblara «*hajyby-kyssa*» diýlendigini ýazýar².

Wekili-der – Deli türkmenleriniň soltanlygynda köşk gullukçylarynyň ýolbaşçysy hasaplanypdyr. Köşgüň gapylarynyň açarlary onda saklanypdyr. Köşk gullukçylarynyň, soltanyň şahsy hyzmatkärleriniň aýlyklarynyň tölenmegi, soltanyň çagalaryna bilim we terbiýe berlişini guramak wekili-deriň wezipesine giripdir. Köşk aşhanasy, meýhanasy, ahyrlar, şazadalar onuň gözegçiligi astynda bolupdyr. Soltanyň halk bilen bagly buýruklary wekili-deriň üsti bilen olara ýetirilipdir³. Wekili-deriň köşkdäki her bir buýrugy ýazýan we möhrüni bolýan diwany bolupdyr⁴.

Nakyblar – Köşkdäki dabaralarda we diwandaky ýygnaklarda gulluk wezipesini ýerine ýetiren adamlar. Nakyblaryň wezipesine

---

¹ Kortel S.H. Agzalan eser, 731 s.

² Kortel S.H. Delhi Türk sultanlığı'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 731s.

³ Kortel S.H. Agzalan eser, 731s.

⁴ Lal K.S. History of the Khaljis. –Calcutta, 1967, p. 160.

hökümdaryň gaşyna rugsatsyz girmek isleýänlere päsgel bermek we dabara wagtynda hökümdaryň buýruklaryny töwerekdäkilere ýetirip, hemme zadyň düzgüne laýyk geçmegini düzgünleşdirmekden ybarat bolupdyr. Soltan töweregindäkiler bilen köşkden çykanda nakyblar olaryň öňünden ýöräpdirler. Nakyblaryň ýolbaşçysyna *Nakybun-nukaba* diýlipdir. Ibn Battuta, Barany, Afyf kabul edişliklerde 100 töweregi bolan nakyblaryň sanynyň baýramçylyk kabul edişliklerinde 300 adama çenli ýetendigini ýazýarlar¹.

Çawuş – Soltan tagta münende, esasy kabul edişliklerde ýa-da soltan töweregindäkiler bilen bir ýere gideninde oňa halkyň içinden kimdir biriniň ýakynlaşmagynyň öňüni alypdyr. Hökümdaryň goşun bilen bagly buýruklary esgerlere ýa-da halka çawuşyň üsti bilen ýetirilipdir. Olar bu buýruklary gygyryp, sesli okapdyrlar. Çawuşlar kähalatlarda günäkärleri hem jezalandyrypdyrlar. Edil çawuşlar ýaly soltanyň janpenalygyny eden *sehmul-haşemler* ellerindäki degenekler bilen köpçüligiň soltanyň huzuryna rugsatsyz girmeginiň öňüni alypdyr².

Jandar – hökümdaryň we köşgüň howpsuzlygyny goramaga jogapkär adam (janpena) bolupdyr. Halkyň öňünde geçirilen kabul edişliklerde jandarlar soltanyň janyna kast edilmeginiň öňüni almak üçin onuň töwereginde gylyçlaryny ýalaňaçlap durupdyrlar. Jandarlaryň baştutanyna *seri-jandar* diýlipdir. Ol esasy kabul edişliklerde hökümdaryň tagtynyň arkasynda dik durupdyr. Jüzjany we Barany Deli türkmenleriniň köşgünde seri-jandar meýmene (sag tarapyň janpenasy), seri-jandar meýsere (çep tarapyň janpenasy) diýen iki sany baş janpenanyň bolandygyny ýazýarlar³.

Sylahdar – hökümdaryň ýaraglaryny götermäge hem-de köşkde ýaraglaryň we gorag esbaplarynyň (zyrhlaryň) saklanýan *sylahhananyň* we *zerradhananyň* goragyna jogap beripdir. Sylahdarlar hepdäniň belli günlerinde köşkde bolan kabul edişliklerde tagtyň arkasynda, soltanyň

---

¹ Kortel S.H. Agzalan eser, 731s.

² Kortel S.H. Agzalan eser, 732 s.

³ Kortel S.H. Delhi Türk sultanlığı'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 732 s.

sag we çep tarapynda durupdyrlar. Sylahdarlaryň sany 100 töweregi bolupdyr. Kabul edişliklerde olar gylyç galkan we ýaý dakynypdyrlar¹.

Emiri-ahur – Ahyrbeg ady hem berlen adam köşk ahyrlarynyň (paýgähi-hass) dolandyryjysy bolupdyr. Ol hökümdara degişli atlaryň idedilişine, ot-iýmine jogap beripdir.

Emiri-gulman – köşk gulamlarynyň baştutany bolup, oňa *arizibendegan* hem diýlipdir.

Emiri-şikar – *Şikarbeg* ady hem berlen bu emir soltanyň aw işlerine jogap beripdir. Ol awda ulanylan tazylaryň we guşlaryň idedilmegine hem jogap beripdir.

Şahneýi-fil – soltana degişli ähli pilleriň saklanýan *Pilhaneyi-ala* ýa-da *Pilhaneyi-sultani* diýlen pil ahyrlarynyň baştutany. Ol söweşe çykyljak wagty pillere demir sowutlary (zyrhлары) geýdirmäge, hökümdar ýörişe ýa sapara çykanynda onuň münjek piliniň üstünde tagty-rowany gurmaga borçly bolupdyr. Pilleri sürýän *pilbanlar* köplenç hindilerden seçilip alnypdyr².

Hazynadar – köşkte aýratyn jaýda goralan, soltana degişli nagt pullaryň, göwher, altyn-kümüş we beýleki gymmatbaha zatlaryň jemlenen hazyna (*hazineýi-ala*) jogap berýän adam. Hazynadara *newisendeyi-hizane* diýlen kätipler ýardam edipdirler. Ibn Battuta hazynadan pul alynmagy üçin ilki soltanyň, soňra weziriň rugsadynyň zerurdygyny nygtaýar³.

Emiri-mejlis – soltanyň köşkte dürli sebäpler boýunça geçiren mejlisleriniň guramaçylyk işlerine jogap berýän adam bolupdyr. Ol köşkdäkileriň wagtyny şady-horramlykda geçirmegi üçin (*mejlisi-eşret*) guralýan mejlislere hem jogapkär bolupdyr. Ol bu mejlise aýdymçylaryň, sazandalaryň, tansçylaryň hem gatnaşmagy üçin aladalanypdyr⁴.

Çaşnygir – soltan saçagyna gözegçilik edip, oňa äberilýän tagamlary dadyp görýän gullukçy. Ol öz kömekçileri bilen soltanyň

---

¹ Kortel S.H. Agzalan eser, 732 s.

² Kortel S.H. Agzalan eser, 732 s.

³ Kortel S.H. Delhi Türk sultanlığı'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 732 s.

⁴ Kortel S.H. Agzalan eser, 732 s.

öňünde ýazyljak saçagy taýynlap, soltanyň zäherlenmeginiň öňüni almak üçin oňa goýlan ähli tagamlardan dadyp görmeli bolupdyr. Onuň öz işini sähelçe ahmal etmegi soltanyň zäherlenmegi bilen tamamlanyp bilipdir. Şonuň üçin çaşnygirler soltanyň iň ynamdar adamlaryndan saýlanyp alnypdyr¹.

Taştdar – «legen tutujy» diýen manyny berýän taştdar soltanyň saçak başyna geçen we turan wagty täret alan pursaty elini we ýüzüni ýuwmagy üçin oňa legen we kündük tutupdyr.

Çetrdar – hökümdarlyk alamaty bolan çetri, ýagny *hökümdarlyk saýawany* göterýän gullukçy. Ol soltan köşkden çykan mahalynda onuň yzyndan ýöräp, depesine saýawan tutupdyr.

Jamedar – soltanyň şahsy geýimlerine (lybaslaryna) hem-de onuň beýlekilere sowgat berjek halat-serpaýlaryna jogap berýän adam bolupdyr.

Ferraş – soltanyň ýatjak ýerini taýýarlaýan, düşeklerini ýazýan we ýygnaýan, çadyrlaryny söküp-dikýän, serenjam berýän gullukçylaryň ýolbaşçysy².

Debiri–hass – soltanyň ýerli häkimlere, tabyn hökümdarlara we daşary döwletleriň ýolbaşçylaryna iberýän hatlaryny we permanlaryny ýazýan kätibi.

Haritadar – köşkde soltanyň ýazgy işlerinde ulanylýan kagyzlaryň hem-de galamlaryň toplumyna jogapkär adam.

Seri-döwetdar – hökümdaryň döwedini goraýjy gullukçy. Ol gizlin we has möhüm hatlary hem ýazypdyr.

Möhürdar – soltanyň möhürini göterip, ony goran gullukçy bolup, soltanyň ähli permanlaryna möhür basypdyr. Onuň ýene bir wezipesi soltanyň içýän suwuna hem möhür basmak bolupdyr.

Resuldar – ilçileri garşylamak, olaryň ýaşamaly ýerini kesgitlemek, ilçiniň soltan köşgüne gidip-gelmegini düzgünleşdirmek, ilçisi gelen ýurduň hökümdaryna soltan tarapyndan iberiljek haty we sowgatlary ilçä

---

¹ Kortel S.H. Agzalan eser, 732 s.

² Kortel S.H. Agzalan eser, 733 s.

gowşurmak, soltanyň ýanyna görme-görşe gelen häkimlere we döwletiň wezipeli adamlaryna soltanyň sowgatlaryny bermek ýaly işler bilen meşgullanypdyr.

Şahneýi-barga – soltanyň gurnaýan uly kabul edişlikleriniň we baýramçylyk dabaralarynyň geçirilýän ýeri bolan *bargäh* diýlen ýeriň goragyna jogapkär adam.

Şahneýi-ymarat – binalaryň gurluşygy hem-de abatlanlymagy bilen bagly köşk gullukçysy. Ol soltanyň gurluşygyna höküm eden köşk, metjit, kümmet, suw bendi ýaly binalarynyň gurluşygyny gözegçilikde saklapdyr.

Emiri-bahr – harby derýa flotunyň baştutany.

Perdedar – hökümdaryň resmi kabul edişlik dabaralarynda gapyda durup, soltanyň ýanyna birugsat hiç kimi goýbermändir.

Kilitdar – köşgüň açarlarynyň goragçysy bolup, ol agşamlygyna köşgüň gapylaryny barlapdyr, nobatçy garawullara gözegçilik edipdir, özi köşk goragçylary bilen birlikde soltanyň ýatýan otagynyň gapysynyň önünde ýatypdyr¹.

Şerapdar – soltanyň geçiren dabaralarynda we mejlislerinde ýygananlara içimlik zatlary paýlamakda jogapkär adam. Hökümdara we myhmanlara şerap hödür edenlere *saky* diýlipdir. Olary owadan, gelşikli oganlaryň arasyndan saýlap alypdyrlar.

Saka – köşgi agyz suwy bilen üpjün etmäge jogapkär adam.

Bazdar – soltanyň awda ulanan laçyn, ütelgi, bürgüt ýaly aw guşlaryny idedip, olary göteren adam.

Meşaledar – köşgüň yşyklandyrylmagyna jogap berýän gullukçy.

Ýokarda sanananlardan başga-da, Deli türkmenleriniň soltanlygynyň köşgünde soltanyň dürli ugurlar boýunça geňeşçileri, şazadalary okadýan mugallymlar, atabegler, tebipler, müneçjimler, aşpezler bolupdyr².

Soltanlaryň aýallary «Melikeý-i Jahan», ogullary bolsa «Hudabendzade» derejelerini göteripdir.

---

¹ Kortel S.H. Delhi Türk sultanlığı'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 733 s.

² Kortel S.H. Delhi Türk sultanlığı'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 734 s.

Naýyplar soltanyň paýtagtda ýok wagty onuň ýerine galyp, işlerini dolandyrypdyrlar. Aýratyn-da Balabanlar we Halajylar naýyplyk wezipesine ähmiýet berenem bolsalar, käbir gowşak soltanlar olaryň elindäki oýunjaga öwürülipdirler¹.

Mälikler, emirler we hanlar Hindistandaky türkmen döwletlerinde hökmany bolaýmaly emeldarlarynyň hataryna giripdir. Olaryň belli mukdarda harby güýji bolup, öz mülklerinde häkimlik edipdirler.

Deli türkmenleriniň soltanlygynda galalaryň dolandyryşyna *kotwal* jogapkärdi. *Kotwal* (sanskrit dilinden terjime edilende «galanyň häkimi» diýmegi aňladýar) – şäherdäki döwlet-dolandyryş edarasynyň baştutany bolupdyr. Hindi alymlary N.K.Sinha we A.Ç.Banerji kotwaly şäher polisiýasynyň başlygy we şäher häkimi diýip atlandyrýarlar². *Kotwal* döwletiň we iri mülkdarlaryň bähbidini goramaly hem-de ozaly bilen şäher salgytlaryň ýygnaýşyna gözegçilik etmeli bolupdyr. Ýurtdaky iň ýokary derejeli kotwal *Ulug Kotwal-beg, Kotwaly-Hezreti Deli, Kotwaly-Memalik* adyny göteren Deliniň kotwaly bolupdyr. Ol Deli galasynyň we derwezeleriniň goralýşyna jogap beripdir. Paýtagtyň asudalygyny goramak kotwalyň baş wezipesi bolupdyr. Jenaýatçylary tutup, kazyýete tabşyrmak hem onuň wezipesine giripdir. Delidäki türmeler we ol ýerdäki bendiler hem kotwalyň gözegçiliginde bolupdyr. Ol jenaýaty agtaryş işine hem gatnaşypdyr³.

Kotwalyň wezipesine kanunlaryň berjaý edilişine gözegçilik etmek hem giripdir. Ekber şanyň 1583/84-nji ýyldaky permanynda kotwal «kanunyň goragçysy» diýlip atlandyrylypdyr. Onuň borçlaryna tertip-düzgüne gözegçilik etmek we goramak, ogrulary we jenaýatçylary tutmak, ýangyn howpsuzlygyny üpjün etmek we olaryň öňüni almak, bazarlara gözegçilik etmek, şäherde arassaçylygy saklamak we beýleki wezipeler giripdir. Ol bazarlarda terezilerde dogry çekilmegine, humarly oýunlaryň gadagan edilmegine, spirtli içgileriň öndürilmeginiň we satylmagynyň öňüni almaga hem borçly bolupdyr. Öz wezipelerini

¹ Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt, 451 s.

² Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С. 204.

³ Kortel S.H. Agzalan eser, 736 s.

amala aşyrmagy üçin kotwala *subadary-nyzamynyň* ygtyýarynda bola 100 sany pyýada nöker berlipdir. Fransuz syýahatçysy Teweno kotwalyň adamlarynyň gije şähre üç gezek aýlanyp, şübheli adamlary tussag edýändigini hem-de gygyryp, mähelläniň ýaşajylaryna habardar bolmagy duýdurýandygyny ýazýar¹.

Muhtesibler musulmanlaryň yslam dininiň gadagan eden zatlaryny etmeginiň önüni almaga jogapkär bolupdyrlar. Şäherlerde asudalygyň berjaý edilmegine tabynlygynda nökerleri bolan *şihne* borçly bolupdyr².

Yslam dinini kabul eden hindiler hem döwlet gullugyna alnypdyr. Ibn Battuta Muhammet Togalagyň hasap we ýazuw işlerine ökde Ratan diýen hindini Sind şäheriniň hökümdarlygyna belländigini, oňa Sistan (Sahwan) şäherini ykta hökmünde berendigini ýazýar. Gulbarg galasynyň häkimi Bhiran rai hem Muhammet Togalagyň ynamdar adamy bolupdyr. Afyf asly Telingananyň asylly hindi maşgalasyndan bolan, yslamy kabul eden, hakyky ady Kattu bolan hindiniň Han Jahan ady bilen Firuzşa Togalagyň weziri bolandygyny, Multany ykta alandygyny ýazýar³.

Käbir hindi dolandyryjylary häkimiýete gelensoň musulman ilaty çetleşdirmek syýasatyny alyp barypdyr. Şolaryň birem Nasyreddin Hysrow şa hasaplanýar. Asly hindi bolan bu adam Alaeddin tarapyndan Malwada ýesir alnypdyr. Yslamy Kabul edensoň, Deli köşgünde uly ynama giripdir. 1320-nji ýylda häkimiýeti basyp alansoň, türki dolandyryjylary jezalandyrmaga başlapdyr. Onuň döwründe hindileriň köpüsi serkerdelige we häkimlige bellenipdir. Sirhindiniň sözlerine görä, Hysrow şany tagtdan agdaran Gyýaseddin Togalak taryha musulmanlary hindileriň zulmunda halas ediji hökmünde giripdir⁴.

Hindistana göçüp baran musulmanlar bilen hindi ilatynyň arasynda birek-biregiň döp-dessurynyň kabul edilip alynmagy ýaly ýagdaýlara

---

¹ Ашрафян К.З. Средневековый город Индии XIII – середины XVIII века (Проблемы экономической и социальной истории). –М.:«Наука», 1983, С.94-96.

² Kortel S.H. Agzalan eser, 738 s.

³ Ашрафян К.З. Делийский султанат.–М., 1960, С.111-112.

⁴ Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии (XIII – середина XVIII в.). –М.: «Наука», 1965, С.73.

hem gabat gelmek bolýar. Meselem, Ibn Battuta emir Seýfeddiniň Deli soltany Muhammet Togalagyň uýasy bilen bolan öýlenme toýunda öýlenýän emir elini we aýagyny gyzyly reňk bilen reňkläpdir, aýallar bolsa onuň töwereginde tans edip başlapdyrlar. Hindistanda häzir hem dowam edýän bu baýramçylyga *maýýun* diýilýär. *Phul* (hindi dilinde *güljagaz*) diýlen hindi däbi musulmanlaryň ýas däbinde berjaý edilipdir. Şol bir wagtyň özünde hindiler musulmanlaryň keramatly ýerlerine sežde edipdirler. Assamdaky Jeleddin Töwriziniň gubury köpçülikleýin sežde edilýän ýere öwrülipdir. Musulmançylygy kabul eden hindiler soň-soňlaram öňki däplerini saklap galypdyrlar. Aýallar burnuna halka dakypdyrlar, äri ölen aýalary oda ýakypdyrlar ýada diriligine jaýlapdyrlar¹.

Döwlet gullugyna ýönekeý adamlaryň alnandygyna şaýtlyk edýän maglumatlar bar. Meselem, çakyr öndüriji Eziz Hamar Malwanyň häkimi bolupdyr. Muhammet şa haýsydyr bir bagbany salgyt gullugynyň başlyklygyna belläpdir².

Köşk Delide, Kilugharide, Togalakabatda, az wagtlyk bolsa Agrada ýerleşipdir. Soltanlaryň köpüsi Köşk-i Laly esasy köşk hökmünde seçip alypdyrlar. Kutubşalaryň paýtagty Haýdarabat bolupdyr.

ÝERLI DOLANDYRYŞ. Hindistandaky türkmen soltanlygy başynda WELI ýada MUKTA durýan welaýatlara bölünipdir. Weliler (häkimler) soltan tarapyndan bellenip, köplenç onuň garyndaşlaryndan bolupdyr. Welilere belli mukdarda goşun saklamaga rugsat berlipdir. Welaýatlar *şyk* diýlip atlandyrylan etraplara, şyklar *pergana* diýlen obalaryň toplumyna bölünipdir. Perganalar şäherlere ýa-da şäherçelere barabar bolupdyr. Bir pergananyň öz içine alýan obasynyň sany 100-e ýetip bilipdir. Ibn Battuta 100 obanyň birleşiginden emele gelen dolandyryş birligine «*sade*» diýlendigini belleýär. *Oba (deh)* kiçi dolandyryş birligi bolupdyr³.

---

¹ Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии. С.94.

² Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии. С.98.

³ Kortel S.H. Delhi Türk sultanlığı'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 737 s.

Etraplaryň köpüsi soltan tarapyndan şazadalara, nesilşalygyň agzalaryna, ýokary derejeli serkerdelere, döwletiň abraýly adamlaryna ykta hökmünde berlipdir. Ykta eýelerini Jüzjany *mukta*, Barany bolsa *yktadar* diýip atlandyrypdyr. Ýerli dolandyryşy häkimler we muktalar alyp barypdyr. Soltan Muhammet Togalagyň döwründe döwlet gaznasyna köp girdeji gelmegi üçin welaýatlary ýokary nyrh bilen birine kärendesine bermek usuly giňden ulanypdyr. Ibn Battuta bu usulyň garaşylan netijäni bermändigini, ondan halkyň zyýan çekendigini ýazýar¹.

Çeşmelerde Muhammet Togalagyň döwründe döwletiň düzüminde 23 sany welaýatyň bardygy bellenýär: Deli, Dewagiri, Multan, Kuhram, Samana, Sewan, Uç, Hansi, Sirsuti, Mabbar, Tilang, Gujerat, Badaun, Aud, Kannauj, Lakhnaut, Bihar, Kara, Malwa, Lahor, Galanur, Jajnagar, Dwaramasudra².

Welaýatlaryň dolandyryşyna häkimler (*weli*) jogapkärdi. Olar hökümdar tarapyndan bellenip, Diwany-Wezaretin gözegçiliginde bolupdyr³. Welaýat häkimleriniň hökümdaryň rugsady bolmazdan öz welaýatyndan daşary çykмага, wezipelere bellemäge hukugy bolmandyr. Kanunlary, täze özgermeleri durmuşa ornaşdyrmak, welaýat goşunyny, raýat gullukçylarynyň we ylym adamlarynyň işleri bilen meşgullanmak, halkyň bergilerini azaltmak, ekerançylygy goldamak, adalaty saklamak, ejizi güýçlüniň zulumundan we açgözlüğinden goramak, kazyýetiň çykaran hökümelerini berjaý etmek, merkezi häkimiýete hemişe tabyn bolmak, ýollary we täjirleri goramak, söwdany goldamak welaýat häkiminiň gözegçilikde saklamaly wezipeleri bolupdyr. Türk alymy S.H. Kortel Deli türkmenleriniň soltanlygynyň döredilen döwüründen başlap häkimleriň harby we maliýe babatda hukugynyň ýeterlik bolup, olaryň kazyýet we dini işlere gatyşmandygyny ýazýar. Harby ýöriş wagty häkimler öz goşunynyň başynda durup, soltanyň goşunyna goşulmaly eken. Häkim ýöriş wagty

---

¹ Kortel S.H. Agzalan eser, 737 s.

² Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С. 204.

³ Moreland H.W. The Agrarian system of Moslem India. –Delhi, 1968, p. 220-221.

öz welaýatynyň çäginde düşläp soltan goşunyna azyk-suwluk, ot-iým kömegini bermäge borçly bolupdyr. Häkimler ekerançylardan we halkdan toplanan salgytlardan degişli bölegini özlerinde galdyryp, galanyny paýtagta ýollapdyrlar. Naýyplar ähli işlerinde häkimlere kömekçi bolupdyrları.

Türk alymy H.Baýur Deli soltanlygyna degişli ýerleriň döwlet gullukçylary we hyraç töleýän ýerli rajalar tarapyndan dolandyrylan böleklere bölünendigini ýazýar. Döwlet gullukçylary tarapyndan dolandyrylan ýerler hem iki bölege – «Hawalaýy Deli» (Deliniň töweregi) hem-de Doab (Iki suw) etraplaryna bölünipdir. Deli şäheriniň biraz günortasyndan başlap Jamna derýasynyň günbatarsynda Gimalaý daglaryna çenli 150 km. uzaýan giňişlik ýere «Hawalaýy Deli» diýlipdir. Doab bolsa Gang we jamna derýasynyň arasyndaky Deli bilen Arganyň demirgazygyndaky Gimalaýa çenli uzaýan ýerleri öz içine alypdyr. Döwlet gullukçylary tarapyndan dolandyrylan etraplarda iki hili dolandyryş bolupdyr. «*Arazaýy Halise*» diýlen ýerler gönüden-göni merkezden soltanyň hasabyna ýöredilipdir. «*Arazaýy Maktua*» (gysgaça «ykta» – kesilip berlen ýer) ýerleri *yktadarlara* ýa-da *mukta* diýilenlere girdejileriň bir bölegini yzyna bermek şerti bilen berlipdir. «Hawalaýy Delidäki» ýerleriň hemmesi diýen ýaly, Alaeddin Halajynyň döwründen başlap Doabdaky ýerler hem «Halise», welaýatlar bolsa ykta ýerlerine degişli bolupdyr².

Welaýatlaryň sany, ululygy we araçäkleri üýtgäp durupdyr. Welaýat ykta hasaplanyp, onuň başynda duran häkime *mukta* ýa-da *mälik* diýilipdir. Mälikler şol bir wagtyň özünde welaýatynyň serkerdesi bolup, harby ýagdaýda yktalarynyň girdejisine laýyk derejedäki goşun sany bilen söweşe gatnaşmaly bolupdyrlar. Häkimler welaýatyň asudalygyna we salgytlaryň ýygnaýşyna jogapkär bolupdyr. Ibn Battutanyň ýazmagyna görä, Muhammet Togalagyň dolandyran döwriň başynda Lahoryň häkimi ýygnaýan salgydynyň 5%-ni iberipdir, 5%-ni özi

---

¹ Kortel S.H. Delhi Türk sultanlygy'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 737 s.

² Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 339 s.

alypdyr, galan 90%-ni goşun, dolandyrys we beýleki işler üçin harçlapdyr. Gyýaseddin Togalak salgydyň ýerden alynýan hasyla görä ýygnaalmalydygyny talap edipdir¹. Ol yktasy bolan mälikleriň we emirleriň salgytdan paýynyň 1/20, 1/22, 1/15, 1/10 bölegi bilen çäklenmelidigini kesgitläpdir².

Ibn Battuta Deli welaýatynyň ýüz obany birleşdirýän, «sadi» (ýüzlük) diýlen toparlara bölünendigini ýazýar. Her bir ýüzlük çäkleýin-dolandyrys merkezi bolup, özüniň ady bolupdyr. Ibn Battuta peşgeş berlen obalar Deliden 16 kuruh³ aradaşlykda, Hindibut bagynda ýerleşipdir⁴.

MALIÝE, SALGYTLAR. Döwletiň maliýe işlerini *Diwany-Işraf* ýöredip, oňa *müşrifi-memalik* ýolbaşçylyk edipdir. Müşrifiň esasy wezipesi döwletiň maliýe işleriniň dogry ýol bilen gidýändigine gözegçilik etmekdi. Welaýatlardan we beýleki döwlet guramalaryndan gelen girdejiler müşrifi-memalik tarapyndan barlanyp, düzgün bozmalaryň bardygy ýa-da ýokdugy ýüze çykarylypdyr. Salgytlar, oljalar, peşgeşler, döwletiň haýryna geçirilen zatlardan we gazna gelen beýleki girdejilerden müşrifi-memaligiň hökmany habary bolaýmalydy (Ibn Battuta). *Diwany-Işraf* *Diwany-Wezarete* tabynlykda işläpdir.

Welaýatlarda maliýe işleri, hususanda girdejileriň gözegçilik edilmegi bilen *haje* ady berlen hasapçy meşgullanypdyr. Ýerli dolandyryşda işleýän *amilleriň* wezipesi salgytlary ýygnamak bolupdyr. Çeşmelerde atlary amiller bilen bilelikde tutulýan *mutasarrif*, *muhassil*, *gümaşte*, *karkon* diýlen gullukçylar hem salgyt ýygnamak bilen meşgullanypdyrlar. Barany ekerançylykdan döwletiň paýyny hasaplan derňewçilere *müşrif* diýlendigini ýazýar. Şäherlerde gulluk eden *serhengiň*, we ýagny *çawuşyň* wezipesi buýruklary *huta*, *mukaddem*,

---

¹ Bayur H. Hindistan tarihi; –Ankara, 1987, 1 cilt, 341, 343 s.

² История Индии в средние века., С. 252

³ Kuruh – pars uzynlyk ölçegi bolup, takmynan 2 km. deňdir.

⁴ Ашрафян К.З. Делийский султанат.–М., 1960, С.119.

⁵ Kortel S.H. Delhi Türk sultanlığı'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 735 s.

çaudhuri diýlen hindi oba dolandyryjylaryna we şäherçelerdäki diwana ýetirmekden ybarat bolupdyr¹.

Döwletiň esasy girdeji çeşmesi salgytlar bolupdyr. Salgytlaryň: 1) ýerden alynýan *salgyt*; 2) *zekat*; 3) *jan başyna salgyt (jyza)* ýaly esasy görnüşleri bolupdyr. *Harby oljalar, magdan kânleri* (almaz çykýan we beýleki) döwletiň girdejileriniň üstüni ýetiripdir. Alaeddin Halajy we Muhammet Togalak ýer salgydyny almakda özgertmeleri girizipdirler. Gyýaseddin Togalak ýer salgydynyň hasylyň 10 göteriminden artyk bolmaly däldigi barada perman çykarypdyr². Şerigata laýyklykda söwdadan we hünärmentçilikden *zekat* salgydy alnyp, ol girdejiniň 2,5%-ni düzüpdir³.

Türk alymy H.Baýur Deli soltanlygynyň esasy girdeji çeşmeleri hökmünde atanaklary görkezýär:

1. «Halysa» ýerleriniň girdejileri.
2. «Ykta» ýerleriniň girdejisinden alnan paý.
3. Tabyn hindi rajalaryndan alnan haraç.
4. Musulman däl ilatdan alnan jyza salgydy.
5. Harby oljalar (*ganymat*).
6. Binalardan, mallardan, şähre girip çykan mallardan, sergilerden we sergi ýerlerinden alynýan salgytlar⁴.

Ekerançylykdan alnan salgydyň mukdary üýtgäp durupdyr. Ol adatça hasylyň 10%-ni düzenem bolsa, Alaeddin Halajy ony «Halise» ýerlerinde 50%-e, Muhammet Togalak bolsa 20%-e çenli ýokarlandyrypdyr. Harby oljalaryň nähili peýdalanylandygy hakda anyk bir maglumat ýok. «Futuhaty Firuzşahy», «Tabakaty Ekberi» eserleriniň maglumatlaryna görä, Firuzşa Togalak şerigata laýyklykda oljalaryň 4/5-ni esgerlere berip, galan 1/5 bölegini hazynada galdyrypdyr⁵. Firuzşa şerigata laýyk gelmeýän ähli salgytlary ýatyrypdyr⁶. Gyýaseddin

---

¹ Kortel S.H. Agzalan eser, 737 s.

² Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. С. 204.

³ Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии (XIII – середина XVIII в.). –М.: «Наука», 1965, С.50.

⁴ Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 345-346 s.

⁵ Bayur H. Agzalan eser, 347 s.

⁶ Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии, С.255.

Togalagyň döwründe ekerançylykdan alynýan salgyt hasylyň 20%-ni düzüpdir.

Şerigatyň düzgünine laýyklykda hyraç musulman däl ilat ýaşaýan ýerlerden ýa-da musulmanlar tarapyndan eýelenen ýerlerde musulman däl ilat tarapyndan işlenip bejerilýän ýerlerden alnypdyr. Hyrajyň möçberi kesgitli bolman, ol hasylyň başden birine, dördten birine barabar bolup bilipdir, emma ol hasylyň ýarysyndan geçmeli däl eken². Zyýauddin Barany Alaeddin Halajyň hyrajy zat görnüşinde tölemek düzgünini girizendigini ýazýar. Ol Deli we Doab welaýatlaryna degişli bolupdyr. Soltan hyrajyň möçberiniň näçe bolmalydygyny öz permanlary bilen düzgünleşdirip durupdyr. Gyýaseddin Togalak hyrajyň öndürilen önümiň möçberine görä ýygnaľmalydygyny nygtap, wezaret diwanyna (salgyt gullugy) satyn alyjylara bermegi gadagan edipdir³.

XIII–XIV asyrlaryň sepgidinde ýerden alynýan salgydyň möçberi hasylyň 1/4– 1/5 deň bolupdyr. Alaeddin Halajyň özgertmeleriniň netijesinde ekerançylardan alynýan salgydyň hasylyň ýarysyna barabar bolmagy daýhan hojalygynyň tozmagyna getiripdir⁴.

Afyf kerwensaraýlara getirilen harytlardan onuň gymmatynyň 2,5%-ni düzýän zekat salgydynyň alnandygyny ýazýar. Ibn Battuta bolsa Deli türkmenleriniň soltanlygynda täjirleriň döwlet gaznasyna getiren harytlarynyň dördten birini salgyt hökmünde töländigini ýazýar⁵. Senetçilerden hem dürli görnüşli salgytlar ýygnaľypdyr. Reňk öndürijilerden *nilgary*, pagta egrijilerden *nadafi*, ýag çykaryjylardan *roungary*, sabyn gaýnadyjylardan *sabungary*, hat göçürijilerden *kitabý*, bazarlardaky sazandalardan we tansçylardan *amireýi-tarab* salgytlary alnypdyr¹.

Firuzşa Togalak öz döwründe halkynyň peýdasyna salgyt ulgamyny kämilleşdiripdir. Şerigata gabat gelmeýän salgytlaryň 28 görnüşini

1 Ашрафян К.З. Делийский султанат. –М., 1960, С.137.

2 Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии., С.247.

3 Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии., С.115-117.

4 Ашрафян К.З. Феодализм в Индии: особенности и этапы развития. –М.:«Наука», 1977, С.56.

5 Ашрафян К.З. Средневековый город Индии XIII – середины XVIII века (Проблемы экономической и социальной истории). –М.:«Наука», 1983, С.127.

ýatyrypdyr². Soltanyň köşk taryhçysy Afyfyň ýazmagyna görä Firuzşa şerigat tarapyndan rugsat berilmedik salgytlaryň ählisini ýatyrypdyr, rugsat berlen salgytlaryň bolsa möçberini kemeldipdir. Kanuna laýyklykda ol diwana alynmaly salgytdan ýokary ýygymlary almagy gadagan edipdir. Barany soltanyň hyrajy we jyzany girdejiniň kesgitlenen mukdaryna görä almagy hem-de adamlary artykmaç ýygymlardan boşatmagy talap edendigini habar berýär. XVII asyryň başynda ýaşan taryhçy Feriştäniň şaýatlyk etmegine görä soltanyň ýatýran ençeme salgytlarynyň atlary onuň buýrugy bilen Firuzabadyň metjidiniň diwaryna oýulyp ýazylypdyr³.

Deli soltanlarynyň döwründe oba jemagaty hojalyk wezipelerini çözmäge hyzmat edipdir. Jemagatyň wezipeli adamlary (*huta, çaudhri, mukaddam*) salgyt ýygnaýşyna gözegçilik edipdirler. Alaeddin Halajy olary şahsy bähbitlerine gulluk etmezligi üçin birnäçe ýeňilliklerden kesipdir⁴. Gyýaseddin Togalak olaryň ýerlerini we özlerini salgytdan boşadyp, daýhanlardan hyraçdan başga salgyt almaklaryny gadagan edipdir⁵.

Türk alymy H.Baýur Iltutmyşyň ýerli pullardan 7-8 esse agyr, ýagny 11,375 gr. agyrlygyndaky *teňňe* atly täze kümüş puly girizendigini, onuň 64 jitala deňdigini ýazýar. Muhammet Togalagyň 9,1 gr. agyrlygyndaky *teňňesi* 50 jitala deň bolupdyr. Marko Polonyň, Ibh Battutanyň pillerinden görnüşi ýaly XIII–XIV asyrlarda Hindistan baý ýlke bolup, bazarlarda nyrhlar arzan bolupdyr, halk bolçulykda we rahatlykda ýaşapdyr⁶.

ÝER EÝEÇILIGINIŇ GÖRNÜŞLERI. Döwlet esasy ýer eýesi bolupdyr. Ähli ýaramly ýerler, tokaýlar, sähralar onuň eýeçiliginde

---

¹ Ашрафян К.З. Делийский султанат.—М., 1960, С.185-186.

² Merçil E. Müsülman-türk devletleri tarihi. —Ankara, 1993, 334-335 s., Рыжов К. Все монархи мира. Мусульманский Восток. —М.:«Вече», 2004, С. 427.

³ Ашрафян К.З. Средневековый город Индии XIII — середины XVIII века (Проблемы экономической и социальной истории). —М.:«Наука», 1983, С.127-128.

⁴ Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии., С.173.

⁵ История Индии в средние века., С. 257-258

⁶ Bayur H. Hindistan tarihi; 1 cilt, 367 s.

bolupdyr. Döwlet ýer eýeçiliginiň iki görnüşi — *halise* we *yкта* bolupdyr¹. Gönüden-göni soltanyň eýeçiliginde bolan ýerlere *halise* diýlipdir. Olaryň girdejileri Diwany-Wezaret tarapyndan toplanypdyr. Hökümdar bu ýerleriň bir bölegini *yкта* hökmünde paýlap bilipdir². Soltana degişli ýerler *halise* ýerlerinden aýratyn bolmandyr³.

Yкта – harby gulluk üçin berilýän ýer eýeçiligi bolupdyr. Ol hökümdar ýa-da onuň ygtyýarly wekilleri tarapyndan girdejileriniň bir bölegini döwlet gaznasyna gaýtarmak şerti bilen peýdalanmaga berlipdir. *Yкта* ulgamy ilki bada Beýik Seljuk-türkmen döwletinde döräpdir. Arap dilindäki çeşmelerde *yкта* ýer eýeçiligine *mukta* diýlipdir. Deli türkmenleriniň soltanlygynda *yкта* berlen adamlara *mukta* ýa-da *yktadar* diýlipdir. Döwlete degişli ýerler, şäherler, şäherçeler, obalar döwletiň wezipeli adamlaryna we serkerdelere eden hyzmatynyň öwezine wezipesine we harby derejesine laýyklykda berlipdir. Yktanyň möçberi, ululygy onuň eýesiniň aýlygy bilen baglanyşykly bolupdyr. *Yкта* eýeleri belli bir mukdarda esger ýetişdirmäge we zerur halatynda olar bilen ýörişe gatnaşmaga borçly bolupdyr⁴.

Barany bir ýada birnäçe obanyň eýesi bolanlary *yktadarlar* diýip atlandyrypdyr. *Yktadarlar* öz aty-ýaragy bilen harby gullugy ýerine ýetirmeli bolupdyrlar. Barany atly we ýaragly harby gulluk etmäge borçly, kiçiräk ýer mülkleriniň (bir ýada birnäçe oba) eýelerini *yktadarlar* diýip atlandyrýar. Baranynyň eserinden peýdalanan Ferište Iltutmyşyň döwründe Doabyň *yktadarlary* hakda gürrüň edeninde olary *leşkeriýan*, ýagny ýönekeý esgerler diýip atlandyrypdyr. Baranynyň we beýleki giçki taryhçylaryň şaýatlyk etmegine görä, muktalar kähalatlarda uly etraplary we welaýatlary özüne birleşdirýän mülklere eýeçilik edipdirler. Barany iri ýer mülkleriniň eýelerini aňlatmak üçin diňe «*mukta*» adalgasyny ulansa, «*yкта*» adalgasyny ol hem iri, hem ownuk ýer eýeleri

---

¹ Kortel S.H. Agzalan eser, 740-741 s., Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г. История Индии. – М.: «Мысль», 1979, С.193.

² Kortel S.H. Delhi Türk sultanlığı'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 740-741 s.

³ Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии (XIII – середина XVIII в.). –М.: «Наука», 1965, С.112.

⁴ Kortel S.H. Agzalan eser, 740-741 s.

babatda ulanýar¹. XIV–XV asyryň çeşmelerinde peşgeş berlen iri ýerler «ykta», soltanyň ýada iri mülkdaryň gullugynda duran esgerlere berlen ýerler bolsa «*wajh*» diýlen adalga bilen atlandyrylypdyr. Afyf esgere berlen kiçi ýer eýeçiligini *wajh*, onuň eýesini bolsa *wajhdar* diýip atlandyrýar². Wahj diňe harby gullugy amala aşýranlara berlipdir³. Ferişte we Badauny XIII–XIV asyrlarda Deli soltanlygyndaky harby gullul üçin berlen ýer eýeçiligini «*jagir*» adalgasy bilen atlandyrypdyrlar⁴.

Ykta ýerleriniň ululugy üýtgäp durupdyr. Orta asyr awtorlary Omary we Kalkaşandy käbir wezipeli adamlaryň onlarça obalary, kiçiräk wezipeli adamlaryň bolsa 20-40 müň teňňe ýyllyk girdejisi bolan 1-2 sany obany ykta alandygyny ýazýarlar. Muhammet Togalagyň weziriniň ygtyýarynda Yragyň häzirki çäklerine barabar ykta ýerleri bolupdyr⁵. Soňabaka ykta adalgasy etrap, welaýat manysynda hem ulanylypdyr. Badauny ony XIII–XIV asyr taryhçylarynyň ulanmadyk *jagir* adalgasy bilen çalşyrypdyr. Aýratyn oba ýada onuň bir bölegi, birnäçe oba we etrap jagir hökmünde berlip bilnipdir. XVI–XVIII asyrlarda jagir adalgasynyň birnäçe manydaş sözleri bolupdyr. «*Tiýul*» adalgasy Hindistanda şertli ýa-da gulluk ýer eýeçiligi hökmünde XVI–XVII asyrlarda döräp, jagir adalgasynyň ýerini çalşyrypdyr. XVII–XVIII asyrlaryň taryhçylary jagir we tiýul adalgalarynyň ýerine olar bilen manydaş *foujari* adalgasyny ulanypdyrlar¹.

Taryhçy Afyfyň ýazmagyna görä yktalaryň eýeleri (mukta) gazna töleýän salgydyndan daşgary, her ýylda soltanyň «aýagyny öpmek» üçin köşge gelmeli hem-de öz yktasynyň möçberine görä «hidmet» diýlip atlandyrylan sowgatlary getirmeli eken. Muktalar hökümdara sowgat hökmünde tohum atlary, pilleri, düýeleri, altyn-kümüş şaý-seplerini getiripdirler. Deli soltanlygynda muktalar merkezi häkimiýetiň ýerli

¹ Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии (XIII – середина XVIII в.). –М.: «Наука», 1965, С.127-128.

² Ашрафян К.З. Делийский султанат.–М., 1960, С.77-78.

³ Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии., С.114.

⁴ Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии, С.130.

⁵ Ашрафян К.З. Делийский султанат.–М., 1960, С.78.

wekilleri hasaplanypdyr. Olaryň ygtyýarynda hakynatutma esgerler bolup, harby we administratiw-salgýt dolandyryşyny amala aşyrypdyrlar².

Yktalaryň eýeleri ol ýerleri abadanlaşdyrmak barada aladalanypdyrlar. Jüzjanynyň «Tabakaty Nasyry» eserinde ýazmagyna görä, Şemseddin Iltutmyşdan Multany we onuň töweregindäki etraplary ykta alan Izzeddin Kâbir han Aýaz ol ýerleri abadanlaşdyrypdyr. Gyýaseddin Balaban entek şemsileriň mäligi mahaly soltan Nasyreddin Mahmytdan ykta hökmünde alan Hansi welaýatyny abadanlaşdyrypdyr: «onuň adalatlylygy bilen welaýatyň ilaty parahatçylyga we gülläp ösüşe eýe boldy» (Jüzjany). Emir Hysrowyň şaýatlyk etmegine görä, Gyýaseddin Togalak entek Dibalpuryň häkimi mahaly Rawiden Jelama çenli kanal çekdiripdir³.

Afyfyň şaýatlyk etmegine görä, Firuzşa Togalak gönüden-göni ýörişlere gatnaşýan esgerlere berilýän wajh ýerleriniň miras geçmegini kanunlaşdyrypdyr. Täze düzgüne görä, esger ýogalan halatynda onuň mülki ogluna, ogly bolmasa giýewsine, giýewsi bolmasa guluna, guly bolmasa, garyndaşlaryna, garyndaşy hem bolmasa, aýalyna berlipdir⁴.

Ýerden uly girdeji alan nökerleriň soňabaka harby gulluga bolan höwesi gaçyp ugrapdyr. Alaeddin Halajy iri ýer eýeçiligine garşy göreşmek üçin nökerlere we barly adamlara ýer bermegi gadagan edipdir. Onuň deregine olara görkezen hyzmatlaryna görä, pul tölemek düzgünini girizipdir⁵. Iri ýer eýeleriniň ýerleriniň bir bölegi ellerinden alnyp, döwletiň haýryna geçirilipdir. Gyýaseddin Balaban hem nökerlik gullugyny etmeýän garry nökerleriň ýerlerini ellerinden almaga synanyşypdyr. Emma ol şowsuz tamamlanypdyr⁶.

---

1 Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии (XIII – середина XVIII в.). –М.: «Наука», 1965, С.129-130, 133.

2 Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии, С.137-138, 154.

3 Ашрафян К.З. Делийский султанат.–М., 1960, С.79-83.

4 Ашрафян К.З. Делийский султанат., С.86-87.

5 Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии (XIII – середина XVIII в.). –М.: «Наука», 1965, С.114.

6 Ашрафян К.З. Феодализм в Индии: особенности и этапы развития. –М.:«Наука», 1977, С.61., Ашрафян К.З. Средневековый город Индии XIII – середины XVIII века (Проблемы экономической и социальной истории). –М.:«Наука», 1983, С.94., Ашрафян К.З. Делийский султанат., С.84-85.

Halyse we yktadan başga-da ýer eýeçiliginiň *mülk, ynam, wakyf, idrar* ýaly görnüşleri bolupdyr. Döwlete degişli ýa-da mülk ýerlerinden gelýän girdejileriniň ylmy we haýyr-sahawat edaralarynyň çykdaýylary üçin gönükdirilen ýerlere *wakyf* ýerleri diýlipdir¹.

XIV asyryň ýarymyndan başlap salgytdan boşadylan ähli iri ýer eýeçiligine «ynam» ýerleri diýlipdir. «Ynam» arap sözi bolup, ol sowgat, peşgeş diýen manyny berýär. Bu adalga XIII–XVIII asyrlaryň möwritnamalarynda hökümdarlaryň öz serkerdelerine we beýleki adamlara halat-serpaý, at we beýleki zatlary sowgat bermegi manysynda ulanylypdyr. Zyýauddin Barany ynamy musulman dini guramalaryna, ruhany gatlagyň wekillerine ýa-da köşk şahyrlaryna peşgeş berlen zatlar görnüşinde düşündirýär. Alaedin Halaç öz ogluna Çitor welaýatyny «ynam» hökmünde peşgeş beripdir². Ibn Battutanyň şaýatlyk etmegine görä, Muhammet Togalak Rukneddin we Sadreddin atly şyhlar «ýüz obany güzeranyň görmek üçin ynam hökmünde» beripdir, 30 obany Kutbeddin Aýbegiň kümmedi üçin bagyşlapdyr³.

EKERANÇYLYK, SENETÇILIK WE SÖWDA. Hindistan gadymy ekerançylyk medeniýetiniň ýurdy hasaplanýar. Hind derýasynyň jülgesi özüniň aýratyn hasyllylygy bilen tapawutlanypdyr. XIV asyryň 30-njy ýyllarynda Hindistana gelen arap syýahatçysy Ibn Battuta Hind derýasynyň boýundaky ekerançylygyň şertlerini Müsüriň ekerançylygy bilen deňeşdiripdir: bu ýerde hem ekerançylyk işlerine derýanyň joşup, gaýtadan öz hanasyna gaýdyp gelmeginden soň başlanypdyr⁴. Ekerançylyk esasan emeli suwaryşa esaslanypdyr. Has uly suwaryş desgalary gönüden göni döwletiň gatnaşmagynda gurlupdyr. Alaeddin Halajynyň Deliniň töwereginde gurduran howuzynyň (Hauz-i has) ini 0,4 mile (*mil – iňlis uzynlyk ölçegi, 1mil 1,6 km deň*), uzynlygy 0,5 mile deň bolupdyr. Bu howuzuň ululygyna Teýmirleň haýran galypdyr : onuň bärki kenaryndan atylan peýkam aňyrky kenaryna baryp düşmändir.

¹ Kortel S.H. Delhi Türk sultanlığı'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 740-741 s.

² Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии (XIII – середина XVIII в.). –М.: «Наука», 1965, С.140.

³ Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии., С.217.

⁴ Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии., С.26.

Togalaklar neberesinden bolan Firuzşanyň tagallalary bilen Süýtleç we Jamna derýalaryndan Hisara, Hansä, Firuzabada 180-200 km. gowrak suwaryş kanallary çekilipdir. Badaunynyň habar bermegine görä bu kanallaryň biriniň gurluşygy üçin sultan 50 müň adamy işe sürüpdür. Gyýaseddin Balaban öz goşunyna Deliniň 150 km töweregindäki jeňňelleri çapdyryp ekerançylyk meýdanlaryna goşdurypdyr¹. Taryhçy Ferište bu işiň ozaly bilen bu ýerde ýaşayan taýpalary boýun egdirmeklige gönükdirilendigini ýazýar².

Hindistanyň howa şertlerinde ýylda iki hasyl – ýazky (rabi) we güýzki (harif) hasyl, käbir etraplarynda bolsa üç hasyl almaga mümkinçilik bolupdyr³. Demirgazyk Hindistanda ekilen oba hojalyk ekinleri hakda Ibn Battuta gymmatly maglumatlary berýär. Däneli ekinlerden ýylda iki gezek hasyl alnypdyr. Esasy ekilýän däneli ekin şaly hasaplanypdyr. Ondan ýylda üç hasyl alnypdyr. XIV asyra degişli Müsür ensiklopediýasy Hindistanda şalynyň 21 görnüşiniň ekilendigini habar berýär. Ibn Battuta özüniň ata watynynda bolmadyk miweli agaçlardan naryň adyny agzaýar. Naryň süýji we turşy görnüşleri ýetişdirilipdir. Demirgazyk we Demirgazyk-Günbatar Hindistanda künji, temmäki, şekerçiňrigi ýaly tehnik ekinler ekilipdir⁴. Ibn Battuta Demirgazyk Hindistanda şekerçiňriginiň köp ekilendigini ýazýar. Afyf Hisar-Firuzynyň töwereginde şekerçiňrigiň iki görnüşiniň ýetişdirilendigini belleýär⁵. Şekerçiňrigi Sarsuti etrabynda hem köp ýetişdirilipdir. Ferište Mahmyt Gaznalynyň bu ýere ýörişinde galanyň düýbündäki hendegi şekerçiärigi bilen gömmegi buýrandygyny ýazýar⁶.

Orta asyr ýazary Omarynyň ýazmagyna görä, Muhammet Togalagyň döwründe Hindistanda üzüm örän seýrek ýetişdirilipdir, hatda oňa paýtagtda hem seýrek gabat gelnipdir. Beýleki syýahatçylar hem bu ýerde üzümiň we badamyň beýleki miwelere garanda seýrekdigini

---

¹ История Индии в средние века. –М., 1968, С. 244.

² Ашрафян К.З. Делийский султанат.–М., 1960, С.147.

³ Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г. История Индии. –М.:«Мысль», 1979, С.196.

⁴ Ашрафян К.З. Делийский султанат, С.148-149., История Индии в средние века. С. 244-245.

⁵ Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии., С.34-35.

⁶ Ашрафян К.З. Делийский султанат.–М., 1960, С.149-150.

belläpdirler. Emma taryhçy Afyf Firuzşanyň döwründe (XIV asyryň ikinji ýarymy) Deliniň töwereginde üzümiň ähli görnüşleriniň ýetişdirilendigini agzaýar. Taryhçy üzümiň Hindistanda ýetişdirilen ýedi görnüşini ýatlaýar¹.

Taryhçy Barany Firuzşa Togalagyň döwri hakynda ýazanda: «Welaýatlar gülläp otyrды, sähralar, çöller, düzlükler yhlas bilen işlenip bejerilendi, peller pellere, baglar baglara, obalar obalara sepleşip gidýärdi» diýip nygtapdyr². Afyf bolsa «Taryhy Firuzşahy» diýen kitabynda «Firuzşanyň hökümdarlyk eden 40 ýylynyň içinde ähli harytlar arzan boldy. Eger ýagyş az ýagyp, gurakçylyk bolayan halatynda hem bugdaýyň bir many bir teňňe bolupdyr. Adatça Delide bir man bugdaýa 8 jital (mis teňňe), arpa 4 jital töläpdirler. Eger Alaeddiniň (Halajynyň – J.H., J.G.) döwründe onuň başarjaň syýasaty bilen azyk harytlarynyň bahasy diňe Delide arzan bolan bolsa, Firuzşanyň döwründe Allanyň rahmeti bilen tutuş ýurtda ähli harytlara arzan nyrhlar saklandy» diýip ýazypdyr³. Muhammet Togalagyň döwürdeşi Ibn Battuta soltanyň ekerançylygy ösdürmek üçin Deliniň töwereginde guýulary gazmagy we olar bilen suwarylan ýerlerde däne ekmegi buýrupdyr. Soltan adamlary ekiş üçin zerur tohum we pul bilen üpjün edipdir, bu ýerlerden gelen girdeji döwlet gaznasynyň girdejisine öwrülmeli eken⁴.

Döwletiň ekerançylyk bilen bagly işlerine *Emiri-Kuh* jogapkär bolupdyr. Ekerançylyk meýdanlaryny açmak, suwaryş kanallarynyň gurluşygy, tokaýlary arassalamak onuň wezipesine giripdir. Soltan Muhammet Togalagyň döwründe bu işler Diwany Emiri-Kuh edarasynyň üstüne ýüklenipdir⁵.

Hindistandaky türkmen döwletlerinde senetçilik ösüpdür. Feriştäniň habar bermegine görä, Alaeddin Halajynyň döreden döwlet senetçilik kärhanasynda 17 mün işgär işläpdir. Muhammet Togalagyň dokma

¹ Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии (XIII – середина XVIII в.). –М.: «Наука», 1965, С.33-35.

² Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии, С.23.

³ История Индии в средние века. С. 245-246, Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии, С.166.

⁴ Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии., С.242.

⁵ Kortel S.H. Delhi Türk sultanlığı'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 736s.

kärhanasynda işleýän 4 müň işgär ýüpek we beýleki matalary dokapdyrlar¹. Şäherler senetçiligiň dürli ugurlarynyň: dokmaçylygyň, halyçylygyň, mis we keramiki gap-gaçlary öndürmegiň, ýarag, kagyz önümçiliginiň, agaç işläp berjermegiň, deri we boýag önümçiliginiň, oba hojalyk önümlerini gaýtadan işlemegiň merkezi bolupdyr. Bengaliýa, Bihar we Gujerat ýüpek parçalary, Kaşmir ýüň matalry, Gujerat, Dekan, Rajasthan, Penjap nah matalary bilen şöhratlanypdyr².

Hindistanda kagyz önümçiligi hem gülläp ösüpdir. Eger-de XIII asyryň ahyrlarynda soltan Gyýaseddin Balabanyň döwründe kagyz ýetmezçiligi sebäpli soltanyň öňki ýazylan permanlary arassalanyp, ýüzüne täzesi ýazylan bolsa, soňy asyrlarda kagyz önümçiligi artdyrylypdyr. Kaşmirde, Döwletabatda, Ahmedabatda öndürilen kagyzlar Ýakyn Gündogar ýurtlaryna, hususanda Türkiýä we Arabystana iberilipdir. Kagzyň daşary ýurda çykarylmagy onuň köp mukdarda öndürilendigini aňladýar³.

Hytaý, Merkezi Aziýa, Arap ýurtlary, Ýewropa döwletleri bilen gury ýer we deňiz söwdasy alnyp barlypdyr. Hindi täjirleri demirgazykda Wolga boýlaryna çenli baryp ýetipdirler. Ibn Battuta Muhammet Togalagyň söwda dellallarynyň biriniň sultan tarapyndan berlen pula Eýrandan we Horasandan ýaraglary we beýleki harytlary satyn alandygyny ýazýar⁴.

Afyfyň ýazmagyna görä, kerwensaraýlarda goş ýazdyran täjirlerden olaryň getiren harydynyň 2,5%-i möçberinde salgyt alnypdyr. Firuzşa Firuzabat şäherini gurdurýarka Delä gelen söwdagärleri öz ulaglaryny ol ýere daş çekmek üçin bir günlük bermäge borçly edipdir. Hindistandaky türkmen hökümdarlary Firuzabat, Döwletabat, Haýdarabat, Togalakabat, Adylabat ýaly birnäçe şäherleri bina etdiripdirler.

---

¹ История Индии в средние века. С. 246, Ашрафян К.З. Делийский султанат.—М., 1960, С.175.

² Ашрафян К.З. Средневековый город Индии XIII – середины XVIII века (Проблемы экономической и социальной истории). —М.:«Наука», 1983, С.32.

³ Ашрафян К.З. Средневековый город Индии XIII – середины XVIII века., С.32-33.

⁴ Ашрафян К.З. Делийский султанат.—М., 1960, С.156.

GOŞUN. Deli türkmenleriniň soltanlygynda goşun bilen bagly işlere ARIZ-I-MEMALIK diwany seredipdir. Goşunyň baş serkerdesi soltan bolupdyr. Eger soltanyň paýtagtda galmagy hökmany bolsa, ýörişe *serleşger* (baş serkerde) ýolbaşçylyk edipdir. Welaýatlarda ýerleşen goşuna «*haşemi-etraf*», Delide ýerleşenine bolsa «*haşemi-kalb*», «*leşkeri-kalb*», ýa-da «*haşemi-hazret*» diýlipdir. Hökümdary we köşgi goraýan goşun birligine «*haşemi-hass*» ýa-da «*hassayy-haýl*» diýlipdir. Kiçi goşunbaşylara *hajyblar* diýlipdir.

Firuzşa Togalagyň döwründe merkezi goşun Doab, Samana, Dibalpur, Multan, Lahor we beýleki käbir yktalardaky esgerlerden düzülipdir. Afyf Badaun, Aud, Kannauj, Jaunpur, Bihar, Tirhut, Mahoba, Iriç, Çanderi, Dhar ýaly ýerlerdäki esgerleriň welaýat goşunyny düzendigini ýazýar.

Orta asyrlarda türki-yslam döwletleriniň ählisinde ulanylan gulam düzgüni Deli türkmenleriniň soltanlygynda hem giňden ulanylypdyr. Gulam ulgamy Gur döwletiniň memluklykdan ýetişen türki serkerdeleriniň kömegi bilen Hindistanda ornaşypdyr. Hatda Jeleddin Firuzşa Halajynyň döwrüne çenli höküm süren Deli soltanlarynyň ählisi gulam ýa-da gulam soýundan bolupdyr. Olardan Deli türkmenleriniň soltanlygyny esaslandyryjy Kutbeddin Aýbegi, soltan Iltutmyşy, Balabany agzap bileris. Aýratynam, soňky ikisiniň döwründe türki gulamlar köşkde möhüm wezipeleri eýeläpdirler, olaryň köpüsi welaýat häkimligine çenli ýokary göterilipdirler. Iltutmyşyň memluklaryndan «*kyrklar*» (*çigilhan*) topary onuň ogullarynyň gowşaklygyndan peýdalanyp, döwlet işlerini doly öz ellerine alypdyrlar, hatda olar öz islän adamsyny tagta çykaryp biljek derejede güýçlenipdirler. Taryhy çeşmelerde Deli türkmenleriniň soltanlygyndaky gulamlaryň sany hakda käbir maglumatlara gabat gelmek mümkin. Afyf Alaeddin Halajynyň 50 müň sany, Ibn Battuta Muhammet Togalagyň 20 müň sany türki gulamynyň bardygyny ýazýarlar. Firuzşa Togalak gulam ulgamy

---

¹ Kortel S.H. Delhi Türk sultanlygy'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 738 s.

² Kortel S.H. Agzalan eser, 738 s.

kämilleşdirmek maksady bilen *Diwany-bendegany* esaslandyrypdyr. Bu diwan gulamlary satyn almak, ýetişdirmek bilen bagly işleri ýöredipdir. Onuň döwründe paýtagtdaky we welaýatlardaky gulamlaryň sany 180 müňe ýetipdir¹.

Deli türkmenleriniň soltanlygynyň goşuny *atly, pyýada we pilli goşun* atly üç topara bölünipdir. Goşunyň esasy bölegi atly goşundan ybarat bolupdyr. Doly ýaraglanan atly nökere «*müretteb*», ýanynda goşmaça aty hem bolan esgere «*du-asp*» diýlipdir. Jüzjany Nasyreddin Mahmyt şanyň döwründe (1246–1266 ý.) goşunda 50 müň atly nökeriň (*suwar*) bardygyny ýazýar. Balabanyň döwründe atly goşunyň 6-7 müň esgeri paýtagt Delide saklanyp, galany mongol howpunyň öňüni almak üçin demirgazyk-günbatar serhetlere saklanypdyr. Alaeddin Muhammet Halajy öz geçiren özgertmeleriniň netijesinde atly goşunyň sanyny 475 müňe çenli artdyrmagy başarypdyr. Firuzşa Togalagyň döwründe memluklardan başga, atly goşunyň sany 80-90 müň adama ýetipdir. Togalaklardan soltan Nasyreddin Mahmyt şa 1398-nji ýylda Teýmir agsagyň goşuny bilen duşuşanda goşunynda 100 müň atly 20 müň pyýada esgeri bolupdyr².

Harby gullugy üçin ykta ýerlerini alýan esgerler öz aty-ýaragy bilen goşunda gulluk etmäge borçly bolupdyrlar. Ilkibada ähli söweş atlary Horasandan we Türküstandan getirilipdir. Emma ol ýerleriň mongollaryň eline düşmeginden soň Sindde we Güjeratda «tatar atlaryny», Penjapda we beýleki ýerlerde ýerli atlaryň ýetişdirilmegine üns berlipdir. Alaeddin Halajynyň döwründe bir aty bolan nökere ýylda 234 teňňe, iki aty bolan nökere bolsa öňküsinden 78 teňňe artykmaç hak berlipdir. Nökerleriň ýyllyk girdejisiniň nähilidigine göz ýetirmek üçin aşaky zatlary nygtamak zerur: bir teňňe 64 jeýtele deňdir, şeýlelikde, atyndan daşgary bir esgeriň gündelik girdejisi 27 jeýtele deňdir. Alaeddin Halajyň döwriň nyrhlaryna görä 2 kg bugdaý ýa-da 3 kg şaly 1 jeýtelden sähel gowrak gymmata eýedir. Bir nökeriň gündelik girdejisi 50 kg budaýa we

---

¹ Kortel S.H. Delhi Türk sultanlığı'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 736-738 s.

² Kortel S.H. Agzalan eser, 738-739 s.

80 kg şala deň bolupdyr. Her at başyna günde 13-14 jeýtel pul, 45-50 kg arpa berlipdir (23,5 kg arpanyň bahasy bir jeýtele deň). Görşümüz ýaly, esgerlere berlen puluň köp bolandygy sebäpli her nöker atyny we ýaragyny özi satyp alyp, hemişe söweşe taýýar ýagdaýda durupdyr. Goşunda ulanylan atlar hiline görä üç jynsa bölünip, birinji jynsyň bahasy 100-120, ikinjisiniňki 80-90, üçünjisiniňki 65-70 teňňä deň bolupdyr. Täze gelen nökere at satyn almagy üçin üç ýyllyk gulluk haky öňünden berlipdir. Atly goşunyň sany Alaeddin Halajynyň döwründe 475 müňe, Muhammet Togalagyň döwründe 370 müňe ýetipdir¹. Alaeddin Halajy serkerdeleriň gowy atlary ýaramaz atlara çalyşmagynyň öňüni almak üçin olara tagma basmak düzgünini girizipdir².

Deli türkmenleriniň soltandygynyň goşunynda esgerler ilkibaşda özlerine berlen yktalaryň girdejisi bilen eklenipdirler. Emma ykta ulgamynda birnäçe bidüzgünçilikleriň ýüze çykmagy netijesinde esgerlere aýlyk haky tölenip başlapdyr. Alaeddin Halajynyň döwründe doly ýaraglanan, hemme zady üpjün atly esgeriň bir aýlyk haky 234 teňňe bolupdyr. Nyrhlara döwlet tarapyndan gözegçilik edilmedik döwründe aýlyk haklarynyň möçberi artypdyr. Muhammet Togalagyň döwründe esgerlere ýyllyk 500 teňňe aýlyk berlipdir. Firuzşa Togalak gaýtadan ykta ulgamyny dikeldipdir. Onuň döwründe hakyky harby gullugy geçýän esgerler (*wajh*) özlerine berlen resminamany (*itlak*) görkezip, aýlyklaryny yktalardan alypdyrlar. Afyf diňe ýoriş wagty goşuna çagyrylan we *gaýry-wajh* diýlen esgerleriň aýlyklaryny döwlet gaznasyndan alandygyny ýazýar³.

Hökümdaryň ahyrlaryna *paýgäh* we *pilhana* diýlipdir. Köşkdäki atlara we pillere seredýän adamlaryň ýolbaşçysyna «EMIR-I AHUR» diýlipdir⁴.

Pyýada goşunyň aglaba bölegini hindi esgerleri düzüpdir. Pyýada esgerlere *paýk* (*peýk*) hem diýlipdir. Olar esasan iş gözleýänler we at

¹ Bayur H. Hindistan tarihi; –Ankara, 1987, 1 cilt, 349-351 s.

² История Индии в средние века., С. 255

³ Kortel S.H. Delhi Türk sultanlığı'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 740 s.

⁴ Bayur H. Hindistan tarihi; 1 cilt, 349 s.

satyn almaga güýji ýetmeýän hindiler ýa-da gullar bolupdyr. Jüzjany we we Barany Nasyreddin Mahmyt şanyň döwründe 200 müň pyýada esgeriň bolandygyny ýazýarlar¹.

Deli türkmenleriniň soltanlygynyň goşunynda söweş pilleriniň ähmiýeti uly bolupdyr. Söweş pilleri Bengaliýadan² ýa-da hindi rajalyklaryndan getirilipdir. Söweş mahalynda pillere demir zyrhlar (sowutlar) geýdirilipdir, dişlerine kesiji enjamlar berkidilipdir, üstine bolsa uly tagty-rowanlar (*amary*) gurlup, olarda okçular we ýanyjy, partlaýjy enjamlary zyňýan adamlar oturypdyr. Piller duşmanyň söweş sapyny bozmak we ony ruhy taýdan alyraňňylyga salmak üçin peýdalanylýpdyr³. Ýöreýän galany ýada salýan pilleriň üstünde birnäçe esger ok atyp bilipdir. Baranynyň habar berşi ýaly Balaban bir piliň 500 ata deňdigini aýdypdyr⁴. Goşundaky pillere «ŞAHNEY-I PILAN» baştutanlyk edipdir⁵. Muhammet şa Togalagyň döwründe goşunda 3 müň sany pil bolupdyr. Afyfyň maglumatlaryna görä, Firuzşa Togalagyň Lakhnauta ikinji ýörişinde goşunynda 470, Tatta ýörişinde bolsa 480 pil bolupdyr. Piller goşun derýadan geçmeli bolanda akymyň güýjüni peseldip, esgerleriň gark bolmagynyň hem önüni alypdyr⁶.

Soltanyň aw itlerine «EMIR-I ŞIKAR» wezipesini alan adam seredipdir. Goşunyň harby-söweşjeň kuwwatyny artdyrmak üçin uly *sürgün awlary* guralypdyr. Müňläp atlynyň gatnaşmagynda birnäçe kilometre uzan giňişlik ýerde geçirilen bu awlarda on müňlerçe aw haýwany soltanyň ýa-da mälikleriň we begleriň önüne kowalanyp getirilipdir. Munuň özi harby-tälim öwrümi (manýowr) hasaplanypdyr⁷.

Hindistandaky türkmen döwletlerinde goşunyň söweşjeň taýynlygy wagtal-wagtal gözden geçirilip durlupdyr. Gözegçilikde harby üpjünçilik, esgerleriň aty we ýaragy barlanypdyr. Yktadarlaryň

---

¹ Kortel S.H. Agzalan eser, 739 s.

² Bengaliýanyň häkimleri her ýyl belli bir mukdardaky pilleri paýtagta ibermäge borçly bolupdyrlar – Kortel S.H. Agzalan eser, 739 s.

³ Kortel S.H. Delhi Türk sultanlığı'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 739 s.

⁴ Bayur H. Hindistan tarihi; –Ankara, 1987, 1 cilt, 349 s.

⁵ Qureshi I.H. The Administration of the Mughul Empire. –Karachi, 1966, P.71-72.

⁶ Kortel S.H. Agzalan eser, 739 s.

⁷ Bayur H. Hindistan tarihi; –Ankara, 1987, 1 cilt, 350 s.

saklamaly mukdaryndan az atly nökeri saklamagynyň öňüni almak maksady bilen barlagdan geçen yktadarlaryň atlaryny tagmalamak düzgüni girizilipdir. Atlary tagmalamak düzgüni Gündogar ýurtlarynda köp gabat gelýär. Deli türkmenleriniň soltanlygynda bu tejribäni ilkinji bolup Alaeddin Halaç ulanypdyr. Firuzşa Togalagyň döwründe bu düzgün birneme gowşadylypdyr. Taryhçy Abu Fazl Allamy soňabaka ykta eýeleriniň atlaryň ýerine gatyrlary barlagdan geçirmekleri Ekberiň atlary tagmalamak düzgünini gaýtadan berkitmegine sebäp bolupdyr¹.

Alaeddin Halajy ökde serkerde bolupdyr. Ol öz goşunynda özgertmeleri amala aşyrypdyr. Ol kuwwatly döwlet bolmak üçin atly goşunyň ähmiýetine düşüňip, oňa uly üns beripdir. Esgerlere hazynadan ýeterlik mukdarda aýlyk berlipdir. Atlar gözden geçirilip, olaryň ählisi tagmalanypdyr². Onuň bu tejribesi Hindistanda üç asyr soňra Beýik Mogol döwletiniň hökümdary Ekber tarapyndan giňden peýdalanylýpdyr³.

Hindistandaky türkmen döwletleriniň harby ulgamy hakda aýdylanda türkmenleriň ýerli halka garanda harby işde üstündigini, muny olaryň özüniň hem elmydama öňe sürendigini nygtamalydyrys. Balaban özüniň 7-8 müň atlysynyň ýerli 200 müň pyýadadan we atlydan üstündigini aýdypdyr. Taryhçy Zyýauddin Barany Jelaeddin Halajynyň garşysyna gozgalaňa baş göterenleriň Ärguly hanyň atlylarynyň ýazdyran ok ýagmyryndan gorkup gaçyşyny şeýle beýan edýär: «Damarlary suwdan doly, ýalta, balyk we tüwi iýýän, hindi şerabyny içýän hindiler musulmanlaryň garşysyna diňe patyrdy edýärdiler». Şahyr Hysrow Dehlewi «Nuh Sipihri» eserinde türk bilen hindini arslan bilen jerene deňeýär⁴.

Syýahatçy Ibn Battuta Hindistanda bolanynda bu ýerdäki türkmen döwletlerinde nökerden edilýän talabyň nähili bolandygyny şeýle beýan edýär: «Esger sag we çep gapdalynda goşunbaşy, başujunda we

¹ Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии (XIII – середина XVIII в.). –М.: «Наука», 1965, С.138-139, 143.

² Genel türk tarihi. –Ankara, 2002, 5 cilt, 354 s., Синха Н.К., Банерджи А.И. История Индии. –М., 1954, С.205.

³ Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии (XIII – середина XVIII в.). –М.: «Наука», 1965, С.143.

⁴ Bayur H. Hindistan tarihi; –Ankara, 1987, 1 cilt, 348 s.

aýagujunda batyr esgerler duran meýdanda olaryň öňünde synagdan geçmeli bolupdyr. Bu ýerde birnäçe ýaý bardy. Eger nöker goşuna kemankeş (ýaýçy) bolup girmekçi bolsa, şol ýaýlary çekip görmeli eken. Oňa çeken ýaýynyň berkligine görä aýlyk haky bellendir. Eger ol atly goşuna girmäge meýilli bolsa, atyny çapdyryp gelşine dikilen nyşanany myzragy (kelte naýza) urmaly eken hem-de diwara asylan halkany naýzasyna ildirip almaly eken»¹.

Deli türkmenleriniň soltanlygynyň goşuny onluk ulgama görä düzülipdir. Iň kiçi harby dereje on esgeriň serkerdesi bolan *seri-haýl* bolupdyr. Her *sypahsalaryň* golastynda 10 sany *seri-haýl*, her *emiriň* tabynlygynda bolsa 10 syhahsalar, her *mäligiň* golastynda 10 emir, her *hanyň* tabynlygynda bolsa 10 mälük bolupdyr. Şeýlelikde, han 100 müň, mälük 10 müň, emir 1 müň, sypahsalar hem 100 esgere serkerdelik edipdir².

Söweş pursatynda goşun üç sany esasy ganata bölünipdir: *merkez* (kalb, kalbäh), sag gol (*meýmene*), çep gol (*meýsere*). Fahreddin Mübäreksa «Adab al-harb we şujaat» atly eserinde ýokarkylara kömekçi hökmünde goşunyň *öňhatar* (*mukaddeme*) we *artçy* (*saka*) birlikleriniň bolandygyny ýazýar. Gala gabawy mahalynda *garymlar* gazylyp, gum torbalaryndan *gorag diwarlary* (barrikada) gurlupdyr. Duşmanyň duýdansyz hüjüminden goranmak üçin goşunyň ýerleşýän ýeriniň töweregine *hendekler* gazylypdyr ýa-da «*kat-ghar*» diýlen tagta diwar gurlupdyr³.

Çeşmelerde Deli türkmenleriniň soltanlygynda goşunyň esgerleriň ulanan ýaraglaryna görä hem birnäçe toparlara bölünýändigini habar berilýär: *tygzen* (gylyçly esgerler), *hanjarkeş* (hanjar ulananlar), *tirzen*, *tirendaz* (okçular ýa-da ýaýçylar), *naýzadar* (naýza ulananlar), *harbe-endaz* (myzrak, ýagny kelte naýza ulananlar), *teberzen* (paltaçy), *manjanykdar* (daş zyňýan enjamy ulanyjy). XIV asyrdan başlap goşunda pilleriň üstünden duşmana ýanyjy we partlaýjy jisimleri ulanýan, daş

¹ Bayur H., Agzalan eser, 349 s.

² Kortel S.H. Agzalan eser, 739 s.

³ Kortel S.H. Delhi Türk sultanlygı'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 739 s.

zyňýan *neftendaz*, *radendaz*, *ataşendaz*, *tahşendaz* ýaly toparlar hem ýüze çykypdyr¹.

Goşunda ulanylan esasy ýaraglar ok-ýaý, gylyç we naýza bolupdyr. Söweş gylyçlarynyň iň oňat hillisi Hindistanda ýasalan *şemşiri-hindi* gylyçlary bolupdyr. Hökümdaryň janpenalary «*harbe*» diýlen kelte naýzalary ulanypdyrlar. Daş zyňmak üçin *felahen*, ýagny *sapan* peýdalanylupdyr. Sowut we galkan gorag serişdeleriniň hataryna giripdir. Emir Hysrow Dehlewi «Nuh Sipehr» (Dokuz pelek) atly eserinde Deli türkmenleriniň goşunynda *manjynyk*, *arrade*, *magryby* ýaly agyr ýaraglaryň ulanylandygyny ýazýar. Manjynyk, magryby agyr, arrade ýeňilrāk daşlary zyňmak üçin ulanylupdyr. Esgerleriň gala diwarlaryna çykmagy üçin ulanylan merdiwanlaryna *gergeç* diýlipdir. Örän berk hasaplanýan galalar gabalan mahaly *sabat* we *paşyb* diýlen berkitme enjamlary ulanylupdyr. Sabat gala diwarlaryny deşmäge barýan esgerleri goraýan üsti ýapyk geçitler bolupdyr. Paşyb ýüz esgeriň biri-birine ýanaşyk durup, öňe hereket etmegi üçin gorag berkitmesi bolupdyr. Ol gum torbalaryndan üsti-üstüne goýlup ýasalyp, gala diwarlarynyň beýikliginde bolupdyr. Gala gabawynda *lagym* hem gazylypdyr.

«Taryhy Fahreddin Mübäreksahy» diýen çeşmede habar berlişine görä, Deli türkmenleriniň soltanlygynyň goşunynda türkilerden başga-da, hindi, owgan, eýranly (täjik), mongol asylly esgerler hem gulluk edipdir. Kutbeddin Aýbegiň goşunynda türki, gurly, horasanly, halaç we hindi esgerleri gulluk edipdir. Muhammet Togalagyň döwründe goşunda hytaýly esgerleriň hem gulluk edendigi hakda maglumatlar bar².

Hindistandaky türkmen döwletleriniň goşunynyň esasy bölegi Sind derýasynyň boýunda – mongol howpunyň geljek ýerinde ýerleşen Multan goşunydyr. Beýleki welaýatlardaky goşun zerur mahaly çagyrylmak şerti bilen söweşjeň taýýarlykda durupdyr³. Firuzşa Togalak goşuny ekläp-saklamak ýeňil bolar ýaly olary ýurduň dürli

¹ Kortel S.H. Agzalan eser, 739 s.

² Kortel S.H. Delhi Türk sultanlığı'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 738 s.

³ Bayur H. Hindistan tarihi; –Ankara, 1987, 1 cilt, 350 s.

welaýatlarynda ýerleşdirip, obalary olara wahj beripdir, Delide galdyrylan goşuna bolsa her üç, dört ýa-da alty aýdan gaznadan 10-100 teňňe aralygynda aýlyk berlipdir¹.

POÇTA ARAGATNAŞYGY. Deli türkmenleriň soltanlygynda kämil poçta ulgamy bardy. Döwletde poçta aragatnaşygyny tertipli görnüşde ýola goýan Alaeddin Halajydyr. Ol bir atyň durmazdan çapyp baryp biljek uzaklygynda duralgalar gurdurypdyr. Duralgalarda indiki menzile gitmeli menzil aty (*ýam*) we çapyksuwar bolup, gije-gündiziň dowamynda habarlary indiki menzile gowşurypdyrlar. Togalaklar döwründe atly poçta *ulag* diýlipdir. Ibn Battuta «ulaglaryň» 10 günde gidiljek menzili 2 günde geçendigini ýazýar².

Ülkäniň ýollarynyň ugrunda kesgitli aralykda gurlan menzillerde taýýar bolup duran atlar we çaparlar bilen habarlar gerekli ýerine çalt ýetirilipdir. Resmi habarlary daşaýanlara *müsri*, *ulag*, *käsîd we dhawe* diýlipdir. Deli türkmenleriň soltanlygynda atly we pyýada poçta ulgamy bolupdyr. Goşun ýörişde mahaly ondan habar almak üçin onuň geçjek ýolunda *menzil* we *tahane* (*thane*) diýlen poçta menzilleri gurlup, goşunyň ýolunyň ugrundaky obalarda resmi borçly adamlar (*uhdedaran*) we habar ýazyjylar (*keýfiýet-nüwisan*) ýerleşdirilipdir³.

Döwletiň poçta we aragatnaşyk işlerine *Diwany-Berid* seredipdir. Bu diwanyň başlygy *beridi-memalik* poçta aragatnaşygyny ýola goýmak bilen birlikde ýurtda bolup geçýän ähli zatlardan habarly bolup, olar barada hökümdara habar bermeli bolupdyr⁴. Beridi-Memalik Diwany-Wezaretiniň hemişelik agzasy bolup, ol gulluk derejesi babatda müşrifden soňraky orunda durupdyr. Diwany-Beridiň ýurduň ähli künjeginde resmi we gizlin habarçy işgärleri bolupdyr. Çeşmelerde *berid*, *sahyphabar*, *münhi*, *muhbir*, *jasus*, *mütefahhis* atlary bilen atlandyrylan habarçylar özüniň berkidilen etrabynda bolup geçýän ähli zatlary ýazmaça görnüşde

¹ Ашрафян К.З. Феодализм в Индии: особенности и этапы развития. –М.:«Наука», 1977, С.112.

² Bayur H. Agzalan eser, 348 s.

³ Kortel S.H. Agzalan eser, 735s.

⁴ Köprülü M.F. Berid // Yslam ansiklopedisi, –Eskişehir, 1997, cilt, 547 s.

merkeze ýetirmäge borçly bolupdyrlar. Alaeddin Halaç Deliniň bazarlarynda söwdanyň kesgitlenen nyrlar boýunça alnyp barlyşyna, satyjylaryň terezileri dogry ulanyşyna gözegçilik etmek üçin *beridi-mende* we *beridi-munhi* atly habarçy işgärleri belläpdir. Muhbirler serhetýaka etraplarynda gulluk edip, ýurduň içine aralaşan ilçiler we daşary ýurtlular hakda soltana habar beripdirler¹.

ADALAT ULGAMY. Deli türkmenleriniň soltanlygynda adalat ulgamy orta asyrlardaky türki-yslam döwletlerindäki ýaly *adat* kanuny we *şerigat* kanuny diýen iki bölege bölünipdir. Adat kanunçylygy boýunça arz-şikaýatlara soltanyň özüniň başlyklyk edýän *Diwany-Mezalimde* seredilipdir. Soltan elmydama öz raýatlarynyň işleriniň adyl çözülmegine gözegçilik edipdir. Öz wezirleriniň we emeldarlarynyň käbiriniň raýatlaryň bähbitlerine ikilik edip, adalatlylygy bozýandygy üçin, Şemseddin Iltutmyş elmydama köşkdäki kabul edilen däpleri bozup, adyl kazyýet işlerine-de gatysmaly bolupdyr². Ýurtda asudalygy we tertip-düzgüni ýola goýmak, halkyň arasynda adalatlylygy üpjün etmek hökümdaryň baş wezipeleriniň biri bolupdyr. Baranyňyň, Ibn Battutanyň maglumatlaryna görä, soltan hepdede iň azyndan bir gezek Diwany-Mezalimi toplapdyr. Onda бүтін döwlet gullukçylary bilen birlikde halkyň önünde jebir edilenleriň we şikaýatçylaryň arzyny diňläpdir, haýyşlaryny kabul edipdir we şikaýatlaryna seredipdir. Soltandan soň Diwany-Mezalimde iň ýokary hukukly adam *Emiri-dad* (*dadbeg*) bolupdyr. Ol üstünden arz edilen döwlet gullukçylaryny Diwany-Mezalime çagyryp we bu ýerde berilýän jezalara amal edipdir. Emiri-dad soltanyň ýok mahalynda Mezalim diwanynyň mejlisini çagyrypdyr. Emiri-dadyň, eger kazy işi ýalňyş çözendigine göz ýetirse, kaza hem ony düzetmegi üçin duýduryş bermäge haky bolupdyr. *Emiri-dady-leşker* bolsa jenaýat eden harby gullukçylaryň işlerine harby kazyýetde seredipdir³.

¹ Kortel S.H. Delhi Türk sultanlığı'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 735s.

² Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С. 204.

³ Kortel S.H. Delhi Türk sultanlığı'nda teşkilat // Türkler, –Ankara, 2002, 8 cilt, 740 s.

Deli türkmenleriniň soltanlygynda hukuk we şerigat işlerine *kazylar* seredipdir. Dawalara hökümler yslam kanunçylygynyň (fykh) hanefi ugry boýunça çykarylypdyr. Ähli kazylaryň baştutany *Kadyýý-Memalik* (*Kadyul-kudat*) ýurtda soltandan soňra iň uly kanun çykaryjy hasaplanypdyr. Olar *Sadry-Jahan*, *Sadr-us-Sudur* lakamlaryny hem göteripdir. Ýerli kazyýetlerde çözülmän gelen dawlara seretmek, Mezalim Diwanynda soltana maslahatçy bolmak, etraplara we welaýatlara kazylary bellemek, metjitleriň-medreseleriň we wafyklaryň dolandyrylyşy, kömege mätäç alymlara, seýitlere, derwüşlere, dini ulamalara aýlyk bellemek Diwany-Kaza baştutanlyk eden baş kazynyň wezipesine giripdir¹.

Diňe induslara degişli işlere *pançayat* (baş kethuda) seredipdir. Hindiler bilen musulmanlaryň arasyndaky işleri kazy çözüpdir².

Barany soltan Muhammet Togalagyň jenaýatkärleriň işine dogry we bitarap baha bermek hem-de nāhak ýere hiç kimiň jezalandyrylmagyň önüni almak maksady bilen *Diwany-Syýasat* edarasyny esaslandyrandygyny ýazýar³.

BINAGÄRÇILIK (arhitektura). Türkmen hökümdarlarynyň Hindistanda döwlet guran döwürlerinde (XIII–XVII asyrlar) Deli, Penjap, Sind, Gujerat, Malwa, Bengaliýa, Kaşmir, Dekan, Günorta Hindistan binagärlik nukdaý-nazaryndan yslam binagärçiligiň öwüşginlerine beslendi. Hindistanda Seljuklar döwrüniň binagärlik däpleriniň dowam etdirilendigine göz ýetirmek bolýar.

Hindistany musulman hökümdarlarynyň eýelemegi bilen bu ýerde täze medeni däpler we yslamyň dini taglymaty, binalaryň täze görnüşi we gurluşy: *kümmetler*, *metjitler*, *medreseler*, *minaralar* peýda bolupdyr. Musulmanlaryň Hindistanda alty asyra golaý dowam eden agalygy döwri Hindistanyň we Ýakyn hem Orta Gündogaryň halklarynyň medeniýetiniň işjeň we öndümlü özara täsiri döwrüdür. Hindistandaky

---

¹ Kortel S.H. Agzalan eser, 740 s.

² Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С. 204.

³ Kortel S.H. Agzalan eser, 736s.

musulman binagärçiliginiň esasy aýratynlygy Orta Aziýadan tapawutlylykda, bu ýerde kerpiçden däl-de, işlenip bejerilen (ýonulan) daşdan bina galdyrmakdyr¹.

Deli – musulman binagärçiliginiň gaýtalanmajak nusgasy bolan şäherdir. Türk alymy E.Konukçu Köne Deliniň Lal Kot, Kilughari, Siri, Togalakabat, Jahanpena, Adylabat, Mübärekabat şäherleriniň ýerinde bina edilendigini ýazýar². Häzirki Deliniň giň çäginde musulman hökümdarlary tarapyndan dürli döwürde ýedi sany berkitme gala-şäheri gurlupdyr. Olardan Lal-Kot, Siri, Jahanpena, Togalakabat Deli soltanlygynyň jebisleşen döwründe, ýagny XIV asyryň ahyryna çenli gurlupdyr. Lal-Kot (1190 ý.) musulman hökümdarlarynyň ilkinji iri toplumlaýyn köşk-ybadathana binasy bolupdyr. Ol Kilan-Rai-Pithaura diýen gadymy hindi galasynyň ýerinde gurlupdyr. Ýüz ýyldan gowrak wagtyň dowamynda birnäçe gezek giňeldilipdir³.

Ibn Battuta soltanyň paýtagty «Hindistanyň hem-de yslama tabyn bolan ýurtlaryň iň uly şäheridir» diýip atlandyrypdyr. Rowaýatlara görä Deli has gadymy döwürlerde Pandawlar tarapyndan esaslandyrylypdyr. XI asyryň ortalarynda Tomar neberesinden bolan rajput serdary Anang Pal Gyzy galany (Lal Kot) gurdurypdyr hem-de häzirki wagtda Kutb-Minaryň ýerleşen ýerinde şäheri esaslandyrypdyr. Ejmirden Çauhanlar nesilşalygynyň wekili Prithwiraj III Delini öz mülklerine birikdirip, XII asyryň ahyrynda şäheri giňeldipdir hem-de onuň daşyna gala diwarlaryny aýlapdyr. Kutbeddin Aýbeg 1193-nji ýylda Delini eýeläp, ony öz paýtagtyna öwürüpdür⁴.

XIII asyryň ikinji ýarymyndn başlap Köne Delä garşy goýlan Täze Deli (Şähri Nou) düşünjesi peýda bolupdyr. «Tabakaty Nasyrynyň» awtory Kilugharini, megerem Gyýaseddin Balabanyň köşgüniň töwereginde peýda bolan täze oturymly şäheri göz önünde tutýar. Barany Alaeddin Halajynyň döwri üçin täze şäher diýip Köne Deliden 3 mil

¹ Всеобщая история архитектуры. Том 9. Архитектура Восточной и Юго-Восточной Азии до середины XIX в. –Л-М., 1971. С. 90.

² Konukçu E. Hindistan'daki türk devletleri // Doğuştan günümüze Büyük İslam tarihi. –Konya, 1994, 9 cilt, 454 s.

³ Всеобщая история архитектуры. Том 9. С.91.

⁴ Ашрафян К.З. Делийский султанат.–М., 1960, С.162-163.

demirgazyk-gündogar tarapda ýerleşen Siri şäherini göz önünde tutupdyr. Gyýaseddin Togalagyň Köne Deliniň gündogarsynda gurduran Togalakabat şäheri berk gala diwarlary bilen gurşalypdyr. Ibn Battuta Muhammet Togalagyň Deliniň çägendäki dört şäheri bir umumy diwaryň çäklerinde birleşdirip, oňa Jahanpena diýip at berendigini ýazýar¹. Ibn Battutanyň şaýatlyk etmegine görä, XIV asyryň I ýarymynda Deliniň 28 derwezesi bolupdyr².

Kuwwatyl-ýslam metjidi Hindistanyň musulman binagärçiliginiň gaýtalanmajak eseridir. Ol Kutbeddin Aýbek tarapyndan Delini eýelemegiň hormatyna bina etdirilipdir. Öz wagtynda Şemsetdin Iltutmyş we Alaeddin Halajy ony döwrebaplaşdyrmagyň aladasyny edipdirler. Onuň diwarlaryndaky ýazgylara görä, ol 27 sany jaýn ybadathanasynyň sökülip alnan daşlaryndan gurlupdyr. Ol jaýn ybadathanasynyň ýerinde gurlup, ybadathananyň köp sütünli otagy metjidiň ýeri üçin saýlanyp alnypdyr³.

Kutb-minara – Deliniň simwolydyr. Gurluşygyna Kutbeddin Aýbek tarapyndan 1199-njy ýylda başladylan bu ajaýyp minara Şemseddin Iltutmyşyň döwründe 1230-njy ýylda bitirilipdir. Beýikligi 79 metre ýetýän, ýslam dünýäsindäki iň beýik bu minara ilkibada musulmanlary namaza çagyryýan muezziniň azana gygyryýan ýeri bolan hem olsa, soňra ony «Ýeňiş diňi» diýip atlandyrypdyrlar⁴. Minaranyň ilkinji üç gaty gyzyl gumdaşdan, dördünji we bäşinji gatlary mermerden gurlupdyr. 378 sany basgançak minaranyň ýokarsyna eltýär. Minaranyň her gaty hatlar bilen bezelen aýmança (balkon) bilen tamamlanýar. Hatlaryň köpüsi äzirki wagta çenli abat saklanyp galmandyr. Emma dördünji gatyň aýmançasynyň ýazgysyndan görnüşi ýaly, bu binanyň gurluşygyna başlamaga Türküstanyň, Arabystanyň, Eýranyň patyşalarynyň hökümdary, şalar şasy Şemseddin Iltutmyş höküm edipdir. Firuzşa Togalagyň döwründe 1369-njy ýylda bolan ýer titremesinde minaranyň

¹ Ашрафян К.З. Аграрный строй Северной Индии (XIII – середина XVIII в.). –М.: «Наука», 1965, С.42.

² Ашрафян К.З. Средневековый город Индии XIII – середины XVIII века (Проблемы экономической и социальной истории). –М.:«Наука», 1983, С.86.

³ Всеобщая история архитектуры. Том 9. С.91.

⁴ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. –М., 1954, С. 205, Bayur H. Hindistan tarihi; 1 cilt, 363 s.

ýokarky iki gaty zaýalanypdyr. Firuzşa ony abatladypdyr, biraz beýgeldilipdir hem-de iň ýokarsynda täze aýmança gurdurypdyr¹. Isgender Lodiniň wagtynda hem minarada abatlaýyş işleri geçirilipdir. Ýer titremesi we ýyldyrym urandygy sebäpli minaranyň ýokarsy zaýalanypdyr. 1794-nji ýylda ölçenip göründe onuň beýikligi 88 metre deň bolupdyr².

Lal-Kotdaky binagärçilik toplumyndaky ýerleşen Kutub-minar minarasy öz zamanasynyň ajaýyp binasydyr. Ol diňe musulmanlary namaza çagyryan diň bolman, musulmanlaryň Hindistanda gutarnykly ýeňiş gazanmagynyň şanyna gurlan dabaraly ýadygärlikdir. Minaranyň ortaçyzygy (diametri) binýadynda 16 metr, ýokarsynda 3 metr, beýikligi 72,5 metrdir. Ilkibada ol dört sany eýwanly guşakdan ybarat bolupdyr. Onuň ýokarky gaty ýyldyrym urmagy netijesinde ýykylansoň, onuň ýerinde ak mermerden täze iki sany guşak gurlupdyr. Kutb-Minaranyň gapdalynda gurlup gutarylmadyk minara bar. Binýadynyň ortaçyzygyndan çen tutanyňda onuň Kutb-Minaradan hem uly möçberde gurulmaga niýetlenendigini görmek bolýar³.

Lal-Kotyň beýleki bir uly binasy şäher derwezesi hasaplanýan *Alaýy-Derweze* hasaplanýar (1310 ý.). Ony Alaeddin Halajy «Kuwwatul-yslam» metjidine gurdurypdyr. Ol bu derwezäniň günorta tarapdaky ýazgysynda özüni «metjit-medreseleriň düýbünü tutujy» hökmünde häsiýetlendiripdir. Baş sany derwezeden diňe ýekejesi saklanyp galypdyr⁴. Alaeddin Halajyň Kutb-minara meňzeş başga bir minarany gurdurmak baradaky arzuwy hasyl bolmandyr.

Hindistandaky ilkinji kümmetleriň biri bolan *Şemseddin Iltutmyşyň kümmedi* hem Lal-Kotda ýeleşýär. Ol Kuwwatul-Yslam toplumyna girýär. Kuwwatyl-Yslam metjidiniň ýanynda ýerleşen Şemseddin Iltutmyşyň kümmedini onuň gyzy Razyýa hanym saldyrypdyr. Owadan bezegli bu kümmediň gurluşygyna seljuk binagärleriniň gatnaşandygy

---

¹ Ашрафян К.З. Делийский султанат.—М., 1960, С.163, 166.

² Bayur H. Agzalan eser. 363 s.

³ Всеобщая история архитектуры. Том 9. С.92.

⁴ Bayur H. Hindistan tarihi. 1 cilt, 361 s., Всеобщая история архитектуры. Том 9. С.92-93.

çaklanylýar¹. Alaeddin Halajynyň kümmedi we medresesi hem Kuwwatyl-Yslam metjidine bitişikdir². Kutbeddin Aýbeg Ejmirde Arhaidin ka-Jompera metjidini gurdurypdyr³.

Lal-Kotyň ýanynda 1303-nji ýylda esaslandyrylan *Siri* şäheriniň harabaçylygy ýerleşýär. Gala diwarynyň içindäki berk galadan diňe Alaeddin Halajyň müň sütünli köşgüniň käbir bölegi we ägirt emeli suw howdany saklanyp galypdyr. Siri şäherine gurluşygy tamamlanmadyk *Jahanpena* şäheri ýanaşýar. Onuň gündogarsynda bolsa Gyýaseddin Togalagyň paýtagty – *Togalakabat* ýerleşýär. Togalakabadyň günorta-gündogar diwarlaryna Togalagyň ogly tarapyndan gurlan *Adylabat* galasy ýanaşýar. Deliniň başinji gala-şäheri Firuzşa Togalagyň saldyran *Firuzabat* şäheridir⁴. Firuzşa Togalak Jahanpur, Fatyhabat şäherlerini hem esaslandyryjydyr⁵.

Haýdarabatdaky *Çar-Minara* (1591 ý.) öz döwrüniň in gowy binagärlik eseridir. Ol harby ýeňişin hatyrasyna gurlupdyr. Bu bina ýerli şertlere laýyklykda birneme özgeren musulman binagärçiliginiň Gujeratyň ýerli binagärçiliginden alnan çeperçilik tärleri bilen özboluşly utgaşmasydyr⁶.

Hindistandaky türkmen hökümdarlarynyň ählisi diýen ýaly halk üçin niýetlenen metjit-medreseleri, howuzlary, şypahanalary, hammamlary, köprüleri gurdurypdyrlar.

YLYM. Deli türkmenleriniň soltanlygynda resmi iş ýöredidişin, diplomatik hat alyş-çalşygynyň, şygryýetiň, taryhnamanyň dili pars dili bolupdyr⁷. Hökümdarlar öz eden işlerini mahabatlandyrmak üçin öz köşklerinde taryhçy alymlary – möwritnamaçylary saklapdyrlar. Döwlet işlerine belet, resmi maglumatlar elýeterli bolan bu alymlaryň işleri,

---

¹ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. С. 205., Всеобщая история архитектуры. Том 9. С.92-93.

² Bayur H. Agzalan eser, 364 s.

³ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии. С. 205.

⁴ Всеобщая история архитектуры. Том 9. С.92-94.

⁵ Синха Н.К., Банерджи А.Ч. История Индии., С. 181

⁶ Всеобщая история архитектуры. Том 9. С.105.

⁷ Ашрафян К.З. Средневековый город Индии XIII – середины XVIII века (Проблемы экономической и социальной истории). –М.:«Наука», 1983, С.14.

käbir kemçiliklerine garamazdan, şol döwrüň taryhyny dikeltmekde biziň üçin gymmatly çeşme bolmagynda galýar. Biz Hindistandaky türkmen soltanlarynyň ylym adamlaryna elmydama howandarlyk edendigini öňki makalalarymyzda nygtapdyk. Muhammet Halajy Bihary eýelände bu ýeriniň kitaphanalaryndaky kitaplary musulman alymlarynyň ygtyýaryna bermegi onuň ylyma nähili ähmiýet berýändigini görkezýär.

Olaryň ene dili türki dili bolan-da bolsa, köşkte döwlet dolandyryş işleri pars dilinde alnyp barlypdyr. Şol sebäpli-de döwrüň taryhy möwritnamalarynyň hem şol dilde ýazylandygy tebigydyr. Deli türkmenleriniň soltanlygynyň taryhyna degişli birnäçe taryhy işler bar. Biz olar hakda taryhy çeşmelere häsiýetnama berýän başdaky bölümimizde agzandygymyz sebäpli bu ýerde durup geçmegi zerur hasaplamaýarys. Hindistandaky türkmen hökümdarlary din alymlaryna hem uly hormat edipdirler.

Türkmenistan Garaşsyzlygyny gazanandan soň türkmen-hindi gatnaşyklarynyň taryhyna aýratyn üns berilýär. Biziň bu çaklaňja işimiz hem Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhammedowyň dünýädäki türkmenleriň yzlaryny çuň öwrenmek üçin döreden şertleriniň ilkinji miweleriniň biridir.

MAZMUNY

I BAP. HINDISTANDAKY TÜRKMEN DÖWLETLERI BARADAKY TARYHY ÇEŞMELER WE EDEBİYATLAR	3
II BAP. TÜRKMENISTAN — HINDISTAN: GADYMY SIWILIZASIÝALARYŇ GATNAŞYGY	16
III BAP. DEMIRGAZYK HINDISTANY MUSULMANLARYŇ EÝELEMEGI	21
IV BAP. DELI TÜRKMENLERINIŇ SOLTANLYGYNYŇ ESASLANDYRYLMAGY. KUTBYLAR NESILŞALYGY	41
V BAP. ŞEMSILER NESILŞALYGY (1211–1266 ý.)	47
VI BAP. BALABANLAR NESILŞALYGY (1266–1290 ý.)	62
VII BAP. HINDISTANDAKY HALAÇ NESILŞALYKLARY	72
VIII BAP. DELIDÄKI TOGALAKLAR NESILŞALYGY	107
IX BAP. TÜRKMENLER WE BEÝIK MOGOLLAR ŞADÖWLETI	127
X BAP. KUTUBŞA TÜRKMENLERINIŇ DÖWLETI	139

**XI BAP. TÜRKMENLERIŇ HINDISTANDAKY DÖWLET
DOLANDYRYŞ DÄPLERI**

145